

JÖHET HÁBORÚBÓL ÜDV?

A HUMÁN TUDOMÁNYOK ALAPKÉRDÉSEI

Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának könyvsorozata

Sorozatszerkesztő

S. Varga Pál

11.

JÖHET HÁBORÚBÓL ÜDV?

ÓKORI KÉRDÉS MAI SZAKTUDOMÁNYOK FÉNYÉBEN

Szerkesztette

Dávidházi Péter • Kertész András

Gondolat Kiadó
Budapest, 2023

A kötet megjelenését a Magyar Tudományos Akadémia támogatta.

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

© Szerzők, 2023

Szerkesztés © Dávidházi Péter, Kertész András, 2023

*www.gondolatkiado.hu
facebook.com/gondolat*

A kiadásért felel Bácskai István
A kötetet tervezte Lipót Éva

ISBN 978 963 556 477 4
ISSN 2560-0885

Tartalom

Dávidházi Péter	
„Nulla salus bello” vagy jöhet háborúból üdv?	
Gondolatok egy klasszikus problémafelvetés időszerű tanulmányaihoz	7
Lamm Vanda	
Megnyitó	20
Mitrovits Miklós	
Birodalmi terjeszkedés Kelet-Közép-Európában	
Az orosz imperializmus a gyakorlatban:	
a Rzeczpospolita felszámolása	23
Hetényi Zsuzsa	
Napóleon Moszkva fölött	
Az erőszak erotizálása, mitizálása és ideologizálása:	
egy Tolsztoj-kép rétegei	52
Tátrai Szilárd	
Gyűlölet a beszédben	
Funkcionális kognitív pragmatikai megközelítés	76
Vásáry István	
Háború és béke az eurázsiai nomádoknál	97
Adorjáni Zsolt	
Háború és béke	
Propaganda és valóság a hellenisztikus irodalomban	110

Vargyas Gábor

Egy délkelet-ázsiai hegyi törzs, a brúk
és a vietnámi háború

Világtörténelem alulnézetben

122

Ács Pál

„Ott meg akar halni, azt ő már elvégezte”

Szondi György hősiessége Tinódi históriás énekében

153

Kertész András

Jöhet a nyelvészeti háborúkból üdv?

183

Pléh Csaba

A pszichológia érvei a szabadság mellett

235

S. Varga Pál

„Hogy vér a vért ne ontaná...”

Zárszó Arany Jánossal háborúról, békéről

258

A kötet szerzői

269

„Nulla salus bello” vagy jöhet háborúból üdv?

Gondolatok egy klasszikus problémafelvetés
időszerű tanulmányaihoz

Kötetünk egy patinás ókori kérdést vizsgál mai szaktudományok hűvös fényében, de az alapjául szolgált konferenciánk 2022 tavaszán a hirtelen felizzó történelem halaszthatatlan kihívásának igyekezett eleget tenni, klasszikus problémafelvetése pedig a szomszédos Ukrajnát sújtó háborútól kapja még ma is égető időszerűségét. A február 24-ei orosz invázió első hírei hallatán, majd a vonuló tankok, becsapódó lövedékek, megsemmisült otthonok képei és a hazájukat védők elszántsága láttán kísértetiesen föléledtek 1956-os (személyes vagy megörökölt) emlékeink; mindez többünket arra készítetett, hogy próbáljunk valami hasznosat tenni az ukrán menekültek humanitárius segítésén túl, lehetőleg olyasmit, amire hivatásunknál fogva képesítve vagyunk, élve a tudományos kutatás szabadságával, miközben Oroszországban egy kormányrendelet már tizenöt év börtönnel fenyegette mindazokat, akik az Ukrajnában zajló „különleges katonai műveleteket” megszállásnak vagy éppen háborúnak merik nevezni. Hiszen a tehetetlen kétségbeesés ma éppúgy nem használ, mint amikor Vergilius *Aeneis*-ében (II, 776–779, 784, 789) Creusa, Aeneas felesége tette föl szónoki kérdésként az elszoruló torkú, könnyekre fakadó hősnek, hogy „quid [...] iuvat”, azaz *mit segít* cselekvés híján átengedni magát ilyen eszeveszett gyötrődésnek olyasmi fölött, amin ember nem tud, az istenek nem akarnak változtatni?

„Nulla salus bello”, nincs üdv háború által – kötetünk választott kiindulási pontját, a közhellyé vált latin kifejezést vitathatatlan szentenciaként éppen Vergiliustól szokták idézni. Annyiban

jogosan, hogy a verssor egésze „Nulla salus bello: pacem te poscimus omnes” (Lakatos István fordításában: „Harcban nincs soha üdv, mind békét kötni könyörgünk”) szintén épp az *Aeneis*ből származik. Ott azonban (11:362) nem a szerző alakmása vagy narrátora, hanem az egyik szereplő, Drances érvel így hosszú szonoklatában, amelyet a rutulusok fejedelméhez, Turnushoz intéz, és elég az *Auctores Latini* kiadásban fellapozni Németh Béla lenyeglátó kommentárját, hogy kiderüljön, vitájuk során háború és béke megítélése mennyivel bonyolultabb: „*bello, pacem* Demagóg szövegekben azóta is gyakran előforduló antitézis (ne feledjük, Drances kész lenne rabszolga módjára hordani a köveket a trójaiak kiszolgálásában [...], míg Turnus ellenállása és végső harca meghozza, ha nem is a győzelmet, de a latin nép, nyelv, kultusz fennmaradását!)” (Vergilius 1990: 272). Hogy is lehetne a *nulla salus bello* egy olyan mű szerzőjének üzenete, amelynek főhőse, a „pius” Aeneas korántsem csupán jámborságáról híres, hanem fegyverforgatásban is kiváló (VI. 403), sőt kegyességben és harci vitéségben egyaránt felülmúlhatatlan (I. 544–545)? Ugyanakkor Aeneas ereje nem abból származik, hogy érzéketlen volna a háborús pusztítással szemben. Bár méltán esküdhet meg Ílium hamvaira és elesett társai temetési lángjaira, hogy a harcban mindenre elszántan nézett szembe a halállal (II. 431–434), nincs arról szó, hogy egyformán vonzódna háborúhoz és békéhez, ne szenvedne a háború gyötrelmeitől, ne küszködné rátörő érzelmeivel, amikor Priamus holttestéről eszébe jut saját otthonhagyott apja, hitvese és kisfia védtelensége (II. 554–564), vagy ne tudná, mit jelent akár csak utólag felidézni egy véres megszállás emlékét. Amikor Dido kéri viszontagságaik elbeszélésére, nemhiába válaszolja, hogy borzad Trója elestének rémképeitől. „Azt akarod, nyomorunk érezzem ujólag, amelyben / Volt részem nagyon is, mit láthattam, hogy alázta / Trója siratni való, dús országát danaóknak / Népe a porba. Ki tudná ezt könny nélkül idézni, / Lenne Ulixés híve, dolops vagy myrmidon ámbár?” (II. 5–9) „Quis [...] temperet a lacrimis?” Ki tarthatná vissza könnyeit? Aeneas kétkedő igéjéhez célzatosan választott szélsőséges példáival sugallja, hogy még az *ellenség* hírhedten legvadabb

katonái *sem*: a szónoki kérdés másféle emberképű világra utal, mint a mai háborúé, ahol a bucsai mészárlás tetteseitől könnyeket már senki sem várna.

Jöhet háborúból üdv? Míg az eredeti „nulla salus bello” olykor még sajtóviták utalásaiban is kölcsönösen elfogadott szentenciaként, határozottan vállalt tételként, vagy magyarázatra sem szoruló hallgatólagos előfeltevésként bukkan fel, aminek érvényességéhez az egyébként sok mindenben összeütköző felek számára nem fér kétség (Szirák 1996a; Takáts 1996; Szirák 1996b; Onder 2008), itteni magyar változata nem csupán szónoki kérdés akar lenni, mely eleve tagadó választ sugallna, hanem a kérdőjellel *problematizálni* szeretnénk. Egy fordítás persze valamennyire eleve mást jelent, azonos érvényét már csak ezért sem vehetnénk biztosra, s ha a *salust* éppen üdvnek fordítjuk, már az is elgondolkodtató, hogy itt pontosan mit értünk a kérdésen. Hátha mást, mint amit a *salus* általánosan sugallna, azaz valami körülhatároltabbat annál, hogy jöhet háborúból bármi jó? Hiszen a történeti etimológia szerint a magyar szó családjának (üdv, üdvöz, üdvözít, üdvösség) ugyanúgy kialakultak a világi és transzcendens jelentései, mint egykor a latinnak, aligha attól egészen függetlenül. „A jó egészségre utaló szavaknak és a köszöntésként használt kifejezéseknek, valamint a megmentésre, megváltásra, mennyei boldogságra vonatkozó szavaknak az összefüggésére vö. a lat. *salus* »épség, egészség; megmenekülés; üdvözlet«, *salvus* »ép, sértetlen; megmentett; stb.«, *salvere* »egészségesnek, áldottnak, üdvözöltnek lenni«, *salvator* »megmentő; Jézus« szavakat, amelyeknek az egyházi nyelvben való használata mintául is szolgálhatott” (Benkő 1976: 1047). Ha pedig az *üdv* vallási jelentéseit komolyan vesszük, a kérdéssé átlényegtetett szentencia azt a problémát is fölveti, hogy miként lehet, sőt lehet-e egy háború üdvös, üdvözítő, azaz üdvösséget hozó, egyáltalán: Istennek tetsző? Ez is egy ókori alapkérdéshez vezet vissza, melyet zsidó-keresztény civilizációnk ősforrása, a Biblia így tesz föl: folyhat-e háború Isten nevében, s ha igen, akkor hogyan kell zajlania, mire kötelez, illetve mire *nem* szabad vete-medniük az ő nevében harcolóknak? Ahogy például a férjét védő

Abigail figyelmeztetése szól (1Sám 25,26–29) a haragra gerjedt, csapataival bosszúállásra kész Dávidhoz: vigyázzon, mert akinek rendeltetése az Örökkévaló harcait harcolni, annak mindennél fontosabb, hogy indulatai ne sodorják vérbűnbe, azaz ne ontson ártatlan vért, méltatlanná válva magasztos szerepére. Dávid megköszöni a figyelmeztetést, áldja érte Istent és az ő küldötté-ként Abigailt (1Sám 25,32–34), de amikor később, már számos ellenségét legyőzván mégsem tud a mondottak szerint élni, azaz titkos parancsra egy ütközet leple alatt megöleti hű katonáját, nehogy kitudódjék saját házasságtörő tette annak megkívánt feleségével, akkor isteni büntetések egész sorát zúdítja magára és házára, köztük azt, hogy állandó háborúságra készülhet, mert ellenségei kardja mostantól sohasem hagyja nyugodni (2Sám 12,10). Hogy ez milyen szörnyű ítélet, s mit sejtet a fegyvert ragadók könyörtelenségéről, azt abból is megérthetjük, hogy amikor később Dávid egy újabb vétsége után választhat többféle isteni büntetés közül, azért kér inkább háromnapis országos dögvészt, mintsem hogy három hónapig ellenségei elől kelljen bujdosnia, mert az előbbi Istentől függ, az utóbbi emberektől, és irgalmat csak Istentől remélhet (2Sám 24,14). Bármilyen (e világi vagy transzcendens) jelentésben fordítjuk a *salust*, címbe-li kérdésünk semmiképp nem egy nyilvánvaló megoldás készen átvehető jeliséjével kecsegtet, hanem olyan paradigmákat kínál, melyek módszeresen újragondolandó problémákhoz vezetnek.

Mit kezdhethünk tehát az *Aeneis*-idézetből formált címadó kérdéssel Oroszország ukrajnai háborúja idején, hosszú évtizedekkel azután, hogy 1956-os úgynevezett „ellenforradalmi” szerepéért Lakatos Istvánt bebörtönözték, és másfél év alatt magánzárkában lefordította Vergilius eposzát? Bár elvileg megválaszolható, az kétséges, hogy egyszerű igennel vagy nemmel elintézhető volna. Konferenciánkat megnyitó beszédében az MTA társadalomtudományi alelnöke, a jogtudós Lamm Vanda is csak látszólag ítélte kétségtelenné a választást, mondván, hogy ha a konferencia címére próbál válaszolni, akkor első körben azt kell mondania, hogy háborúból soha nem lehet üdv, mert emberek halnak meg és szörnyű pusztítás kíséri minden háborút. Itt ugyanis fon-

tos megszorításként értendő az *első körben*, hiszen ezután máris ízelítőt kapunk a lehetséges kivételekből: a humanitárius intervenció fogalmának meghatározásával a nemzetközi jog bizonyos esetekre jogosnak nyilvánította a fegyveres beavatkozást, ezáltal pedig a XX. században több olyan humanitárius intervenciónak nevezhető akció történt, volt, amelyekből talán *üdv* származott. Tegyük hozzá, a „háborúból soha nem lehet üdv” (első hallásra mégoly rokonszenves) tételét azért sem volna tanácsos feltétlen érvényű axiómaként elfogadni, mert a leginkább féltve őrzött magyar történelmi tapasztalatok rendre megkérdőjelezték, rámutatva még a levert szabadságharcok üdvös következményeire is, mégpedig szorosan e világi keretben, nem transzcendens vigaszt kereső értelmezéssel. Az 1848–49-es szabadságharcot, majd a megtorlást kortársként ismerő Gyulai Pál negyedszázaddal később, 1874-ben támadóinak becsméréseire válaszolva dacosan megerősítette álláspontját: „mind Kossuth, mind Görgey tévedtek ugyan, de nagy jót is tettek: Kossuth azzal, hogy ellenállásra lelkesítette a nemzetet, midőn nemcsak alkotmánya, hanem egész nemzeti léte veszélyben forgott, Görgey azzal, hogy rendezte a hadsereget s győzelmeivel visszaszerezte a magyar fegyver becsületét. Ez erő kifejtés nélkül a magyar nemzeti önérték sok időre elhanyaglott volna, a forradalom utáni állapotot bajosan bírhattuk volna ki s később lehetetlenné lett volna kivívnunk azt, amit ma bírunk” (Gyulai 1961). Mi más az utóbbi mondat, mint a „nulla salus bello” tagadása, s vajon nem ugyanígy érvényes lehetne a szintén orosz fegyverekkel vérbe fojtott 1956-os szabadságharcra, amelynek képei Ukrajna mostani lerohanása után oly kísértetiesen támadtak föl sokunkban, a komoly felnőttek fojtott hangjával együtt, akik a pincében arról suttoztak, hogy *okvetlenül* bejönnek az ENSZ-csapatok, mert a Nyugat *ezt* már biztosan nem hagyja?

Kiindulópontként szolgáló példánkban, a *nulla salus bello* szállóige eredeti kontextuális értelmezésével a bölcsészettudomány (főként a klasszika-filológia) segített megtenni az első lépést egy könnyen manipulálható közhely lebontásához. Interdiszciplináris összefogású konferenciánk 2022. május

9-ei megrendezéséhez, majd itteni kötetünk létrehozásához az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya segítségével hívta a szaktudományok egész sorát (történettudomány, nyelvészet, klasszika-filológia, irodalomtudomány, néprajz, orientalisztika, pszichológia, jogtudomány), hogy különböző szempontjaikkal és módszereikkel több oldalról közelíthessünk a háborúval kapcsolatos témák vizsgálatához. Szaktudományuk határai fölött e tanulmányok akarva-akaratlanul olyan párbeszédet folytatnak egymással, amelyek meglepő új felismeréseket kínálnak az olvasó számára.

Első viszonyítási pontként önmagában is tanulságos volna, hogy a történettudományt képviselő Mitrovits Miklós dolgozata (*Birodalmi terjeszkedés Kelet-Közép-Európában. Az orosz imperializmus a gyakorlatban: a Rzeczpospolita felszámolása*) több évszázados távlatban mutatja be az orosz befolyási övezet növelésének úgynevezett „puha”, illetve „kemény” hatalmi módszereit a kelet-közép-európai régióban, s innen magyarázza a putyini Oroszország kirobantotta háború indítékait és eszköztárát. Érdemes azonban e tanulmányt összehasonlítani Hetényi Zsuzsáéval (*Napóleon Moszkva fölött. Az erőszak erotikája, mitizálása és ideologizálása: egy Tolsztoj-kép rétegei*), amely a ruszisztika tudományágait képviseli, mégpedig Tolsztoj és az orosz irodalom megítélésének válságos pillanatában. Épp konferenciánk előtt jelent meg a *Times Literary Supplement* nyomán Pásztor Péter fordításában magyarul is Okszana Zabuzsko ukrán író nő szenvedélyes cikke (*Nincsenek a világon bűnösök? Orosz irodalmat olvasni a bucsai mészárlás után*), azzal érvelve, hogy a II. világháborútól máig négy emberöltő során az orosz irodalom úgy vitte lépve a Nyugatot, ahogy Nyehljudov csábította el Katjusát Tolsztoj *Feltámadásában*, s észrevétlenül ugyanolyan káros tudati változást idézett elő benne. Eszerint az utóbbi évtizedekben azért is erősödhetett meg háborítatlanul egy új orosz totalitárius hatalmi rendszer, élén egy KGB-tiszttel, és a bucsai mészárlás után azért is kaptunk olyan dokumentumokat nők gyermekeik szeme előtti megerősökléséről, civilek megkínzásáról és megöléséről, mint ha e borzalmas jelenetek másolás-beillesztés révén egyenesen a

Berlin elfoglalása után történelemből származnának, mert az orosz irodalom (Mitrovits dolgozatának Joseph Nye-től átvett szavával mint a „puha” hatalomnak nevezett befolyásszerzési eszközök egyike) rég elaltatta a Nyugat védelmi éberségét. Zabuzsko szerint ugyanis ez az irodalom az agresszor indítékainak megmagyarázására, ehhez pedig nézőpontja átvételére törekedett, s így végül hozzászoktatta olvasóit, hogy az elkövető végső soron ugyanolyan lény, mint ők, megérthető és megértendő késztetésekkel, tehát nem kell őt bűnösneként kiközösíteni és talán nincs is miért tartani tőle. „Nem világos, hogyan tudta az orosz irodalom elcsábítani a Nyugatot, elhíttetni vele, hogy ő a szépséges hercegnő, akit rabul ejtett a kegyetlen rezsim, de az sem, hogy mikor tudta meggyőzni a Nyugatot arról, hogy a gonosszal szembeni tértelensége, gyermeteg érzéketlensége valójában erény. (Emlékszünk rá, hogy a *Háború és béke*-ben a vőlegényébe halálosan szerelmes Natasa Rosztova, mihelyt a reménybeli eltűnik a színről, futni kezd az első rá vigyorgó csirkefogó után, és hogy Tolsztoj mennyire sajnálja a szegény teremtetst?) Ezt a kérdést avatott ruszistáknak kellene megválaszolniuk” (Zabuzsko 2022).

Nos, szerencsére nekünk igazán avatott ruszista, Hetényi Zsuzsa segít a válaszkérésben: miközben a *Háború és béke* egy képét elemezve feltárja az erőszak erotikájának mitizálását és ideologizálását, messze túljut a szokásos öngazolási sémákon és ellensémákon, de önkéntelenül arra is ráébreszt, hogy a bucsai vérengzésért Tolsztoj regényeit vagy mindenestül az orosz irodalom egészét hibáztatni kicsit olyan, mint a fürdővízzel kiönteni a gyereket, és hogy a putyini invázió jogos elítélésének nem kell együtt járnia az orosz kultúra egészének visszamenőleges elutasításával. Hiszen tegyük hozzá, korábbi háborús inváziók során a nők megerőszakolása (ami, mint Séllei Nóra a konferencia vitájában meggyőzően rámutatott, régóta szimbolikus eszköze is az ellenség végső leigázásának) bizony nem csak rájuk volt jellemző, a civilekkel szembeni másféle kegyetlenkedések elrettenően szigorú büntetése vagy éppen hallgatólagos megengedése mindig (már a Római Birodalomban is) az illetékes hadvezetés-től függött, és magyarként bármennyire kínos felidézni, épp a

most oly sokat szenvedő térségről eszünkbe juthat, amire az I. világháborúban hadnagyként szolgált irodalomtudós, Thienemann Tivadar késő öregkorában élesen emlékezett: míg a tisztek egyévi frontszolgálat után „koitirungs [!] Urlaub in Lemberg” céljából háromnapis szabadságot kaphattak, közkatonák nem, és „a volhyniai offenzíva idején az ukrán nők nem voltak biztonságban a magyar bakák elől” (Thienemann 2010: 103). Ami ezt a mostani inváziót és hasonló történelmi előzményeit lehetővé tette, az aligha a klasszikus orosz irodalom, hanem sokkal inkább az ember óvatlan kiszolgáltatottsága atavisztikus ösztöneinek, amelyeket Hetényi Zsuzsa említ, ugyanígy a birodalmi terjeszkedés kíméletlen mohóságának, amelynek előtörténetét Mitrovits Miklós elemzi, valamint a mindent elárasztó modern propaganda hatásainak, köztük a hatalmi érdekeket szolgáló nyelvi gyűlöletkeltés még vértelen, kifinomult, de a társadalmi békére alattomosan veszélyes módozatainak, amelyeket kötetünkben a nyelvészet képviselőjeként Tátrai Szilárd tanulmánya (*Gyűlölet a beszédben. Funkcionális kognitív pragmatikai megközelítés*) világít meg számunkra, merőben játékosnak tűnő irodalmi előfordulásaiktól a manipulatív óriásplakátokig nyomozva rejtett szándékukat.

Ugyanígy vihet bennünket tovább az okok vizsgálatában az orientalisztikát képviselő Vásáry István, aki *Háború és béke az eurázsiai nomádoknál* címmel ahhoz az általános tételhez fűz elemlyült esettanulmányt, hogy az emberi élethez tartozó háború és béke közül a háború az ősbibb, eredetibb, mondhatni természetesebb állapot, mint azt Hobbes 1642-ben a „bellum omnium contra omnes” (mindenki háborúja mindenki ellen) formulával összegezte (Hobbes 1983: 81), majd az örök békéről töprengő Kant 1795-ben kifejtette (Kant 1997: 264), és hogy ezen mindig csak nagy civilizációs erőfeszítéssel lehetett huzamosabban, egyegy korszakra felülkerekedni. Másfelől szintén érdemes összevetni e problémakör megközelítéseit a klasszika-filológiát képviselő Adorjáni Zsoltéval, aki *Háború és béke. Propaganda és valóság a hellenisztikus irodalomban* címmel a háború és a béke hivatalosan propagandisztikus, illetve személyesen egyéni megítéléseit elem-

zi két Kallimachos-mű eltérő műfaji fénytörésében, nevezetesen a háború megfékezőjeként ünnepezt uralkodónak, II. Ptolemaios Philadelphosnak szentelt Délos-himnuszban, illetve a *Bereniké hajfűrtje* című költeményben.

Különböző szaktudományok megközelítéseit olvasva váratlan lehetőséget kapunk tudati ellenpólusok létrejöttének összehasonlítására, például a harci erények és vétségek megítélése dolgában. Amikor a háború elején azt hallottuk, hogy hadköteles korú fiatal emberek külföldre menekülnek a behívó elől, illetve hogy mások épp ellenkezőleg, kényelmes külföldi jólétüket föladva hazasietségbe állni a honvédő seregbe, eszünkbe juthat az itteni tanulmányok közül az a kettő, amelyik nagyon eltérő tudomány-szakok nézőpontjából, de egyaránt sokatmondó mentalitástörténeti leleteket kínál. Vargyas Gábor *Egy délkelet-ázsiai hegyi törzs, a brúk, és a vietnámi háború. Világtörténelem alulnézetben* című tanulmánya néprajzi terepmunka és helyszíni interjúk alapján hitelesen tárja fel, hogy a vietnámi háborúban milyen sajátos formában és egyáltalán mennyire tudhatott kialakulni harci értékrend egy hagyományosan békés hegyi törzs tagjaiban, miközben földrajzi okokból két félre szakadtan, de egyaránt más hatalmak rájuk kényszerített háborúját vívták, amelyet nem éreztek magukénak, viszontagságait csak túlélni próbálták, így a golyózáporban legföljebb a saját családtagjaikkal szembekerülve villanhatott fel előttük az önfeláldozás lehetősége. Évszázadokkal korábbi témával, mégis irodalomtudományi párja lehet ennek Ács Pál *„Ott meg akar halni, azt ő már elvégezte”: Szondi György hősiessége Tinódi históriás énekében* című tanulmánya, amely letörli a port Tinódi Sebestyén (1510 körül – 1556) egykor nagy hatású, de mára háttérbe szorult *Budai Ali basa históriája* című költői művéről, hogy benne a hősepikai modell önfeláldozási mintáját állítsa középpontba. *Szondi két apródja* című balladáját írva Arany Jánost is ez a beállítás ragadta meg a történetből, összhangban azzal, hogy a klasszikus irodalmi hagyományban ő (mint *Zrínyi és Tasso* című akadémiai székfoglalójában írja) a tragikai hősnél is megrendítőbbnek érezte az epikai hőst, aki nem csak addig küzd elszántan sorsával, amíg azt legyőzhetőnek hiszi, hanem

úgy küzd utolsó leheletéig, hogy eleve nem hiszi annak. (Arany 1962: 365–369) Mint néhai kollégám, Komlowszki Tibor egy szemtanútól hallotta,¹ ugyanilyen elemi erővel hatott Tinódinak ez a históriás éneke az irodalomtudós Horváth Jánosra, aki egyetemi óráján annyira megilletődött Szondi végsőkéig elszánt vitészségétől, hogy egyre emeltebb hangon olvasta az idevágó versszakokat, és amikor a máskor csendes tanár odáig jutott, hogy a megsebzett Szondi térden állva harcol tovább, míg nem „által-lótték vala”, már szinte mennydörgött. Ahogy a Tinódi művészetével szemben egyébként tartózkodó Horváth azért is lehetett fogékony e jelenetre, mert az I. világháborúban közel háromévi frontszolgálatra során a szerb, majd az orosz hadszíntéren testközelből átélhette az életveszélyben harcolók szorongatottságát (Korompay 2020: 151–174), Ács Pálnak a szomszédos országban dúló háború napról napra fenyegetőbb híradásai segíthettek felismerni Tinódi művének hagyományosan alábecsült értékeit.

Kertész András *Jöhet a nyelvészeti háborúból üdv?*, illetve Pléh Csaba *A pszichológia érvei a szabadság mellett* című tanulmánya első pillantásra alig érintkezik, hiszen az előbbi azt vizsgálja, mennyiben illik a háború analógiája a nyelvtudományi irányzatok vitáira a 20. század középső évtizedeitől fogva (mit látunk bennük, ha a harc dinamikájának és műveleteinek fogalomkészletével próbáljuk megérteni őket, és hozott-e üdvöt egy-egy győztes, illetve vesztes irányzat ellentétes sorsa), az utóbbi pedig arra keres választ, hogy az ukrainai orosz invázió miként gondoltatja újra a tudomány szabadságának pszichológiai kérdéseit. Közelebről azonban mindkét dolgozat tudománytörténeti példákat kínál Vásáry István hobbesi és kanti alaptételéhez, miszerint a háború sokkal alapvetőbb formája az emberi életnek, mint az ideig-óráig mesterségesen létrehozott béke. Kirajzolódik, hogy a tudományos gondolatok és módszerek kiválasztódása lényegében úgy történik, csak átszellemültebb módon, ahogy az evolúció során küzdelemben választódik ki az életrevalóbb vál-

¹ Komlowszki Tibor (1929–1996) egykori szíves szóbeli közlését ma is hálásan köszönöm.

tozat. Mint a nyelvtudomány példái szemléltetik, a győzelemhez olykor hibás érvelés vezet, melynek gyengéit később fedezik föl, s ekkor inspirálnak új eredményeket. Vért itt nem ontanak, de a valódi halál is döntő szerephez jut, ha Thomas Kuhn elméletéből hozzátesszük, hogy egy-egy tudományos tétel, módszer vagy akár egész irányzat nem feltétlenül azért kénytelen átadni helyét egy következőnek, mert kielégítően megcáfolják, hanem mert képviselői már kihalnak (Kuhn 2000: 157–158). Ezáltal a pusztta túlélés mégsem egészen úgy válik alapértékké, mint a háborúban; Pléh Csaba éppen az ukrainai orosz megszállás tanulságaként fogalmazza meg végül, hogy mindez nem tekintélyelvű behódoltatással, hanem az új gondolatok érvelésen alapuló elfogadásával, vagyis az egyén választási szabadságával kiegészülve vezethetne olyan világhoz, amelyben az emberek öldöklés nélkül tudnának együtt élni.

Felszakadt ókori kérdésünket, hogy jöhet-e háborúból üdv, jobban megérthetjük e tanulmányok fényében, s bár ezen a legáltalánosabb szinten nem kínálhatnak egybehangzóan végérvényes választ, újra bevilágítanak a kérdés elfeledett vagy eddig ismeretlen mélységeibe. Megsejtjük belőlük azt is, hogy a háborús pusztítás réme nyugtalanítóan velünk marad mint a klímakatasztrófa fenyegető közelébe sodródott korunk másik nagy kihívása. Ha Okszana Zabuzsko kísérteties másolás-beillesztés érzete jogos, azaz ha az új háború egyes rémtettei nem különböznek a nyolcvan évvel ezelőtti borzalmaktól, csak hovatovább már nincs köztünk nemzedék, amely közvetlen zsigeri emlékezetében hordozná azok traumáját, akkor nemcsak az a figyelmeztetésé időszerű, hogy mennyire veszélyes az agresszor jobb megértése kedvéért átvenni nézőpontját, és belehelyezkedni tudatvilágába, hanem az is eszünkbe juthat, hogy mennyivel nagyobb éberségre és összefogásra volna szükség civilizációnk megmentéséhez. Az itteni tanulmányokhoz hasonlóan ettől válik súlyossá S. Varga Pál zárszava is, amikor arra következtet, hogy Arany János és Tolsztoj még transzcendens kötődésű történelemfelfogása örömtelibb végkifejlethez kínált reményt, mint a földi világra szorító újabb értelmezés „nem túl biztató” perspektívája, mely

szerint az ember már annyira ura és mindenható istene lett önmagának, mintha értelme jussán többé nem is kellene számolnia azzal, hogy magánál nagyobb, véletlenszerű, nem egészen értett öröknek lehet kiszolgáltatva. Hatalmas a tét, és ha már a zárszó Arany Jánostól vett idézetekkel kommentálja mai válságunkat, hadd toldjam meg őket eggyel *Magányban* című verséből, mely bő másfél évszázaddal ezelőtt (1861-ben) érzékeltetni tudta, milyen lehet lélegzet-visszafojtva várni, ha a végkifejlet döntően már fölöttünk álló tényezőktől függ. „Oh mert tovább e kétség tűrhetetlen, / A kockarázás kínját érzünk; / De nyújtánók a percet, míg vetetlen / A szörnyü csont, ha rajta mindenünk.” Bármilyen szerény kísérlet ez a könyv, benne különböző tudományok képviselői a maguk módján, de egyaránt felelősségérzettel próbálják megérteni történelmi helyzetünket, hogy kiutat találjunk, amíg nem késő.

Irodalom

- Arany János (1962): *Összes művei. X. Prózai művek 1.* Keresztury Mária (s. a. r.). Budapest: Akadémiai.
- Benkő Loránd (főszerk.) (1976): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, 3. Budapest: Akadémiai.
- Gyulai Pál (1961): Az „Egyetértés” és „Ellenőr”-nek. In: Gyulai Pál: *Bírálatok, cikkek, tanulmányok*. Bisztray Gyula és Komlós Aladár (s. a. r. és jegyz.). Budapest: Akadémiai, 195–196.
- Hobbes, Thomas (1983): *De cive*. Warrender, Howard. (ed.), Oxford: Clarendon Press.
- Kant, Immanuel (1997): *Az örök békéről. Filozófiai tervezet* (1795–96). Fordította: Mesterházi Miklós = I. K.: *Történetfilozófiai írások*. H. n.: Ictus, 255–333.
- Korompay H. János (2020): *A nemzeti klasszicizmus jegyében. Horváth János élete és hagyatéka*. Budapest: Universitas.
- Kuhn, Thomas S. (2000) [1962]: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Osiris.
- Onder Csaba (2008): Ortológus és neológus (avagy a Kritika-vita). *Alföld* 59: 11, 66–82.

- Szirák Péter (1996a): Nulla salus bello. *Élet és Irodalom* 52: június 7., 3.
- Szirák Péter (1996b): A hatás hatalma avagy mi történt Takáts Józseffel? *Élet és Irodalom* 52: július 5., 4.
- Takáts József (1996): Mit vétettem én? Válasz (vagy inkább kérdés) Szirák Péternek. *Élet és Irodalom* 52: június 21., 7.
- Thienemann (2010): *Az utókor címére. Thienemann Tivadar hátrahagyott életrajzi feljegyzései.* Koncz Lajos (s. a. r.). Pécs: Pannonia Könyvek.
- Vergilius (1990): *Aeneis VII–XII*, Németh Béla (szöveggond.), Gesztelyi Tamás, Havas László, Németh Béla, Tegye Imre (bev. és jegyz.), Gesztelyi Tamás, Tegye Imre (szerk.), Szádeczky-Kardos Samu (főszerk.). Budapest: Tankönyvkiadó. (Auctores Latini XXII.)
- Zabuzsko, Okszana (2022): Nincsenek a világon bűnösök? Orosz irodalmat olvasni a bucsai mészárlás után. Pásztor Péter (ford.). *HVG* május 6. https://hvg.hu/360/20220506_Okszana_Zabuzsko_Nincsenek_a_vilagon_bunosok_A_bucsa_meszarlas_utan_orsz_irodalmat_olvasni . Letöltve 2022. 11. 29.

Megnyitó¹

Mindannyian tudjuk, hogy ennek a mai interdiszciplináris konferenciának szomorú aktualitása van, hiszen immár több mint két és fél hónapja háború dúl a szomszédságunkban; ezt a háborút egy nagyhatalom, az ENSZ Biztonsági Tanácsának egyik állandó tagja indította egy olyan állam ellen, amelynek népét saját maga mindig is testvérnépnek tekintette.

Ha a konferencia címében feltett kérdésre próbálunk válaszolni, akkor csak azt mondhatjuk, hogy háborúból soha nem lehet üdv, hiszen emberek halnak meg, és iszonyú pusztítás kísér minden háborút.

A háború és a béke kérdése az államok közötti kapcsolatokat szabályozó nemzetközi jognak évszázadok óta központi problémája. Nem véletlen, hogy a nemzetközi jog atyjaként tisztelt holland Hugo Grotius kora nemzetközi jogát összefoglaló, 1625-ben megjelent munkájának, a *De jure belli ac pacis*, vagyis *A háború és a béke joga* címet adta.

A háborúk mindig is borzasztó vérengzéssel és szenvedéssel jártak, s ez vezette először a tudósokat, filozófusokat, jogászokat, majd pedig a 19. században már az államok döntéshozóit, hogy valamiképpen korlátozzák a háborúindítás jogát, s enyhítsék a háború áldozatainak szenvedéseit, legyenek azok a harci cselek-

¹ Elhangzott 2022. május 9-én az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának „*Nulla salus bello*” vagy *jöhet háborúból üdv?* című interdiszciplináris konferenciáján.

ményekben részt vevő fegyveres erők tagjai, ún. kombattánsok, vagy pedig a polgári lakosság, illetve hogy az államok vitáikat ne háborúval, hanem bírói úton próbálják rendezni. Ez utóbbi elképzelések a meglehetősen illuzórikus örökbéketervekben fogalmazódtak meg, amelyek közül talán a legismertebb Immanuel Kant 1795-ben kelt *Az örök béke* című munkája. Sajnos azonban a háborút mind a mai napig nem sikerült kiiktatni az államközi kapcsolatokból, noha az ENSZ Alapokmánya tiltja az erőszak alkalmazását, s az agresszió ma már egyértelműen nemzetközi bűncselekménynek minősül.

A háború borzalmait voltak hivatva enyhíteni az ún. vöröskeresztes egyezmények, kezdve a svájci Henri Dunant javaslatára 1864-ben elfogadott első vöröskeresztes egyezménnyel, majd pedig ezt folytatták a 20. században született további humanitárius jogi egyezmények.

A mai nemzetközi jog azonban, ha tiltja is a háború indítását, elismeri és jogosnak tartja az államok egyéni és kollektív jogát az önvédelemre, az agresszor állammal szembeni ellenállást, s az ilyen fegyveres harcok igenis hozhatnak *üdvöt*. De *üdv* származhat azokból a humanitárius intervenciónak nevezett katonai akciókból is, amikor a nemzetközi közösség államai részéről az emberi jogok és a humanitárius nemzetközi jog súlyos megsértése miatt fegyveres fellépésre kerül sor, ahogyan ez a 20. században Irak, Szomália, Bosznia-Hercegovina, Ruanda, Sierra Leone, vagy Jugoszlávia esetében történt.

Most, 2022 májusában azonban mindannyiunknak csakis az a háború és az általa okozott szörnyű veszteségek és pusztítások jutnak eszünkbe, amely háborút az ENSZ Alapokmányának és a nemzetközi jog más alapvető fontosságú szabályainak megsértésével indítottak egy független állam ellen, s hozzá kell tennünk, olyan szabályok megsértésével, amelyeknek létrehozásában maga az agresszor állam, illetve jogelődje aktívan működött közre, sőt, egyes szabályok kidolgozását maga kezdeményezte.

Jó munkát, sikeres tanácskozást kívánok!

Irodalom

- Grotius, Hugo (1960): *A háború és a béke jogáról*. Vol. I–III. Fordította: Haraszti György, Brósz Róbert, Diószdi György, Muraközy Gyula. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kant, Immanuel (1971): *Az örök béke*. Fordította: Babits Mihály. Bukarest: Kriterion.

Birodalmi terjeszkedés Kelet-Közép-Európában¹

Az orosz imperializmus a gyakorlatban:
a Rzeczpospolita felszámolása

Bevezetés

A befolyásszerzésnek különböző típusai vannak, amelyeket ma a nemzetközi szakirodalom leginkább Joseph Nye alapján szokta meghatározni. A hagyományos *katonai* és *gazdasági* hatalom mellett az amerikai politológus a nyolcvanas években használta először a *puha* hatalom (soft power) fogalmát (Nye 1990a). Rámutatott, hogy az Egyesült Államok nemcsak a katonai és gazdasági hatalom tekintetében a legerősebb nemzet, hanem egy harmadik dimenzióban is, amelyet puha hatalomnak nevezett. Ezt követően a fogalom bekerült a közbeszédbe, de mintha a politikusok nem vették volna elég komolyan. A fogalomhoz 2001. szeptember 9-i terrortámadás után tért vissza (Nye 2002). Mégpedig azért, mert úgy látta, hogy a politikai vezetők lebecsülték a puha hatalom jelentőségét, így megerősödtek az USA-val kritikus, sőt ellenséges nézetek. Ezt követően a 2003-as iraki háború pedig még inkább megtépázta az USA nemzetközi megítélését, ezért a 2004-ben megjelent *Puha hatalom: A siker eszközei a világpolitikában* nagyívű munkájában részletesen bemutatta a puha hatalom jelentőségét a világpolitikai küzdelmekben (Nye 2004).

¹ A tanulmányban szereplő térképeket Nagy Béla (Eötvös and Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet) készítette.

Nye abból a kézenfekvő feltételezésből indult ki, hogy a viselkedés befolyásolásával, parancs nélkül is elérhetjük a kívánt eredményeket (puha hatalom). Munkáiban számos példát hozott arra, hogy a puha hatalom sokszor költséghatékonyabb, mint a kemény (katonai és gazdasági) hatalom, a kívánt eredményt el lehet érni anélkül is, hogy kézzelfogható hatalmunk lenne mások felett. Más esetekben pedig még a kemény hatalom birtokában sem biztos, hogy az erősebb akarata érvényesül (erre jó példa az USA szerepvállalása a vietnámi háborúban, vagy éppen a 2001. szeptember 11-i terrortámadás, amely USA szuperhatalmi státusza ellenére is bekövetkezett). A puha hatalom nem váltja ki a kemény hatalmat, nem létezik olyan ország, amely önmagában a puha hatalomra alapozhatná nemzetközi befolyását, de ma már a demokratikus politika egyik alapelemének számít mindenütt. Bár befolyásszerzésre irányul, mégsem egyenlő a befolyásolással. Nye felhívja a figyelmet, hogy befolyást szerezni lehet fenyegetéssel, kényszer alkalmazásával, anyagi ösztönzéssel, de vonzerő kialakításával is. Éppen ez utóbbi a puha hatalom lényege.

A hatalom három típusa Nye alapján

	Viselkedési formák	Elsődleges közvetítők	Kormányzati politikák (eszközök)
katonai hatalom	kényszerítés, elrettentés	fenyegetés, erő	kényszerítő diplomácia, szövetségkötések
gazdasági hatalom	anyagi ösztönzés	fizetések, szankciók	támogatások, vesztegetések, szankcionálások
puha hatalom	vonzerő, befolyásolás	értékek, kultúra, politikák, intézmények	nyilvános diplomácia, bi- és multilaterális diplomácia

Három nagy formája van a befolyásszerzésnek. Az első klasszikus formája a katonai erő által való hatalom kiterjesztése (ezt Európában a modern időkben náci Németország és a Szovjetunió alkalmazta), a második a gazdasági hatalom kiterjesztése (ez jellemző a nyugati országok többségére a második világháború után), és újabban, főleg az 1970-es és 1980-as évektől kezdve a puha hatalom, ami az első kettővel ellentétben elsősorban egy ál-

lam a saját magáról kialakított pozitív képével, a vonzerejével éri el azt a befolyásolási képességet, amellyel más népekben nyitottságot ér el. Az elsődleges közvetítői az értékek, a kultúra, a politikák és az intézmények, illetve eszköztára pedig a kormányzati politikának egy határmezsgyéje, a nyilvános diplomácia, a bi- és multilaterális diplomácia. Ez utóbbiban az utóbbi évtizedekben egyre nagyobb teret nyert a kulturális diplomácia és annak alfajtái, amelyben már szinte nincs is kormányzati politika, hanem szintén alulról jövő kezdeményezések támogatásával építi ki a puha hatalmát egy állam. Ezt azért tartom fontosnak megjegyezni, mert ma már a nyugat-európai államok lényegében a puha hatalomra helyezik a külpolitikájuk hangsúlyát. A német külpolitikai doktrínában a 70-es évek óta a puha hatalom a külpolitika harmadik ága, és évről évre növelik azt a büdzsét, amelyet erre fordítanak. Tehát kezdenek lemondani az európai hatalmak arról, hogy katonai eszközökkel érvényesítsék befolyásukat, és egyre inkább a gazdasági és azon túl is a puha hatalom felé megy (Bauersachs 2019).

Ezzel szemben Oroszország egy egész más világot képvisel. A 15. századtól felemelkedő Moszkva központú állam nyugati irányú politikai befolyásszerzési övezete egy nagyobb és egy kisebb kiterjedésű körrel rajzolható meg. A kisebb övezet a Kijevi Rusz (882–1240) egykori magterületét jelentette, amelyet III. Iván moszkvai nagyfejedelem uralkodásától kezdve igyekezett Moszkva megszerezni „a rusz földek összegyűjtése” jelszava alatt, míg a nagyobb övezet, az orosz fővárostól mintegy 1500–2000 km-re nyugatra húzható félkörív által lehatárolt területet jelentette: a Botteni-öböltől a Balti-tenger teljes medencéjén át az Elba vonalán haladva déli irányba, a Kárpátoktól keletre fordulva a Prut folyó mentén a Balkán-félszigetig, tehát a Fekete-tengert is beleértve. E terület felett a hegemonia megszerzése az orosz önlegitimáció szerint védelmi célokból szükséges, hiszen Oroszország léte veszélyben forog, amennyiben e régió felett nem uralkodik. Ebben a „biztonságpolitikai stratégiában” Pétervár Finnország felé, a Baltikum a Balti-tenger irányába biztosítja az orosz felvonulást, Varsó pedig Berlin és Bécs kapuja, a Pruton

és a Fekete-tengeren keresztül pedig az egykori Bizánci területek ellenőrizhetők (LeDonne 2003).

Mivel a Moszkva-központú állam megkésett történelmi fejlődése, illetve a keleti egyházhoz kötődése és az európai centrumhoz képest periferikus elhelyezkedéséből adódó önálló civilizációs központtá válása nem tette lehetővé, hogy bekapcsolódjon a nyugat-európai politikai, gazdasági és kulturális vérkeringésbe, nem is nagyon nyílt módja, hogy a puha hatalom módszereivel szerezzen befolyást az említett övezetben. Hamar felismerték azt is, hogy a velük nyugatról szomszédos lengyel–litván államközösség gazdasági és kulturális értelemben is olyan erős bástya, amelyre kizárólag az orosz állam politikai rendszerének centralizálásával és katonai erejének megnövelésével lehet befolyást gyakorolni. Ez a LeDonne által „nagy stratégiának” nevezett projekt az 1650-es évektől indult el, a Romanov-dinasztiából származó Alekszej cár (1645–76) uralkodása alatt és az 1830–31-es lengyel felkelés leverésével ért a csúcspontjára.

A Kijevi Rusz

A Moszkvai Nagyfejedelemség – miután a moszkvai fejedelemség 1383-ban egyesült a vlagyimiri nagyfejedelemséggel, és a moszkvai fejedelem biztosította magának a nagyfejedelmi címet – a mongol fennhatóság (a szovjet és az orosz historiográfiában „mongol iga”) lerázása után (1480) elég erősnek érezte magát, hogy meghirdesse a „Rusz földek összegyűjtésének” programját. Hogy ezt jobban megértsük, szükséges egy kis történelmi kitérőt tennünk.

A Kijevi Rusz nevű államalakulat 882-ben alakult meg Oleg fejedelem trónra emelésével, és 1240-ig létezett, amikor az Aranyhorda (a Nagy Mongol Birodalom) hódítása következtében Kijev végleg elveszítette politikai jelentőségét. A Kijevi Rusz egy dinasztikus alapon egymáshoz lazán kapcsolódó részfejedelemségekből álló államalakulat volt. Egy olyan decentralizált államszervezet, amelyben a kijevi fejedelem birtokolta hosszú

időn keresztül a nagyfejedelmi címet. Bár a részfejedelmeségek egységesítésére és központosítására történtek kísérletek, mint Bölcs Jaroszlav törvénykönyvének (*Russzkaja Pravda*) bevezetése, ám az Európában meghonosodott primogenitúrától eltérően a szeniorátus elvét alkalmazták a trónöröklés során, amely megakadályozta a stabil állami folytonosság és az erős központi hatalom kialakulását. Minden egyes fejedelem halála után a potenciális örökösök háborúba kezdtek egymással a trónért, és hosszas belharcok után az erősebbnek sikerült megszereznie a nagyfejedelmi címet. Nem véletlen, hogy a 12. századtól már egyre inkább megkérdőjelezték Kijev vezető szerepét, s amikor a mongol hódító hadak megérkeztek, a rendkívül szétagolt és meggyengült állam nem tudott ellenállni (Fedinec, Font, Szakál & Varga 2021: 68–74).

A Kijevi Rusz azonban nem csak a decentralizált állami berendezkedését tekintve különbözött a későbbi Moszkva-központú államtól, hanem abban is, hogy nagyon szoros dinasztikus kapcsolatokat ápolt a tőle nyugatra elfekvő államalakulatokkal, különösen a lengyel fejedelemséggel, a Magyar Királysággal, a cseh koronával, de Franciaországgal, Nagy-Britanniával és más országokkal is (Voloshchuk 2009). A Kijevi Rusz Európa legkeletibb államalakulata volt a 13. század közepéig, tőle keletre csak a nomád népek és a nyugatra terjeszkedő Aranyhorda által meghódított területek voltak, s bár uralkodóháza a bizánci rítusú kereszténységet vette fel, de ez akkoriban még nem jelentett szakadást a nyugat-európai civilizációtól. Christian Raffensperger arra hívja fel a figyelmet, hogy a bizánci szokások, jog, pénzverés, művészet és építészet elsajátítása mind a Ruszban, mind Európában úgy értelmezhető, mint a Római Birodalom fennmaradt maradványaival való társulással a legitimitás és a presztízs megszerzésére tett kísérlet. A Kijevi Rusz tehát Európa része volt (Raffensperger 2012).

A Kijevi Rusz abban is különbözött a később önmagát jogutódnak deklaráló Moszkvai Nagyfejedelemségtől, hogy semmiféle gyarmatosító-civilizációs ideológiája nem volt. Leszámítva a lengyel fejedelemséggel és időnként a magyar koronával foly-

1. térkép. A Kijevi Rusz területe

tatott határ menti területek feletti ellenőrzéséért folytatott rivalizálást, nem indított területszerző háborút szomszédai ellen, és nem kívánt terjeszkedni keleti irányban sem. A Kijevi Rusz e tekintetben semmiben nem különbözött a régió többi államától.

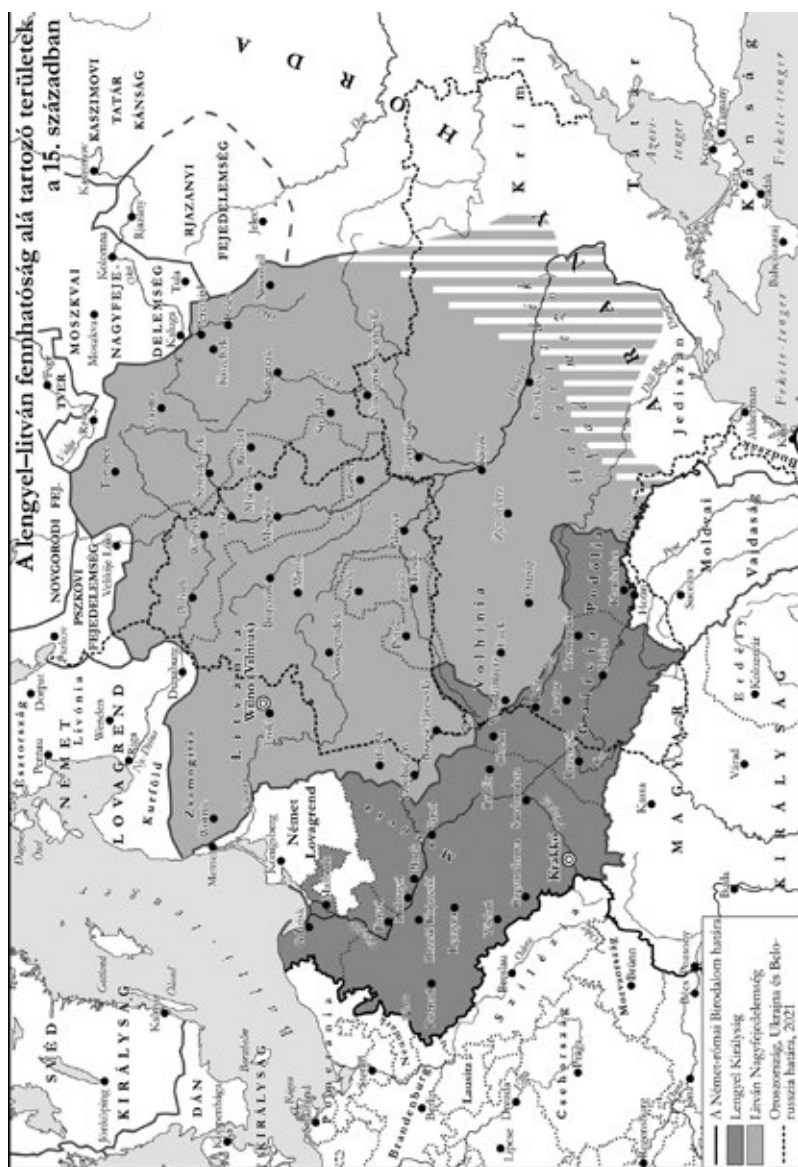
Amikor a mongol hódítás következtében a Kijevi Rusz megszűnt létezni, a keleti szláv államiság központja az északkeleti vlagyimiri nagyfejedelemségbe helyeződik át. Ez a lovasnomád mongol csapatok előtt természeti akadályokkal védett terület a Rusz periferiájából később egy új központtá emelkedik. Andrej Bogoljubszkij vlagyimiri fejedelem (1157–1174) már a 12. század elején Kijevvel egyenrangú központként képzelte el Vlagyimirt, de önálló egyházi központot eleinte nem sikerült létrehoznia. Moszkvát először 1147-ben említik meg az évkönyvek, mint a Vlagyimiri fejedelemség része, majd Alekszandr Nyevszkij nagyfejedelem (1252–1263) fiának, Danyiil Alekszandrovicsnak adományozza, leválasztva Vlagyimirról, hogy aztán majd mintegy szűk másfél évszázaddal később Tokmatis kán újra egyesítse őket immár Moszkvai Nagyfejedelemség néven. Ezt megelőzően már 1330-tól a moszkvaiak adták a vlagyimiri nagyfejedelmeket, tehát az aktus logikus lépés volt a mongolok részéről. Moszkva jelentőségét megnövelte, hogy a 14. század második felében Alekszej kijevi metropolita „minden oroszok és a nagyfejedelemség metropolitájának” nevezve önmagát előbb Vlagyimirba, majd nem sokkal később Moszkvába tette át székhelyét (Varga 1988: 60).

A Moszkva-központú állam terjeszkedési stratégiája

A moszkvai állam terjeszkedési politikája lényegében a mongol függés megszűnése előtt megfogalmazódott a 14. század második felétől a „Rusz földek összegyűjtése” programjában. III. Iván nagyfejedelem (1462–1505) célja az volt, hogy ez a földrajzi periferiára került hatalmi központ kiterjessze hatalmát az egykori kijevi Rusz területére, tehát a keleti szláv lakosok által lakott területekre. E program legitimálásaként felvette a „minden oro-

szok nagyfejedeleme címet”. A programhoz fia, III. Vaszilij, majd unokája, IV. Iván alatt új ideológiát is létrehoznak. Ez a nevezetes „Harmadik Róma-elmélet”, miszerint az első Rómát a barbárok győzték le, a második, Bizánc az oszmán hódítás következtében elesett (büntetésül a firenzei egyházuniót létrehozó zsinat határozatainak elfogadása miatt), és így a keleti pravoszláv egyház központja Moszkvába került. Moszkva küldetése egy új, az egyetlen igaz hiten alapuló civilizáció létrehozása és elterjesztése. Moszkva a harmadik Róma, kettő elesett, negyedik nem lesz, mert a világ csak addig létezik, amíg Moszkva létezik. Moszkva pedig csak addig létezik, amíg a krisztusi, azaz az ortodox világ központja. Ha Moszkva elpusztul vagy megszűnik ez a központ lenni, akkor az a világ vége (Laats 2009). Innen ered az a félelem is, hogy Oroszországot ellenségek veszik körül, akik az elpusztítására törekcsenek. Ezért Moszkva nem tehet mást, mint hogy ő pusztítja el előbb az ellenségeit. Ezt nevezte Mihail Heller „védelmi imperializmusnak” (Heller 1996: 314). Róma és Bizánc örökösének kinevezett cárt Istentől eredeztették. A jogfolytonosságot származási alapon is bizonyítani igyekeztek, természetesen fiktív módon, miszerint IV. Iván cár Augustus római császár egy nem létező bátyjától származott. A származási és vallási legitimáció kettős célt szolgált. Egyfelől a cár, a római és bizánci császári rang orosz megfelelője, amelynek használatát igazolni kellett. Másfelől, Moszkva mint Róma és Bizánc örököse, az egyetlen igaz keresztény egyház központja jogot formált arra, hogy kiterjessze hatalmát szintén pravoszláv vallási délszlávok fölé is.

Ugyanakkor nemcsak erről volt szó, hanem arról a stratégiáról is, amely a Moszkvai Nagyfejedelemséget, ekkor már Orosz Cárságot európai tényezővé, birodalommal célzott tenni. E cél eléréséhez ki kellett törni a kicsiny moszkvai állam kereteiből. A korabeli orosz geopolitikai gondolkodásban a terjeszkedésnek három természetes iránya volt: nyugat, dél és kelet felé. A nyugati irány Közép-Európát jelentette, a Kijevi Rusz egykori magterületeit, amelyet ekkor már a lengyel–litván állam birtokolt. A déli irányon a Fekete-tengert és a Balkánt kell értenünk, ahol az Oszmán Birodalommal kellett harcba szállni. Kelet felé pedig

2. térkép. A Litván Nagyfejedelemség és a Moszkvai Nagyfejedelemség a 15. században

az egykori mongol örökséget hódíthatta meg Moszkva (Nowak 2022: 43).

LeDonne (2003: 15–18) a *nyugati hadszínteret* három alrégióra osztja. 1. Az Ilmeny-tó partján fekvő Nagy Novgorod, és a várost a Lagoda-tóval összekötő Volhov folyó, a Moszkva–Szmolenszk felvidék vizeit Rigán át a Balti-tengerbe szállító Dvina vízgyűjtő területe, illetve a mai Belarusból Litvánián át folyó Nyeman medencéje. Riga és Novgorod a Hanza-szövetséghez tartott, és a régió szörmekereskedelmének köszönhetően gazdagodtak meg. A régió kereskedelme feletti ellenőrzés kulcsa a Finn-öböl ellenőrzésének megszerzése volt, amelyre nem csupán Moszkva, hanem Svédország is törekedett. 2. A lengyel magterületek, vagyis az Odera és a Visztula folyók vízgyűjtő területei által képzett övezet. Mindkét folyó a mai cseh–szlovák–lengyel határvidéken ered, és észak felé haladva a Balti-tengerbe ömlik. A Visztulán elsősorban gabonát, az Oderán pedig a sziléziai textilipar termékeit szállították. 3. A lengyel–litván állam, az Oszmán Birodalom és a tatár állam közös határvidéke, a Dnyeszter és a Dnyeper közötti terület a Szinjuka, Vis és a Tjasunik alsó folyásáig. Itt elsősorban a Nyugati-Bug folyó számított fontosnak, hiszen a területet az kötötte össze a Visztulával, és így útvonalat biztosított a Baltikum felé bonyolított gabonaexportnak.

A *déli hadszíntér* magában foglalta a Fekete-tenger északi medencéjét a Dunától a Kubanyig, valamint a Kaszpi-tenger nyugati medencéjét Asztrahántól az északperzsa hegyekig. E régióban négy nagy folyó, a Dnyeszter, a Dnyeper, a Volga és a Don dél felé biztosította a kereskedelmet annak, aki ellenőrizni tudta. Moszkva felemelkedésének pillanatában az Aranyhorda különböző tatár utódállamai alá tartoztak e területek (LeDonne 2003: 23–29).

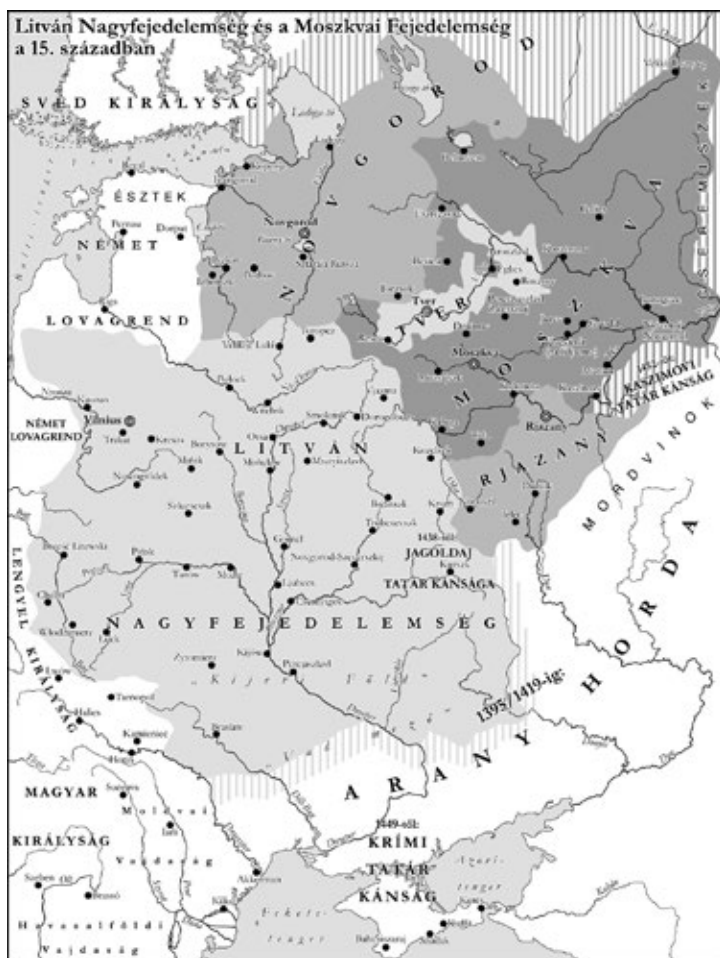
A *keleti hadszíntér* óriási lehetőségeket rejtett magában, és kisebb katonai ellenállással kellett számolni. A Volgától a Bajkál-tón túl felépített Nyeracsinszkig terjedt. Egy olyan út- és folyóhálózatra épült, amely Kazanyt összekötötte Tyumennel (1420 kilométer), illetve észak felé Tobolszkkal (250 kilométer), majd Tyument Omszkkal (630 kilométer) és Omszkot Irkutszkkal (2590 kilométer). Irkutszkból az útvonal megkerülte a Bajkál-

tavat, és az 1250 kilométerre lévő Nyercsinszkben ért véget. Tobolszk, Szibéria fővárosa a 18. században 2500 kilométerre volt Moszkvától, Irkutszk pedig 5470 kilométerre (LeDonne 2003: 29). E hatalmas területek meghódítása, amelyet leginkább a *kolonizáció* fogalmával írhatunk le, IV. Iván cár uralma alatt kezdődött, és a 17. század végére fejeződött be (Szili 2016: 64).

Térjünk most vissza a nyugati hadszíntérre, aminek a központi területén maga az egykori Kijevi Rusz helyezkedett el. Láttuk, hogy a Rusz területeinek meghódítása már a fejedelmi időkben megfogalmazódott, később legitimációs ideológiát is gyártottak hozzá. Nem véletlen, hiszen minden szempontból ez volt a legfontosabb. A Rusz örökségének felvállalásáról várták a Kremlben a moszkvai állam európai befolyásának elismerését. E területek nélkül Moszkva egy fiatal, periférián fekvő jelentéktelen állam maradt volna.

Kiindulópontunk a következő. Amikor a Moszkvai Nagyfejedelemség lerázta magáról a „mongol igát”, és immár ön maga próbált regionális hatalomként fellépni, addigra a Kijevi Rusz magterületeit, a keleti szláv bölcsőt, a Litván Nagyfejedelemség már bekebelezte. Itt nem történt más, mint hogy a litvánok voltak a gyorsabbak, és betöltötték a mongol támadás következtében összeomlott Kijevi Rusz után támadt hatalmi vákuumot (Chruslińska & Hrycak 2009: 197–199). Ezt követően a Piaszok kihalása után Jagelló litván nagyfejedelem lépett a lengyel trónra és megkezdődött a *Rzeczpospolita* (Lengyel–Litván Nemzeti Köztársaság²) kialakulása, amely 1569-ben a lublini unióban

² Az 1386-ban perszonálunió, majd 1569-ben a király személyétől független reálunió alakult ki a Litván Nagyfejedelemség és a Lengyel Királyság között. Az angol–skót államközösség (commonwelth) mintájára a lengyel és az angolszász szakirodalomban is elterjedt a „lengyel–litván államközösség” használata, ám a belső jog- és politikai rendszerüket tekintve alapvetően különböznek egymástól. Így tanulmányomban maradok a „*Rzeczpospolita*”, vagy szinonimaként a „*lengyel–litván állam*” elnevezésnél, amivel egyúttal érzékeltetni kívánom, hogy Európa történetének egy sajátos államalakulatáról van szó.

3. térkép. A Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság a 15. században

teljesedett ki (Frost 2018). Ez a Jagelló-állam valós és hatalmas akadályt jelentett az éppen magára eszmélő moszkvai állam előtt, hogy beteljesítse a saját maga által kitűzött küldetését, nevezetesen az egykori „Rusz földek összegyűjtését”.

A problémát nemcsak az jelentette, hogy a Rzeczpospolita ennek útjában állt, és évszázadokon keresztül az orosz állam nem volt képes katonailag felvenni vele a versenyt, hanem hogy ez az államszövetség politikai berendezkedése alapvetően különbözött a cári teokratikus abszolutizmustól. A választott királyság és a nemesi demokrácia intézményrendszere, valamint a vallási tolerancia minden hiányosságával együtt is ellenpontot képezett az önkényuralomra épülő, az európai politikai és társadalmi berendezkedéstől meglehetősen idegen, önkényuralomra épülő orosz világgal szemben. Összességében a lengyel–litván állam a „Nyugat”, a moszkvai állam, vagyis az Orosz Cárság a „Kelet” volt minden értelemben.

Mivel tehát a nyugati hadszíntér közepén nem lehetett előhaladni, ezért először a könnyebb utat választva a Balti-tenger, illetve a déli hadszíntéren a Fekete-tenger felé vették az orosz uralkodók az irányt. Az első eredménye ennek a terjeszkedésnek Novgorod elpusztítása, aminek nemcsak területszerzési, hanem különös politikai jelentősége is lett, hiszen a novgorodi köztársaság egy középkori értelemben vett demokrácián alapuló rend volt, ahol a fejedelem nem játszott túlságosan nagy szerepet, kizárólag a hadba vonulás esetén mint hadvezér. Egyébként novgorodi városi polgárok ún. „vecse-demokráciáján” alapult az állami irányítás, miközben Moszkva a mongol és bizánci despotikus politikai kultúrát ötvözte a „Harmadik Róma”-elmélettel. III. Iván moszkvai nagyfejedelem nem tűrhette el Novgorod város önállóságát. Az ő hatalomfelfogásában természetes volt, hogy a fejedelem hatalma Istentől származik, tehát nem szerződések vagy megegyezések alapján uralkodik. Így végül 1471-ben a „moszkvai nagyfejedelem becsülete” védelmében seregeivel a városra támadt. Ezt követően a moszkvai uralom valódi „civilizációs törést” jelentett a novgorodiak számára, majd végül IV. Iván 1570-ben végrehajtott kegyetlen vérengzése vetett véget a

városállam történetének (Gyóni 2018: 260–261). Novgorod elpusztítása az orosz történelem köztársasági alternatívájának a végét jelentette (Lukin 2018: 522–538).

IV. Iván folytatta nagyapja terjeszkedési politikáját a Balti-tenger partvidék, az ún. Livónia felé. Livónia a mai Észtország és Lettország területét foglalta magában. Jelentőségét az egész évben hajózható kikötők, a borostyán és a hatalmas erdők adták. Egy laza konföderációként működő állam volt, amelyet a Hanza-szövetséghez tartozó autonóm kereskedővárosok, mint Riga, Reval (ma Tallin), Dorpat (ma Tartu), a Német Lovagrendből kiváló Kardtestvérek rendje, a Rigai érsekség és három püspökség alkotta. IV. Iván, kihasználva a Kardtestvérek nagymestere és a rigai érsek folyamatos rivalizálását, az uralkodó elit és az őslakosok közti nemzetiségi feszültségeket, 1558-ben felvonultatta seregeit a területen. Kedvezett számára, hogy a területen nem létezett semmilyen erős államszervezet, a Hanza-szövetség felbomlott, és a reformáció egyre nagyobb teret nyert. Itt nem éltek szláv lakosok, és nem is a Kijevi Rusz egykori magterületeiről volt szó, hanem a Balti-tenger kijáratának megszerzésével Oroszország európai kereskedelembe való bekapcsolása volt a tét.

Mivel a Kardtestvérek nem tudták feltartóztatni az orosz seregeket, az utolsó nagymesterük áttért az evangélikus vallásra, a rendet feloszlatta, területét pedig II. Zsigmond Ágost (utolsó Jagelló-házi lengyel király) vazallusává tette. Így a lengyel állam közvetlenül érintetté vált a háborúban. Ráadásul bekapcsolódtak a svédek és a dánok is a területért folyó küzdelembe. Amikor Báthory Istvánt lengyel királlyá választották (1576) a livóniai háború már 18 éve zajlott. Trónra lépésének egyik feltétele a háború sikeres lezárása volt. Báthory sikerrel teljesítette ígérését, és győzelmének köszönhetően Oroszország csak száz évvel később tudta megvetni lábát a régióban (Szabó 2009: 86–124).

A Balti-tenger mellett délen, a Fekete-tenger partvidékének megszerzése tűnt reális lehetőségnek Moszkva számára. Itt az Aranyhorda összeomlása után az e területen maradt tatárok létrehozták a Krími Tatár Kánságot, amely a lengyel–litván állam legnagyobb kiterjedése idején, annak déli és keleti határvonalá-

val érintkezett. A Kánság területe a Krím-félszigetre és az Azovi-tenger teljes partvidékre terjedt ki. Ez a felállás egészen a 17. század végéig tartott, amikor a felemelkedő Orosz Császárság, immár a Romanovokkal az élén hódításokba kezdett e területen. Először I. Péter cár kísérelte meg Azov elfoglalását és a tengeri flotta létrehozását, de terve kudarcot vallott. Péter a Balkánra más úton is megpróbált eljutni az északi háború mellékhadszínterén, de a moldvai Prut folyónál vereséget szenvedett az Oszmán Birodalomtól.

Pétert követően II. Katalin cárnő kezdett tudatos területszerző és gyarmatosító politikába a régióban, kihasználva az Oszmán Birodalom meggyengülését, amelytől a krími tatárok szövetséges/függőségi viszonyban álltak. Oroszország végül két nagy háborúban győzte le az Oszmán Birodalmat, és lényegében uralma alá vette az egész sztyeppevidéket, a mai Ukrajna déli részét. Először, az 1768 és 1774 között folyó orosz–oszmán háborút lezáró kücsük-kajnaradzszi békében Katalin elérte, hogy a Kánság függetlenedjen az Oszmán Birodalomtól, amivel valójában orosz protektorátussá vált. Ezt követően az oroszok annektálták a területet (1783), s ezzel megszerezték a Krímet egészen a Déli-Bugig és az Azovi-tengert. Katalin igazi gyarmatosítóként viselkedett, katonai kormányzást vezetett be, illetve katonai és kereskedővárosokat hozott létre. Herszont (1778) és Szevasztopot (1783) orosz hódítók alapították. A háborúk során a térségből sokan elmenekültek, s a helyükre a gyarmatosítók orosz ajkú telepeseket hoztak magukkal. Másodszor, az 1787–1792 között vívott újabb orosz–oszmán háborúban az oroszok elfoglalták Ocsakovot (1788), majd a jászvásári (Iași) békében az addigi oszmán Ediszan/Jediszan területe orosz fennhatóság alá került. Ettől kezdve az orosz–oszmán határt a Dnyeszter képezte. Az oroszok pedig újabb gyarmati telepeket/városokat alapítottak: Odesszát (1794) és Mikolajivet (1798) (Fedinec, Font, Szakál, & Varga 2021: 281–288; Mitrovits 2022).

E háborúkat természetesen nem önmagában a területszerzés, hanem gazdasági és katonai célok motiválták. A Fekete-tengerhez való kijutás nemcsak a birodalom világkereskedelmi vérkeringésébe való bekapcsolódásról szólt (lásd Odessza gabonake-

reskedelmét), hanem az Oszmán Birodalom meggyengítésével a Dardanellákon keresztül az orosz flotta kijuthatott a Földközi-tengerre is, amellyel Oroszország európai nagyhatalommá vált.

Az orosz befolyásszerzés típusai a régióban

Hogyan tudta Oroszország kiterjeszteni a befolyását a lengyel–litván államközösségben, ha évszázadokig katonailag nem volt képes önerőből meghódítani? Ennek a befolyásszerzési politikának több stációját láthattuk a gyakorlatban, amely az 1600-as évek közepén kezdődött, és az 1700-as évek végén a célország felosztásával, megszüntetésével ért véget. Az alábbiakban az orosz befolyásszerzés öt típusát mutatom be, amelyek természetesen egymással szoros összefüggésben, sokszor átfedésben adnak teljes képet.

1. Kihasználni az ellenség belső társadalmi (vallási és etnikai) feszültségeit

Rzeczpospolita soknemzetiségű (elsősorban lengyel, litván, ukrán, belarusz, zsidó, örmény és német lakosú) és sokvallású (római katolikus, protestáns, pravoszláv és zsidó) ország volt. Az 1569-es breszti unió által létrehozott unitus vallás, majd a pravoszlávokkal szemben egyre inkább növekvő türelmetlenség (vallási és jogi diszkrimináció) ellenállást szült. A felhalmozódó feszültségeket az 1648-ban Bohdan Hmelnickij vezetésével – a lengyel főurakkal szemben – kirobantott kozák- és parasztfelkelés becsatornáztta. A polgárháborút a kozákok átmeneti győzelme (1649: zborovi béke) után a lengyel főurak nyerték meg (1651: beresztecskói csata). Ennek következményeként a csatlódott kozákok 1654-ben a perejaszlavi radán elfogadott határozatuk alapján felajánlották az általuk lakott és uralt területet I. Alekszej orosz cárnak, vagyis kimondták a „kozák földek” és Oroszország egyesülését, valamint a cár oltalmát kérték a lengyel

urakkal szemben. Így a Dnyepertől keletre eső területek („Balparti Ukrajna”) a lengyel–litván államtól Oroszországhoz került.

A Rzeczpospolita természetesen ezt nem fogadta el, így egy újabb orosz–lengyel háború robbant ki. A lengyelek helyzetét nehezítette, hogy közben Svédországgal is háborúban álltak, majd II. Rákóczi György erdélyi fejedelem is betört seregeivel nagy pusztítást okozva (1657). Ugyanakkor a svéd–kozák–erdélyi közeledés megosztotta a kozák elitet, sőt maga Hmelnickij is szakított a cárral, hiszen az Svédországgal szintén harcban állt, de a lengyel–kozák jó viszonyt már nem lehetett helyreállítani. 1658. szeptember 6-án hiába írták alá a hadjaci egyezményt, amely a lengyel–litván államot lengyel–litván–rusz trializmussá alakította volna át teljes vallásszabadsággal és egyenlő politikai jogokkal, ám az időközben elhunyt Hmelnickij utóda, Ivan Vihovszkij nem tudta megnyerni az ügynek a kozák tisztek többségét, és nem tudott széles társadalmi bázist teremteni hozzá. Ebben szerepet játszott a cár politikája is. Végül Vihovszkij hiába győzte le a konotopi csatában (1659. június 28-án) az orosz sereget, a kozákokon belüli szakadás elkerülhetetlen volt. A cár támogatásával Hmelnickij fia, Jurij vezetésével megbuktatták Vihovszkijt, és a 1659 októberében a második perejaszlavi radán elutasították a lengyelorientált politikát.

Végül 1667. január 13-án az Andruszovóban tizenhárom és fél évre megkötött orosz–lengyel fegyverszünet értelmében Oroszország megkapta a már 1654-ben neki felajánlott „Balparti Ukrajnát”, de visszaszerezte Szmolenszket és más korábban elveszített határterületet is. Kijev a szerződés alapján csupán két évre került orosz kézre, gyakorlatilag azonban sosem adták vissza a Rzeczpospolitának. A területvesztést 1686-ban a Moszkvában megkötött orosz–lengyel „örök időkre szóló békében” véglegesítették. Tehát a Rzeczpospolita belső vallási és etnikai feszültségeinek kihasználása orosz területszerzéshez vezetett. Ez volt a Jagellók örökségének első területi megcsonkítása (Nowak 2022b: 153; Gebei 2016: 134; Varga B. 2022: 145–155).

2. Beavatkozni és a saját érdekeinek megfelelően alakítani az ellenséges állam belpolitikáját

I. Péter cárban az északi háború (1700–1721) alatt érelődött meg a gondolat, hogy a Rzeczpospolita belügyeibe komolyabb formában avatkozzon be, és annak belpolitikáját Moszkvától tegye függővé. Erre két fronton nyílt lehetősége. Egyfelől még az 1686-ban megkötött orosz–lengyel béke teremtett arra lehetőséget, hogy Oroszország a Rzeczpospolita pravoszláv hitű lakóinak külső „védelmet nyújtson” (patrónusa legyen), ami a későbbiekben komolyan korlátozta a lengyel–litván állam szuverenitását, mivel jogi lehetőséget kapott a cár a belügyekbe való beavatkozásra (Nowak 2022b: 153). Másfelől Péter felismerte, hogy a király és a nemesség közötti ellentétet akkor tudja leginkább Oroszország érdekében felhasználni, ha ő maga válik a belső béke, a „nemesi arany szabadság” garanciájává. Ehhez csupán a lengyel politikai elit „meggyőzhető” felét kellett megtalálnia, amit az ún. tarnogródi konföderáción összegyűlt főurakban sikerült is neki. Itt a cári diplomaták elérték, hogy a Wettin-házból származó lengyel király, II. Ágost kivonja száz seregeit a Rzeczpospolita területéről (Ágost eleve orosz támogatással foglalta el a trónt), ami természetesen tetszett a lengyel–litván nemességnek, amely cserébe boldogan szavazta meg az állami költségvetés bevételeinek és a hadsereg létszámának csökkentését. Mindezt az 1717. január 30-i Szejm-ülésen egyetlen ellenvetés nélkül fogadták el a képviselők. Ezért „néma sejmként” ismeri a történelem a lengyel–litván állam szuverenitását felszámoló eseményt. A biztonság kedvéért az orosz cári sereg katonái – mivel az északi háború alatt rengeteg orosz sereg mozgott a lengyel állam területén – is körbe vette a Szejm ülést (Davies 2006: 396–397).

Ezekén túl a Rzeczpospolita belügyeibe két régi nemesi intézménynek köszönhetően könnyen beavatkozhattak a szomszédok. Az egyik a „liberum veto” vagy „szabadon nem engedem” gyakorlata volt. A vétó bármilyen törvényjavaslattal szemben alkalmazható volt, ami annak vita nélküli elutasításához vezetett, és így az egész Szejm feloszlatottá vált. A tanácskozáso-

kon részt vevő bármelyik szabad nemesnek joga volt vétóval élni, és ezzel teljesen megbénította a törvényhozó testület munkáját. Elég, ha csak a számokat nézzük: a III. Ágost lengyel király uralkodása alatt (1733–1763) tizennégy Szejm-ülésből csak egyet fejeztek be. Mindazonáltal a liberum vétót a nemesség szabadságának eszközének és a király fékjének tekintették. Míg Európában a 18. század az abszolút hatalom időszaka volt, ez a Rzeczpospolita-ban a liberum veto miatt nem alakulhatott ki, sőt az állam jelentős meggyengüléséhez vezetett a nemzetközi szintén. Ez a gyakorlat a 17–18. században odáig vezetett, hogy lényegében elég volt megvásárolni egy-egy szegényebb nemest, aki nemesi jogán részt vehetett az országgyűlésen, és olyan döntést hozni, amely az orosz birodalom érdekében áll (Ring 2011: 136–137).

A vétójog mellett a másik régi intézmény az ún. konföderáció létrehozásának joga volt. Minden nemesnek joga volt a szabad véleménynyilvánításhoz, amelyet ha jegyző előtt írásba foglalt, és aláírásával megerősített, akkor támogatókat gyűjthetett hozzá. Az így megalakult konföderációk mindig konkrét céllal jöttek létre, meghatározatlan időre. Amikor a tagok úgy vélték, hogy a céljukat elérték, a konföderáció felbomlott. Fontos körülmény, hogy a konföderációk fegyverkezhettek, és erővel is érvényesíthették akaratukat (Ring 2011: 137). A 18. században az orosz cár diplomatái gyakran beavatkoztak a különböző konföderációk létrehozásába. 1764. július 22-én egy közös orosz–porosz egyezményben külön foglalkoztak a Rzeczpospolita nem katolikus vallású (ún. disszidensek) lakosainak diszkriminációjával, majd főképpen orosz pénzen 1767–1768-ban több vallási jellegű konföderációt (Toruńban és Szluckban) is létrehoztak a protestáns és pravoszláv vallásúak követeléseinek érvényesítésére (Gebei 2016: 142).

Mindehhez hozzá kell tenni, hogy a cár egyidejű fellépése a „nemesi arany szabadság” és a pravoszlávok védelmében, önmagában ellentmondást tartalmazott, hiszen éppen a katolikus nemesség volt az a társadalmi réteg, amely a pravoszlávok (és egyébként a protestánsok) számára nem kívánt egyenlő jogokat biztosítani.

3. Beavatkozás a trónért folyó harcba és a reformok megakadályozása

Az imént már volt róla szó, hogy II. Ágost a szász Wettin-házból orosz támogatással nyerte el a lengyel trónt. Ágost 1697-ben (az 1686-os orosz–lengyel béke következtében jelentősen meggyengült) Sobieski király halála utáni királyválasztáson alulmaradt ugyan XIV. Lajos francia király hadvezére, Conti herceggel szemben, ám Péter cár nyomására őt is megválasztották, majd gyorsabb volt francia riválisánál, és előbb ért Krakkóba, ahol hivatalosan is beiktatták. Az orosz cárnak erre természetesen geopolitikai okból volt szüksége. Amennyiben francia király került volna a nyugati szomszédja trónjára, úgy az orosz impériumról szőtt álmok a távoli jövőbe tolódtak volna ki (Nowak 2022b: 155–156).

Ez a gyakorlat a 18. század folyamán általánossá vált, amire egyfelől a szabad királyválasztás intézménye, másfelől a nemesség megosztottsága lehetőséget adott a külső erőknél. Így került trónra az északi háború során a svédek által támogatott I. (Leszczyński) Szaniszló (1704–1709), majd az oroszok kegyéből újra II. Ágost, ahogy később III. Ágost (1733–1763) is. Utóbbi király uralkodásának első három évében ismét kettős hatalom („örökösödési háború”) alakult ki, mivel I. Szaniszlót is újra királlyá választották. A konfliktust Ágost javára a felvonuló orosz csapatok döntötték el. Majd 1763-ban II. (Poniatowski) Szaniszlót is II. Katalin cárnő támogatásával ültették a lengyel trónra. Összességében a Rzeczpospolita történetének utolsó évszázadában elkerülhetetlen volt a szomszédok aktív beavatkozása az uralkodó kiválasztásában.

Ezzel együtt az állam belső reformjait is sikerrel tudta Pétervár akadályozni. Szüksége is volt rá, hiszen ezek a reformok a 18. század közepétől elsősorban a központi királyi hatalom és a királyi hadsereg megerősítéséről, a királyi adóbevételek növeléséről és az állami irányítási mechanizmusok javítására, valamint az oktatás modernizálására irányultak. A nemesség jelentős része természetesen mindezt az „aranyszabadságuk” korlátozásának tekintette, és a Szejmet megkerülve ún. konföderációba tömörült

a „Köztársaság védelmére”. Az 1767-ben Radomban megalakult konföderációnál ott bábáskodott II. Katalin varsói követé, Nyikolaj Repnyin is, majd végül a királynak meg kellett hajolni a pétervári támogatást élvező akarat előtt, és a „liberum veto” intézményét helyre kellett állítania. Sőt még ennél is tovább mentek a „köztársaságpártiak”, és azt is elérték, hogy bevezették az egyhangúságot a döntések többségénél. Ettől kezdve a cár nélkül lényegében nem lehetett az ország életét alapvetően befolyásoló döntést hozni (Nowak 2022b: 179–180).

A kialakult helyzetre válaszul a reformpárt a podóliai Bar várában alapított konföderációt. A két fél között elkerülhetetlené vált az összecsapás, amely végül 1772-ben a Rzeczpospolita újabb területi megcsonkításával járt együtt (ezt nevezi a szakirodalom az „első felosztásnak”). Ugyanakkor a II. Szaniszló által indult reformfolyamat igazán csak ezt követően gyorsult fel. A lengyel politikai elit, belátva, hogy az archaikus és a szomszédaihoz képest decentralizált, anarchisztikus politikai berendezkedés az állam megszűnéséhez vezethet, végül 1791. május 3-án alkotmányt fogadott el. Ezt volt Európa első, a világ (az amerikai utáni) második modern értelemben vett polgári alkotmánya, amely eltörölte a „liberum veto”-t, bevezette a többségi szavazást, valamint rugalmas végrehajtó hatalmat hozott létre a Montesquieu-féle hármasmegosztást alkalmazva. Megszűnt a szabad királyválasztás intézménye, bevezették trónöröklést (Nowak 2022b: 181–186; Ring 2011: 187–197).

Az alkotmány elfogadása bebizonyította, hogy képes a lengyel politikai elit egy modern, jól működő államot létrehozni, ám a nagy reform végül mégsem valósulhatott meg. Néhány oroszbarát lengyel mágán részvételével 1792. április 27-én Péterváron döntöttek egy ellenkonföderáció létrehozásáról, amelyet hivatalosan 1792. május 14-én Targowicában hirdettek ki. Az összegyűltek arra kérték II. Katalint, hogy védje meg a nemesség korábbi kiváltságait a „jakobinus despotizmussal” szemben. A cárnő teljesítette a kérést, az orosz hadsereg betört a Rzeczpospolita területére, II. Szaniszlót rávették, hogy csatlakozzon a targowicaiakhoz, majd érvénytelenítették a május 3-i alkotmányt.

4. Összefogni az ellenség szomszédjaival

Még mielőtt I. Péter megnyerte volna az északi háborút, és Európa egyik legbefolyásosabb hatalmává lép elő, illetve átnevezi az országot Orosz Birodalommá (1721), önmagát pedig római mintára imperátorrá nevezi ki, 1720. február 13-án Potsdamban egyezményt kötött a szintén jelentős hadsereget építő I. Frigyes Vilmos porosz királlyal. Ez volt a történelem első német–orosz egyezménye, amely a lengyel állam ellen irányult. A két uralkodó kötelezte magát arra, hogy a Rzeczpospolita anarchisztikus, számukra rendkívül kedvező belső politikai rendjét (a nemesség „szabadságjogait, törvényeit és kiváltságait megőrzik”).

Ezt követően a felek gyakran konzultáltak egymással „lengyel ügyben”. E sorba illik az 1732. szeptember 13-án Bécsben aláírt titkos orosz–osztrák egyezmény, amelyhez később Poroszország is csatlakozott. A Három Fekete Sas egyezményeként ismert megállapodás arra vonatkozott, hogy II. Ágost király halála után a három fél együtt dönt a leendő lengyel király személyéről. Mindhárman a szász–lengyel unió továbbfejlődésében és a francia befolyás csökkentésében voltak érdekeltek. Bár a szerződést sohasem ratifikálták, és végül mégiscsak egy újabb szász, III. Ágost került a trónra (egyébként orosz és osztrák támogatással), jól mutatja Berlin, Pétervár és Bécs egyre szorosabbá váló szövetségét a lengyel állammal szemben.

A következő titkos megállapodást III. Péter cár megválasztása után nem sokkal, 1764. április 11-én kötötte egymással Oroszország és Poroszország, amelyben vállalták, hogy támogatják I. (Poniatowski) Szaniszlót, aki nemrég orosz támogatással nyerte el a lengyel trónt, de fenntartják a status quót a lengyel államban, azaz megakadályoznak minden reformot akár katonai erővel is. Ez a megállapodás tehát az 1720-as és az 1732-es egyezmények tartalmi elemeit ötvözte egymással. Mindez hamarosan a gyakorlatban is megvalósult. Amikor a Szejm egy általános vámrendszer kidolgozására tett javaslatot, a porosz hadsereg felvonult a Visztula porosz oldalán, Marienwerdennél (Kwydzin) erődöt emelt, és onnan lőtte a lengyel áruszállító hajókat addig,

amíg a Szejm vissza nem vonta a vámtörvényt (Davies 2006: 408; Gebei 2016: 142).

Ez az együttműködés rendkívül káros eredménnyel zárult a Rzeczpospolita számára. A már említett 1764-es porosz–orosz egyezmény értelmében a Szejmet 1768 februárjában rákényszerítették az ún. Kardinális jogok elfogadására, amelyben jogot adtak két szomszédjuknak arra, hogy ők garantálják a Rzeczpospolitában érvényes jogok betartását, felügyelik a pravoszlávok és protestánsok jogainak érvényesülését, illetve a lényegében minden fontos állami ügybe (adó, hadsereg, háború és béke stb.) döntő beleszólást kaptak (Gebei 2016: 143).

5. A katonai megszállás

A Rzeczpospolita területén a 17. század közepétől egészen 1795-ig szinte állandó jelleggel folyt valamilyen háború, s ennél fogva időről időre megjelentek idegen – svéd, szász, orosz, oszmán és erdélyi – hadseregek az ország területén, amelyek nem csupán romboltak és fosztogattak, hanem gyakran az állam területi integritását is megkérdőjelezték. A lengyel–litván állam felosztásának gondolata először Stockholmban fogalmazódott meg. Az 1664-től zajló orosz–lengyel háborúval párhuzamosan 1665-től a svédek is megtámadták a lengyeleket (az esemény svéd „Özönvíz”-ként ismert a lengyel történelmi tudatban), akik az oldalon harcoló szövetségeseket (Brandenburg–Poroszország, Erdélyi Fejedelemség, kozákok és a lublini uniót megtagadó litvánok) a Rzeczpospolita testéből kiszakított területekkel kívántak jutalmazni. 1655-ben a radnóti paktumban fel is osztották maguk között az államot, de végül ez a felosztás sosem valósult meg (Gebei 2004: 219). Ám az 1660-ban megkötött olivai béke után a Rzeczpospolita folyamatos engedményekre kényszerült agresszív szomszédjaival szemben.

Ami a 17. század közepén a Rzeczpospolita számára még elkerülhető volt, bő egy évszaddal később bekövetkezett. Miután Pétervár és Berlin közös erővel meggyengítették a lengyel–litván

államot, eljött a pillanat arra, hogy katonailag megszállják. Ennek végső kiváltó oka az volt, hogy minden külső behatás ellenére a lengyel–litván állam politikai elitje felismerte, hogy az állam szuverenitása és integritása attól függ, hogy kiegyeznek-e a királlyal, és tesznek-e engedményt a modern államhá alakulás irányába. Ez a folyamat I. Szaniszló alatt egyre inkább érzékelhető volt annak ellenére, hogy ő is orosz–porosz alku keretében került a trónra. Természetesen ezek a belső reformok nem álltak érdekében sem az orosz cárnak, sem a porosz királynak.

A Rzeczpospolita területeinek elcsatolása – mint láttuk – 1654-ben kezdődött a kozákok segítségével, ám az első tervezett területi megcsonkításra 1772-ben került sor. Lengyelország felosztása először 1769-ben merült fel a porosz és orosz diplomaták pétervári találkozásánál. Ekkor azonban II. Katalin még nem támogatta az ötletet, mert még az oszmánokkal állt harcban. Ahogy a béke-előkészítés folyamán világossá vált, hogy Oroszország a törökök legyőzése után túlságosan is megerősödik a Balkánon, Berlinben úgy látták, hogy a kialakuló helyzet egy osztrák–orosz háborúhoz vezet, amit mindenképpen el akartak kerülni. Hosszú diplomáciai tevékenység végén 1772 februárjában Katalin cárnő is arra az álláspontra helyezkedett, hogy egy újabb konfliktus helyett csatlakozik a Rzeczpospolita megcsonkításához, hiszen így mindhárom fél igényeit kielégítik, és az osztrák–orosz háborút is elkerülik. A háromoldalú tárgyalások végén, 1772. augusztus 5-én a felek aláírták a felosztási szerződést. Poroszország 36 000 négyzetkilométerrel és 580 000 lakossal, a Habsburg Birodalom 83 000 négyzetkilométerrel és 2 650 000 lakossal, Oroszország pedig 92 000 négyzetkilométerrel és 1 300 000 lakossal lett gazdagabb.

Ezt követően a már említett 1791. május 3-i alkotmány elfogadása után a targowicai konföderáció színre lépését követő orosz–lengyel háború végkifejlete egy újabb porosz–orosz egyezmény aláírása lett 1793. január 23-án Péterváron. Bécs ezúttal kimaradt, mivel háborúban állt a forradalmi Franciaországgal, de beleegyezését adta az újabb területszerző akcióhoz. Az Orosz Birodalomnak ezzel a területszerzéssel sikerült meghódítania az

egykori Kijevi Rusz központi magterületeit. III. Iván nagyfejedelem idejében született terjeszkedési politika ekkor valósult meg. A lengyel korona pedig ekkor veszítette el az 1569-es lublini unióval fennhatósága alá került orosz/ukrán területeket és vele együtt a pravoszláv hitű keleti szláv lakosainak túlnyomó többségét.

A lengyelek végső elkeseredésükben szabadságharcot robbantottak ki Tadeusz Kościuszko vezetésével, amelynek leverése után 1795. január 3-án Bécs újabb felosztási szerződést írt alá Moszkvával, amelyhez október 24-én Berlin is csatlakozott. E megállapodások értelmében a Habsburgok a Bug, a Visztula és a Pilica folyók közötti területeket Krakkóval, Poroszország a Pilica alsó folyásától és a Bug alsó folyásától északra fekvő területeket Varsóval mint fővárossal, valamint a Kelet-Poroszország és a Nyeman közötti sávot, Oroszország pedig a Bug és a Nyeman folyókig és Žmudzig terjedő területeket kapta meg. II. Szaniszló lengyel királyt II. Katalin parancsára Grodnóba szállították, ahol 1795. november 25-én lemondott.

Oroszország szűk másfél száz év alatt szisztematikus munkával felszámolta a Rzeczpospolita szuverenitását, majd szövetségeseivel együtt megszüntette államiságát. A 16. század közepén még Európa legnagyobb kiterjedésű állama eltűnt a térképről. Ugyanakkor az Orosz Birodalom, amely a napóleoni háborúkat lezáró bécsi kongresszust (1815) követően még tovább is növelte területeit (Poroszország és a Habsburgok kárára szerzett újabb egykori lengyel területeket), Európa és egyben a világ legnagyobb országává vált. Politikai és katonai befolyása csúcspontján, 1849-ben Bécs éppen Pétervár segítségére szorult, hogy leverje a magyar szabadságharcot.

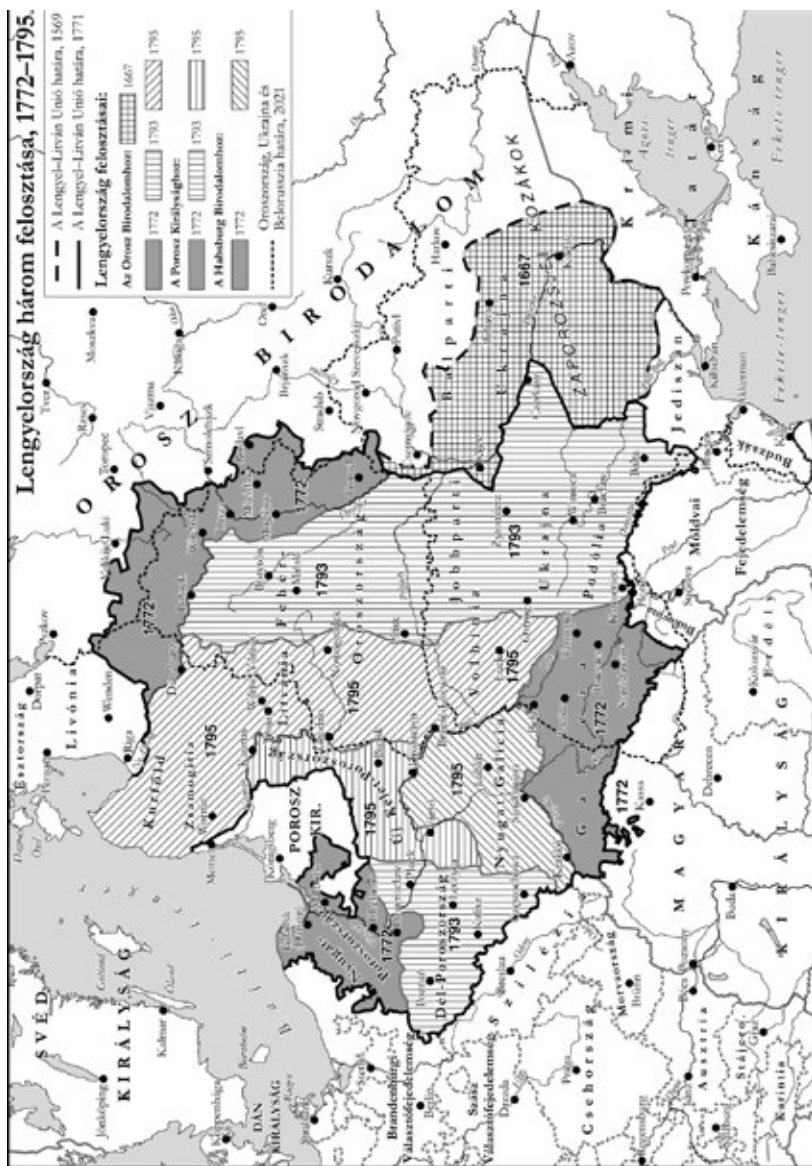
Oroszország befolyása a krími háborúban (1853–1856) ingott meg, amikor az európai hatalmak győzelme meggátolta Pétervárt abban, hogy a Balkánra és a Földközi-tengerre is kiterjessze befolyását. Bár ez a katonai vereség elindított bizonyos reformokat a birodalomban, de azok nem érintették alapjaiban sem az önkényuralom rendszerét, sem a birodalmi ambíciókat. Az összeomlásra csak 1917-ben került sor, az első világháború elvesztése következtében.

Összegzés

A *birodalomépítés* a cári Oroszország történelmének *immanens, elválaszthatatlan része*, amely szorosan összekapcsolódott az *önkéntre épülő politikai berendezkedéssel*. Ugyanis nem csupán arról volt szó, hogy a területi terjeszkedés az összeomló Kijevi Rusz perifériáján létrejövő új központ számára éghajlati és gazdasági kényszer volt, hanem arról is, hogy a politikai és kulturális alternatívát képviselő államokat (Novgorod, Rzeczpospolita) fel kellett számolnia. Így az orosz befolyás- és területszerzés nem csupán az orosz hegemonia megteremtéséről, hanem *a riválisok kiiktatásáról* szólt. Éppen ezért az Orosz Birodalom sohasem támaszkodhatott csupán gazdasági vagy kulturális befolyásszerzésre más országokban, hanem mindig kizárólagosságra törekedett, vagyis a katonai erőszak eszközével élt.

A történelem később is nyújtott számos példát arra, hogy az orosz birodalom (legyen az Sztálin szovjetrendszere vagy Putyin neoimperializmusa) a 18. században kipróbált beavatkozási módokat sikerrel alkalmazza annak érdekében, hogy geopolitikai értelemben nagyhatalmi státuszát biztosítsa a régióban és a világban. *Befolyásszerzése éppen ezért mindig a katonai erőn, vagyis az erőszakon, illetve a politikai alternatívák kiiktatásának sikerén alapul.* Oroszország attól vált birodalommá, hogy kiterjesztette határait a nyugati, a déli és keleti hadszíntéren, de mind közül a nyugati területek voltak (és máig azok) a legfontosabbak számára, s ebben alapvetően különbözik azoktól az államoktól, amelyeknek „birodalma van”, többnyire a tengerentúlon. A Nye által megfogalmazott hatalomtípusok közül a *gazdasági és a puha* hatalom eszközei azért nem alkalmazhatók az orosz politikában, mert a „befolyásszerzésnek” csupán a végső cél, a területszerzés elérése előkészítésében van szerepe.

Az orosz külpolitika (kevés történelmi kivételtől eltekintve) valójában a birodalmi célokat szolgálja. Oroszország pedig akkor birodalom, ha a nyugati határai minimum a Bug vonalával esnek egybe. Ezt sikerült Nagy Katalinnak a Rzeczpospolita második megcsonkításával (1793), majd Sztálinnak a Molotov–Ribbent-

4. térkép. A Rzeczpospolita megcsonkításai és felosztása (1667, 1772, 1793, 1795)

rop-paktummal (1939) és végső soron a jaltai megállapodással (1945) elérnie. A birodalom 1991-es összeomlásával Oroszország lényegében az 1667-es andruszovói fegyverszünet előtti területekre szorult vissza nyugaton. E helyzetet igyekszik megváltoztatni jelen pillanatban Oroszország az Ukrajnában folytatott véres háborújával.

Irodalom

- Bauersachs, H. (2019): *Wandlungsprozesse in der deutschen Auswärtigen Kulturpolitik: Eine mehrdimensionale Analyse am Beispiel der Deutschlandjahre (Globale Gesellschaft und internationale Beziehungen) (German Edition)* (1. Aufl. 2019). Wiesbaden: Springer VS.
- Chruslińska, I. & Hrycak, J. (2009): Ukraina: Przewodnik Krytyki Politycznej. In: *z Jarosławem Hrycakiem rozmawia Iza Chruslińska*. Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Davies, N. (2006). *Lengyelország története*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Fedinec Cs., Font M., Szakál I. & Varga B. (2021). *Ukrajna története: régiók, identitás, államiság*. Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont–Gondolat Kiadó.
- Frost, R., I. (2018): *The Oxford History of Poland–Lithuania: Volume I: The Making of the Polish–Lithuanian Union, 1385–1569 (Oxford History of Early Modern Europe)*. Oxford: Oxford University Press.
- Gebei S. (2004): *Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások* [Akadémiai doktori értekezés]. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Gebei S. (2016): Oroszország nagyhatalmi térnyerése a *Rzeczpospolita* rovására (17–18. század). In: Frank T. (szerk.): *Az orosz birodalom születései*. Budapest: Gondolat Kiadó, 132–153.
- Gyóni G. (2018): *A középkori Novgorod politikatörténete*. Budapest: Russica Pannonicana.
- Heller, M. (1996): *Az Orosz Birodalom története*. Budapest: Osiris Kiadó–2000.
- Laats, A. (2009). The concept of the third Rome and its political implications. *KVÜŰOA Toimetised* 12, 98–113.

- LeDonne, J. P. (2003): *The Grand Strategy of the Russian Empire, 1650–1831* (Uitgawe and Revised ed.). Oxford: Oxford University Press.
- Lukin, P. V. (2018): *Novgorodszkoje vecse*. Akagyemiceszkij Projekt.
- Mitrovits, M. (2022. február 28). Novorosszija (Új-Oroszország) mint az orosz gyarmatosítás szimbóluma. *Horizontok Blog*. <https://www.ludovika.hu/blogok/horizontokblog/2022/02/28/novorosszija-uj-oroszorszag-mint-az-orosz-gyarmatositas-szimboluma/>
- Nowak, A. (2022). Oroszország és Európa, avagy geopolitika orientációk az orosz gondolkodásban (1917 előtt). In: *Az orosz birodalom áldozatai – A birodalom mint áldozat*. Budapest: Örökség Kultúrpolitikai Intézet, 39–62.
- Nowak, A. (2022b): *Polska i Rosja. Sasiedztwo wolnosc i despotyzmu X–XXI w*. Bialy Kruk.
- Nye, J. (1990): *Bound to Lead: The Changing Nature of American Power*. New York: Basic Books.
- Nye, J. (2002): *The Paradox of American Power: Why the World's Only Superpower Can't Go it Alone*. Oxford: Oxford University Press.
- Nye, J. (2004): *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. New York: PublicAffairs.
- Raffensperger, C. (2012): *Reimagining Europe: Kievan Rus' in the Medieval World, 988–1146 (Harvard Historical Studies)*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Ring É. (2001): „Lengyelországot az anarchia tartja fenn?": *A nemesi köztársaság válságának anatómiája*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Szabó B. (2009): *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király katonai és katonapolitikai tevékenysége* [PhD-disszertáció]. Budapest: Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem.
- Szili S. (2016). A szibériai *frontier* a 17. században. In: Frank T. (szerk.): *Az orosz birodalom születései*. Budapest: Gondolat Kiadó, 60–74.
- Varga B. (2022). Az 1667. évi andruszovói egyezmény: Ukrajna két részre szakadása. *Aetas*, 37(3), 145–155.
- Varga I. (1988). Az orosz ortodox egyház a kereszténység felvételétől az államegyház kialakulásáig. *Világtörténet*, tavasz (10), 56–67.
- Voloshchuk, M. (2009). Ruthenian–Polish matrimonial relations in the context of the inter-dynastic policy of the House of Rurik in the 11th–14th centuries: Selective statistical Data. *Codrul Cosminului* XXV(1), 95–126.

Napóleon Moszkva fölött

Az erőszak erotizálása, mitizálása és ideologizálása:
egy Tolsztoj-kép rétegei

A kutatás és oktatás területén egyaránt új perspektívát nyit a jelenlegi háború. Ilyen értelemben érvényes lehet a paradoxon, hogy a háború hozhat hasznosat is. Igaz, az érte fizetett ár túl magas, sőt megengedhetetlen. Az irodalomtörténetben nyomban megkezdődött a kánon átrendezése, vagy legalább a hangsúlyok áthelyezése. Van elmaradás e téren, mert a korábbi próbálkozások a posztszovjet időszak posztkolonialista kategóriákkal értelmezésére nem találtak nyitott kapukra. Ennek egyik jele volt az is, hogy a posztkolonialista elmélet „klasszikusainak” (Edward Said, Homi Bhabha, Gayatri Chakravorty Spivak) írásait az egyébként igen gyorsan reagáló orosz könyvkiadás csak 2000 után jelentette meg oroszul. Jellemző, hogy az ukrainisztikában az első posztkolonialista műhely Ausztráliában alakult ki, Marko Pavlyshyn és tanítványai körében (Pavlyshyn 1992; Павлишин 1994; Berehulak 1995; Chernetsky 2007).

2022-ben a nemzetközi szlavisztikára az a feladat szakadt, hogy újraolvassa és újraértelmezze a teljes orosz irodalmat Puskin-tól napjainkig, azzal a céllal, hogy áttekintse, miként is nyilvánul meg benne a birodalmi és kolonialista szemlélet. Az új elméleti megközelítés mindig izgalmas és megtermékenyítő, ám bizonyos kereteket nem árt előzetesen lefektetni. Lényeges az új ideologikus csapdák és divatok elkerülése, amihez alapvető, hogy semmiképpen ne vetítsünk vissza anakronisztikusan mai értékrendet, sőt társadalmi elvárást. Eközben valódi kihívást jelent, hogy a szűkebb értelemben vett tudományosság keretei között maradva keressünk lehetőségeket, mai elméleti vívmányokkal,

de diakrón kontextusban. Jómagam szívesen indulok szövegközeli újraértelmezések felé, és akár ismerős szövegekben keresek olyan új fókuszpontot, amely felfedhet váratlan mélységeket. E cikk is ezen az úton jár.

A háborús irodalom nyugtalanító és jellemző kérdése az, hogyan kerül megjelenítésre benne a nő alakja. A nőé, aki elvileg a harcok világában szükségszerűen atipikus, sőt ellentétpontozó szereplő, per definitionem inkább az élet folytatását és óvását emblematizálná, mintsem a gyilkolást. Csakhogy ez a sztereotípiák már az irodalom mítoszi és bibliai hajnalán sem érvényes, gondoljunk akár az Ószövetség egyik legrégebbi lírai szövegére, Debóra diadalénekére, akár a trójai háborút kirobbantó alma-viszályra, vagy a mítoszok isteneinek gyilkos vetélkedéseire.

A háborús erőszak és annak művészi megjelenítése két külön kutatási témát jelent. Előbbivel a történészek, etnográfusok és pszichológusok foglalkoznak. A nők elleni háborús erőszak kutatása az utóbbi évtizedekben élenkült meg a nemzetközi és hazai tudományban is (néhány példa: Leatherman 2011; Heineman 2013; Pihurik 2015; Pető 2018; Kunt 2019). Szimptomatikus, hogy az orosz történet- és emlékezetstudomány egyelőre nem tart lépést a világgal ebben, a nyugati tudomány korábban lépett e kérdés orosz vonatkozásában is (lásd pl. Stoff, 2006; Дубина 2011).

Az elhúzódó háborúk során a nők elleni erőszak magyarázható lenne fiziológiai okokkal (szexuális vágyak kielégítése) és lélektaniakkal is (ölelés, női vigasz keresése, ha másképpen nem megy, erővel). Ugyanakkor erőszakos cselekmények, maszkulin erődemonstrációs és alávetési késztetések békeidőben is manifesztálódnak. Háború (és pogromok) idején azonban az ellenség totális legyőzésének egyik verziója, hogy a támadó az ellenség tulajdonának, házának, gazdaságának, állatainak, terményeinek elrablásával és megsemmisítésével párhuzamosan vagy szinte annak „részeként” a feleségét, lányát, nővérét vagy anyját fizikailag legyűri (Kirchhof 2022). A nők elrablása és az erőszak összefonódását görög irodalmi példák alapján „hősi megerőszkölésnek” nevezi a szakirodalom (Laruiola 2022). A fizikai erő-

szak súlyosabb formája a kínzás, a testek meggyalázása és megcsonkítása, illetve a családi kötelékek megcsúfolása azzal, hogy a családtagokkal végig is nézetik az erőszakos cselekményt. Az erőszak végső formája a civilek meggyilkolása, annak perverz, állatias és kegyetlen formáival. A 2022-es ukrajnai háború nemcsak az átvonulás helyén erőszakot alkalmazó, hanem kifejezetten civileket is távolról célzó-támadó háború. Korunk borzalmas felismerése az emberiség számára az, hogy a fenti, atavisztikus jellegű erőszakváltozatok nem változnak és nem tűnnek el a civilizáció fejlődésével.

Lapidáris tény, hogy háborúk idején a szociális megrázkódtatások kizökkentik az mindennapi élet kereteiből a létet, ami a művészeti megjelenítés intenzívebb szükségletét teremti meg, ám ez jószerivel nem azonnal történik meg, hanem az események leülepedésével, akár évtizedek múltán is. A háborús irodalomra koncepcionálisan és az időbeli közelség szempontjából többféle lehetőség jellemző. Példáimat az orosz irodalomra szűkítem.

Az egyik irány (nevezzük ideologizálónak) a politikai célokat szolgáló ideológia (de nem propaganda) megjelenítése, amely elsősorban a háború valós idejében születik. Ilja Ehrenburg a spanyol polgárháború résztvevőjeként írt róla (*Mi kell az embernek*, 1937), Konsztantyin Szimonov Sztálingrád veszélytelenebb partján állomásozó tudósítóként szerezte élményeit a *Nappalok és éjszakák* (1944) megírásához. Ennek érdekes alformája a visszavetített ideológia, a nemzeti dicsőség felelevenítése egy későbbi nemzedék okulására vagy ostromozására (mint például Mihail Lermontov *Borogyino* című verse a csata 25. évfordulójára, 1837).

A másik irány (nevezzük eseményközpontúnak) az akciók, csaták romantikus pompájának és fordulatainak ábrázolása, amihez időtávlat szükséges, és ez történelmi regény esetén lehet akár jelentős távolságban is. Klasszikusan idetartozik a *Háború és béke* (1867), Tolsztoj regényének egyik vonulata, vagy Vaszilij Grosszmann regényének, az *Élet és sors* (1961) sztálingrádi vonulata. Jelentős különbség, hogy Tolsztojt az események után ötvenöt évvel született, és maga soha nem vett részt abban, amit leírt, míg Grosszmann maga is végigharcolta a háborút Sztálingrádtól Ber-

linig, és egy öt évvel a háború után elkezdett trilógia harmadik részét fejezte be csak tíz évvel később, 1961-ben.

A harmadik irány (nevezzük egzisztenciális modellt állítótnak) az egyén megpróbáltatásainak és tudati-lelki sorsának, változásainak követése, ahol a háború lényegében a szélsőséges morális helyzet modellje, egzisztenciális porond. Az orosz irodalomban ennek szinte mintája Iszaak Babel *Lovashadserege*. Babelnak ugyanis egyetlen sorában sem szerepel közvetlen harcok vagy csaták leírása, a „hiányzó háború” a ciklus rendezőelve. Bár a modellező módszer hátterében felsejlik valamiféle ideologizáló viszony a forradalom ambivalens értékelésében, de az értelmiség és történelem viszonya, a hagyomány és kultúra összeütközése az új értékekkel és az erőszakkal elvontabb kontextusba kerül, egyrészt keresztény bibliai, másrészt mitológiai motívumok bevezetésének köszönhetően. Az égitestek szisztematikus „jelenléte”, a folklorizáló metaforák kozmikus keretbe emelik az eseményeket. Ez egyfelől azt sugallja, hogy a történelmi kataklizmák természeti erőként következnek be, és hatnak a kiszolgáltatott emberre, másfelől felmagasztalja, mitizálja, s ennek révén univerzális keretek közé emeli a földi történeteket. Ez az ambivalencia dinamikus feszültséget kölcsönöz a ciklusnak, és feloldhatatlan ellentmondást is rajzol mögé (Hetényi 1992).¹ Babelt több írónemzedék másolta kitartóan, epigonjai vagy éppen mesteri átfogalmazói bőven akadtak. Utóbbira példa Vaszilij Grosszmann *Bergyicseve* (1934), amely bekerült a *Nyugat* kiadta *Mai orosz dekameronba* (1936) (bár téves életrajzzal és fényképpel). Az egzisztenciális háborús próza kiváló képviselője a szovjet korszakban a belarusz származású Vaszil Bikov (pl. *Az út végén*, 1970).

És végül létezik egy határműfaj, a dokumentarista szépirodalom, amely egyáltalán nem csak a modern időkre jellemző, bár legekleatásabb példája Szvetlana Alekszijevis (Szvjetlana

¹ Szinte jellemző a kor művészetére az a szemlélet, ahogy a forradalmat kozmikus méretű természeti jelenségnek írja le. Jeszenyin is így tesz 1917–1918-as verseiben, és Borisz Paszternak is a polgárháborút ábrázolja a *Zsivago doktorban*.

Alekszievics) munkássága, de idesorolható Lev (helyesen Ljov) Tolsztoj *Szevasztopoli elbeszéléseinek* első két darabja (1855), ahol szinte szociológiai közelképekkel tudósít a katonák hétköznapijairól, világosan közvetítve a háború értelmetlenségét. (A kis ciklus utolsó darabja már valódi novella, amelynek hazaszeretettől vezérelt önkéntes főhőse elesik.)

Az ideologizáló, eseményközpontú, egzisztenciális modellt állító és dokumentarista háborús irodalom tiszta formában ritkán jelenik meg, jobbra keverednek.

A háborús tárgyú szépirodalom esztétikai legjava azonban a fent jelzett harmadik, az egzisztenciális modellt állító irány, amely azokat a töréseket és traumákat tárgyalja, amelyeket a társadalmakban és egyéneken okoz egy háború vagy szélsőséges konfliktus. Ezek az irodalmi művek valóban alkalmasak koherens elméleti alapú irodalomelemzésre, ideológiai efemeridák bevonása nélkül. Nem véletlen, hogy a szovjet korszakban az efféle irodalom (és a dokumentarista is) vagy betiltott lett, vagy íróasztalfiókban maradt, vagy kézírásban terjedt illegálisan (szamizdat), vagy nyugati kiadásokban látott napvilágot (tamizdat), illetve megtűrtként a betiltás határán lebegett, szemben a propagált és nagy példányszámban terjesztett, hivatalos álláspontot képviselő könyvekkel.²

Az emberiség története háborúk története. Mintha a háború és öldöklés, legyen az akár idegenek vagy annak kikiáltott ellenség elleni harc, akár belháború, az emberiségnek éppen olyan elemi szükséglete lenne, mint az élet reprodukálása és a boldogulás. Erre utal, hogy a háború az irodalom központi témája volt a kezdetektől, amint azt az Ószövetség könyvei és a homéroszi eposzok jelzik. Nincsen ez másképpen az orosz irodalom kezdeteinél sem, hiszen az *Ének Igor hadjáratáról* a legkorábbi óorosz irodalmi mű és nyelvemlék (1185). A középkor bővelkedik az *Igor-ének* műfaji rokonaiban. A korai modern kori (vagyis az újkori, 16. század utáni) szépirodalom az állam és a nemzet fo-

² E kiadási formák egyben a mindenkori orosz irodalomra, de különösen a szovjet korszakra alkalmazható kategóriák.

galmaid változásaiban ragadja meg, de a népköltészeti hagyományokat felhasználó harci tárgyú eposzokat, legendákat, énekeket és hőskölteményeket minden nemzeti irodalom a gyökerének tekinti, az orosz irodalomban a műeposzokban gazdag klasszizmus korától (lásd Heraszkov 'Rusziászát', *Рыцарь*, 1778), és a folytatás nem maradt el a romantika korában sem.³

A romantika és nemzetépítés számára rendelkezésre álló orosz történelmi múlt a szláv törzsek szövetségét jelentő Kijevi Rusz fejedelemségtől kezdve folyamatos háborúk, óriási léptékű határátirajzolások, sőt országfelosztások, belvillongások és hatalmas harcok története, amelyet csak rövid békés korszakok szakítanak meg, és ingatag békeegyezmények csillapítanak. Kétségtelen, hogy az 1812-es Napóleon elleni nagy háború egyesítette nemzetté az oroszokat, nem felejtendő el azonban, hogy ez az 1806-os orosz hadüzenet folyománya is volt, amint az sem, hogy ezt évszázadokon át megelőzték a kaukázusi népek, a török birodalom és litvánok és lengyelek elleni sorozatos határháborúk (Hetényi 2022).

Ha elképzelnénk egy teljességre törekvő „orosz háborús irodalom” tárgyú lexikont, igen valószínű, hogy abból nem maradna ki egyetlen jelentős, ismert vagy népszerű író sem, tartoznék az orosz nyelven írott irodalom bármely korszakába. Ha nyomban ellenpéldákkal vértelné fel magát bárki, óvatosan kell eljárnia, mert nem evidens például, hogy Dosztojevszkij, aki ki-mondottan háborús szüzsét soha nem dolgozott fel, milyen következetesen támaszkodik az 1812-es honvédő háborúra, amikor életművében felépíti a Napóleon-mítoszt *Proharcsin úrtól* (1846) Raszkolnyikovig (*Bűn és bűnhődés*, 1866) és Ivoglinig (*A félkegyelmű*, 1868). A lexikon természetesen jóval túllépne azon a korlátozott tananyagban, amelyet még az oroszországi felsőfokú képzésben is ajánlanak, ahol hivatalosan mindössze négy főbb háborút tartanak számon az irodalomban, az 1812-es honvédő

³ Nyikolaj Gnyedics 1826-os *Íliász*-fordítása után (görögből) a hazafias költészetről ismert Vaszilij Zsukovszkij 1849-ban átültette oroszra az *Odüsszeiát* – németből (Ерынов 1964).

háborút, az első világháborút, az 1918–1920-as polgárháborút és a nagy honvédő háborút.⁴ A tananyagba nem tartozik bele a krími háború, amint a japán háború, a finn, az afgán, a két csecsen és más kaukázusi háborúk sem (és még sorolhatnánk), pedig ezek is számos irodalmi mű tárgyai.

A krími háború (1853–1856) elvesztésének jelentősége abban állt, hogy megroppant az orosz cári rezsim, amely addigi birodalmi történetében a legnagyobb területet birtokolta akkor. A krími háborúban harcolt Lev Tolsztoj gróf is, aki az említett *Szevasztopoli elbeszélések* (1855) részeiben saját élményeiből szőtt bonyolult narrációs technikával fikciót, és korántsem birodalmi szemléletű képet adott a krími eseményekről, de a harcoló katonákról sem. Azért fordulok Tolsztoj művéhez, mert a háborúról elsőként az ő neve és regénye ötlük az olvasók eszébe, valamint az ukrán háború kiváltotta irodalmi revíziós hullám őt, nyíltan pacifista esszék szerzőjét is birodalmi szemlélettel vádolja. A hírek szerint átkeresztelték Kijevben a róla elnevezett utcát, kivették műveit a tananyagból, sőt a könyvtárak állományából. Miközben ez a háborús agresszióra adott válasz, amely birodalmi és kolonialista vádakat fogalmaz meg, aktuálisan érthető, és nyilvánvaló célja az ukrán kultúra önállósítása is, annak leválasztása az orosz kultúráról, a tudományos elemzés kívülálló (de az agressziót feltétel nélkül elítélő) józansága elengedhetetlen.

Lev Tolsztoj életművét végigkíséri a háborúk értelmetlenségének gondolata, kései esszéi élesen háborúellenesek. Nagyre-

⁴ A tételket kidolgozó internetes felületek egyenbevezetője: „Minden országban és minden nyelven írnak az emberek a háború borzalmairól, és a sorokon keresztül arra szólítanak fel, hogy ne engedjük, hogy ez még egyszer megtörténjen. [...] Az orosz nép által átélt háborúk általában nemzeti felszabadító jellegűek voltak, ezért az orosz irodalomban a háború témája az orosz nép hőstetteiről szól. Az orosz szerzők a harcolók hazaszeretetét és bátorságát dicsőítik. A hazafias pátosz a háborúról szóló legtöbb orosz műben benne van. A hősök elindulnak, hogy megvédjék hazájukat, és nemcsak az ellenséggel, hanem a háború viszontagságaival is megküzdjenek. Sok szerző hangsúlyozza, hogy a háború földi pokol, ellentétes az ember lényegével” (lásd <https://dankonoy.com/ege/ege17/archives/15172>).

gényében, a *Háború és béke*-ben (1865–1869) éppen ez Andrej Bolkonszkij herceg világnézeti és jellemfejlődésének a kulcsa. A kulminációs pont az 1805-ös austerlitz-i csata, ahol Andrej herceg fejsérülése képletesen is jelzi a szellemi felismerést: a sebesült számára az égbolt kozmikus, panteisztikus élménye gyökeresen megváltoztatja nézeteit. Napóleon többé már nem ideál. A borogyinói csata után mondatja ki a haldoklóval Tolsztoj: „Ha emberi szeretettel szeretünk, a szeretetből könnyen átcsapunk a gyűlöletbe, de az isteni szeretet nem változhat meg” (Tolsztoj 1967: 413).⁵

Az 1812-es monumentális borogyinói ütközet egy nap alatt több áldozatot követelt, mint a világ bármely más csatája, és sportnyelven szólva döntetlenre végződött, mert győzelemnek könyvelte el mindkét fél. A tét a 125 kilométerre eső Moszkva elfoglalása volt. Tolsztoj regényének fél évszázaddal későbbi olvasói már tudták, hogy Napóleon akkor bevonult a városba, amelyet azonban szinte üresen talált, mert az oroszok elhagyták, és szinte kiürítették. A francia uralom öt hete alatt a várost kifosztották (véltetőleg nem csak a franciák), majd máig nem tisztázott okokból az épületek nagyrészt leégték. A francia sereg végül elhagyta a romokban heverő, kifosztott, ezért haszontalan várost, amit Kutuzov tábornok azonnal győzelemként értékelt és hirdetett ki.

Vajon miért nem a fővárost, Pétervárt akarta bevenni Napóleon? A sok feltételezés között⁶ szerepel magának Napóleonnak

⁵ Ez a jelenet nemcsak az orosz irodalom számára, hanem például Kertész Imre számára is minta: a *Sorstalanság*-ban is sorsfordító jelenet, amikor a haldokló Köves Gyuri az égen futó felhők közötti kiragyogásban meglát egy gondoskodó szemet (Hetényi 2006; 2014).

⁶ Mivel India (közvetetten Nagy-Britannia) elleni hadjáratát készítette elő, a pétervári kitérő nem látszott célszerűnek. Napóleon hadserege utánpótlását a balti partvidék kikötőin keresztül biztosította, ám az indiai hadjárat során az orosz területek látták volna el a tápláló háterszág szerepét. Karl von Clausewitz tábornok, a borogyinói csata résztvevőjének utólagos elemzési feltevése szerint Napóleont az orosz hadvezetés csalta be az ország mélyébe, ahol az utánpótlás és ellátás biztosítása már nehézkes lett.

az az állítólagos mondata, hogy ha Pétervár ellen vonulna, akkor az ország fejére sújtana le, ha pedig Moszkvát veszi be, akkor a szívét szúrja át. Moszkva valóban a birodalom szellemi és vallási központja volt, ugyanakkor jelentős kereskedelmi és ipari centrum is, legfőképpen az országos úthálózaté.

De Moszkva legfőképpen és mindenekelőtt szimbólum volt, az I. (Nagy) Péter előtti birodalom hagyományos szimbóluma. Filofej szerzetes 1625-ben, a pszkovi kolostorban papírra vetett birodalmi ideája arról, hogy „Moszkva a harmadik Róma, és negyedik nem lehet” a maga korában még nem játszott központi szerepet, éppen a 19. század közepe, a *Háború és béke* kora fedezte fel magának újra.⁷

Az általam mikroelemzésre kiemelt részlet a *Háború és béke*-ből Napóleon csata előtti izgatott várakozását írja le, amint egy magaslatról szemléli a várost. Tolsztoj itt egyrészt alkalmat teremtet arra, hogy felmagasztalja a város szépségét, amelyet ellenség fenyeget, és így hazafias érzelmekkel áthatott feszültséget teremt, másrészt Napóleonnak tulajdonít olyan általános gondolatokat, amelyek a támadás, sőt letámadás pszichológiáját jellemzik. A népi hagyományban a hadvezérnek tulajdonított mondatból (hogy Moszkva az állam szíve) a testiség-képzetet, a korporealitást Tolsztoj váratlan konnotációval bővítve bontja ki, és ez a háborúnak a harci leírásnál is lényegesebb általános motivációit hozza felszínre. Íme, egy hadvezér gondolatai, a III. kötet 3. részének 19. fejezetében, ahogy Tolsztoj láttatja: Napóleon a behódolást várva lenéz Moszkvára.

„[...] Napóleon csapataitól körülvéve a Poklonnaja-dombon⁸ állt, s nézte az *előtte elterülő* látványt. [...] a borogyinói csatától az ellen-

⁷ A szovjet 1930-as évekről szóló monográfiájában Catherine Clark Negyedik Rómának aposztrofálja a korai sztálinizmus hatalmi formációjának aspirációit (Clark 2011).

⁸ A mára részben elhordott domb nevének jelentése „meghajlás-domb”, ami különös és véletlen módon beleillik a hódítás és alávetés jelentéskörébe. A hagyomány szerint itt hajoltak meg a város felé az eluta-

ség Moszkvába való *benyomulásáig*, ezen az *izgalmakkal teli*, emlékezetes héten egészen rendkívüli őszi idő járta, [...] az alacsonyan álló nap *melegebben süt, mint tavasszal*, minden ragyog a tiszta, friss, illatos levegőben, a mellkas teleszívja magát, és új erőre kap, *még az éjszakák is melegek*, és a *sötét, meleg éjszakákon* megállás nélkül záporoznak az égből az egyszerre rémisztő és szívvidító *arany csillagok*. [...] *Varázslatosan szikrázott a levegő. Szélesen terült el* Moszkva, folyójával, kertjeivel és templomaival, s úgy tetszett, éli a maga életét a napsugarak fényében *csillagokként* hunyorgó kupolaival.

E különös város, a szokatlan építészet ismeretlen formái láttán Napóleont az a fajta, *kicsit irigykedő és nyugtalan kíváncsiság* fogta el, amit akkor érez az ember, ha egy idegen létforma róla mit sem tudó részleteit szemléli. A város, láthatólag ereje teljében, élte a maga életét. Napoleon a domb tetejéről látni vélte a város életének lüktetését, s mintha érezte is volna ennek *a nagy és gyönyörű testnek a lélegzését*.

Minden orosz ember, ha Moszkvára néz, érzi, hogy *Moszkva – édesanyja*; minden *idegen, ha ránéz, bár nem is ismeri édesanyjai szerepét, okvetlenül megérzi e város nőies jellegét*; megérezte Napoleon is.⁹

zók, vagy itt kértek meghajolva bebocsátást az érkezők. A dombon számos háborús és békekötési tárgyalás folyt le, a 14–17. században delegációkat és követeket fogadtak tárgyalásra, főleg lengyeleket és litvánokat. Napoleon ily módon egy hagyományos, valamely fél részéről meghajlást, behódolást feltételező helyen várakozott arra, hogy birtokba vegye a várost. A domb helyén egyébként az 1980–1990-es évekre kialakítottak egy 1942 óta készülő parkot – de nem az első, hanem a második honvédő háborús győzelem emlékére, amelyben később épült egy első világháborús emlékmű, majd emlékszinagoga és emlékmecset is.

⁹Az utolsó mondat a későbbi orosz kiadásokból kimaradt, ezért az új fordításban sem fog szerepelni. A szöveget Gy. Horváth László 2022 végén megjelenő új fordításának megfelelően frissítettem, illetve szövegűre korrigáltam, mert az eredeti szöveget elemeztem. Forrásként minden esetben az 1967-es kiadás oldalszámait jelölöm meg.

»Ez hát az az *ázsiai* város a számtalan templomával, a *szent* Moszkva!¹⁰ Hát itt van végre ez a híres város! Ideje volt!« – mondta magában Napóleon, azzal leszállt a nyeregből, és megparancsolta, hogy *terítsék ki előtte* Moszkva térképét... [...] »*Az ellenség által elfoglalt város olyan, mint a lány, aki elvesztette ártatlanságát*«. ¹¹ És így is tekintett az *előtte fekvő*, általa eddig még sohasem látott *keleti szépségre*. Különös érzés lett úrrá rajta, most, hogy *végre teljesült régi, elérhetetlennek tetsző kívánsága*. Hol a városra, hol a térképre nézett a tiszta délelőtti fényben, részletesen tanulmányozva ezt a várost, amelynek *birtokbavétele felizgatta*, de meg is rémisztette. [...] Itt van ház, itt ez a főváros, *a lábaim előtt*, és a sorsára vár” (kiemelések tőlem – H. Zs.) (Tolsztoj 1967: 349–350).

A fent kiemelt részletek egyértelműen úgy írják le a város bevétele, mint egy régen vágott keleti, ázsiai nő testének erőszakos leteperését. Ezt a túlfűtött jelenetezést, az erotikus tájképet a sötét, meleg éjszaka, a varázslatos csillogás megfelelő díszletezésként fokozza. E motívumalkotó szavak ismétlődése különös módon van megoldva. Napóleon kora délelőtt várakozik, Tolsztoj mégis egy sötét, meleg, ijedtséggel vegyes örömet keltő éjszaka leírásával vezeti be a részletet, ezt követően váratlanul kijelenti, hogy ilyen idő volt reggel is, amikor újra csillagok látszanak – most a reggeli fényt verik vissza a ragyogó aranykupolák.

A város nőies jellegéről szóló kimaradt mondat a szovjet idők kiadásában még szerepelt, talán egy napjainkban nem hitelesnek tekintett kéziratból került bele. A kihagyásra nem ad magyarázatot a szerkesztői jegyzet. A mondat rejtélyét azonban a

¹⁰ „Ville asiatique [...] Moscou la sainte!” – a város is nőnemű szó a francia nyelvű eredetiben (Tolsztoj 1967: 350). Napóleon gondolatai az eredetiben mind franciául szerepelnek, ám az új magyar fordításban minden francia szöveg magyarul olvasható. A nyelvtani nemek nélküli magyar környezetben a francia ugyanúgy képviselhetne volna a nőnemű szférát, mint az oroszban, ahol ugyan vannak nemek, de a város szó hímnemű.

¹¹ „Une ville occupée par l’ennemi ressemble à une fille qui a perdu son honneur” (Tolsztoj 1967: 350).

kéziratban fennmaradt szerzői kommentárok megfejtik, mert megerősítik azt az általános gondolatot, hogy Moszkva meghódítása egy női áldozat lerohanása. Íme Tolsztojnak a kihagyott mondathoz fűzött különös szerzői elmélkedése Moszkváról.

„Moszkva nőnemű [az eredetiben: »*Moszkva – ona*« – H. Zs.], ezt minden ember érzi, aki érzi őt. Párizs, Berlin, London és különösen Szentpétervár hímnemű. Annak ellenére, hogy a francia *la ville* és a német *die Stadt* nőnemű, az orosz *gorod* pedig hímnemű, Moszkva mégis nő, anya, szenvedő és mártír. Szenvedett és szenvedni fog, nem kecses, nem formás, nem szűz, mert már szült, anya ő, ezért szelíd és fenséges. Minden orosz érzi, hogy ő egy anya, és minden külföldi úgy érzi (Napóleon is érezte), hogy ő egy nő, és hogy meg lehet bántani/sérteni” (Крaчoв 1980: 443) (fordítás és kiemelés Hetényi Zsuzsa).

Az egész Tolsztoj-életmű mai szemmel egyik legizgalmasabb területe az író nőszemlélete, ám ennek taglalása e cikknek nem feladata, mert szűken a fenti idézetre vonatkozóan vet fel kérdéseket. A sokgyermekes családi eszmény vagy inkább utópia hirdetője a megbecstelenített anya gondolatát vezeti be. Ami zavarba ejtő, hogy Tolsztoj anyatisztelete váratlanul meg is kérdőjeleződik, mert a Napóleonnak tulajdonított gondolatokban nem is leplezetten, grafikusán is kiemelve az intonációt, kigúnyolja a francia érzelmes emlékezését anyja alakjára. Napóleon arra vár, hogy elébe járuljanak a behódoló bojárok, s közben kegyes gesztusként és az oroszok „szívének megnyerésére” azt tervezzeti, hogy jótékonysági intézményeket nyit Moszkva-szerte. „Ő is, mint minden francia, aki nem bír elképzelni semmi meghatót anélkül, hogy ne említse meg *ma chère, ma tendre, ma pauvre mère*, elhatározta, hogy minden ilyen intézményre felírta nagy betűkkel: *Etablissement dédié à ma chère Mère*. Nem, egyszerűen: *Maison de ma Mère* [...] Hát tényleg Moszkvában vagyok? Igen, itt hever a lábam előtt” (Tolsztoj 1967: 352). (Az anyamotívum folytatása a következő, 20. fejezetben a hosszú méhanya hasonlat, lásd később.)

Tolsztoj családra, nőkre és anyaságra, valamint a szexualitásra, s benne az erőszakra vonatkozó igen gyorsan értékértékelődő, ellentmondásos gondolatait műveiből és naplójából is megismerhetjük. Ehhez rendelkezésünkre áll feleségének is több szépirodalmi és naplójellegű visszaemlékezése, sőt ismerősöké és rokonoké is.¹² E szövegeket Viktor Sklovszkij szembesítette az elfedett tények rekonstruálásának érdekében, megkérdőjelezve hitelességüket. Tény, hogy Tolsztoj, a híres harmincnégy éves író a házasság tervezésének mindössze egyhetes zilált jegyességi időszakában átadta tizennyolc éves menyasszonyának a naplóját, amely megörökítette a férfi igen mozgalmas szexuális előéletét, beszámolt egy parasztlánnyal folytatott szerelmes kapcsolatról, amelyből gyermek is született. Szofja Berszet ez megviselte, de nem tántorította el, s (mint naplójából tudjuk) a házasságkötés után szinte azonnal megismerhette Tolsztoj gróf nagy természetét, mert férje már a hazafelé tartó hintóban¹³ – ezt a szót használja Tolsztoj a naplófeljegyzéseiben – magáévá tette, mint immár jogos tulajdonát (Толстая 2011). Sklovszkij itt elemzi a húsz évvel későbbi és rafinált módon dugdosott *Az ördög* című elbeszélést, amelyben szerinte az író kései felismerései fogalmazódnak meg rossz házasságáról (Sklovszkij 1978: 228–234). A házasságkötés körül írott bejegyzésekben külső szemlélő is észre tudja venni a figyelmeztető, akár erőszakra is utaló jeleket. Amikor a szexualitásról mint „állati érzésről” és a „csók után megjelenő sátán”-ról számol be, látható, hogy a nő szerepét illetően nem tudott túllepni korának szemléletén (bár műveiben ezt felülírta regényírói tehetsége). Férfi és nő viszonyát vagy elvont magasröptű szerelemnek, vagy családi boldogság utópiájaként, vagy állati érzések erőszaktól sem mentes, ezért is bűnös szabadon engedésének látta. Mindezen sztereotípiák összeegyeztethetlenségét termé-

¹² Művek és életdokumentumok egymásra olvasásával kísérli meg az író portréjának megrajzolását (Зорин 2019).

¹³ Tolsztoj 1862-ben már olvashatta Flaubert regényét, a *Bovarynét* (1857), benne a híres hintós szeretkezési jelenettel. A „dormaise” típusú, vagyis alvársra, fekvésre is alkalmas hintót újonnan vásárolta az esküvőre.

szetesen nem tudta megoldani. A férfi-nő viszony leírásaiban nemcsak a naplóban, de műveiben is minduntalan visszatérnek a birtoklás szavai. A testiség bűneinek *Az ördög* és *Szergij atya* esetében kasztrációval határos, vagyis erőszakos öncsonkítás, vezeklő önbüntetés lesz a zsákutcás megoldása, vagy pedig a test megszüntetése, az öngyilkosság, a halál.¹⁴

Mindezt azonban Tolsztoj nem az emberi lét általános ellentmondásaként ábrázolja csupán. A megoldásra törekvés jegyében a vezeklés, vallás és az istenhit transzcendens szintjére emeli a feldolgozhatatlan szenvedéssel és büntudattal járó irracionális élményeket, a hitet és a bűn megvallását szorosan összekapcsolva. Azonban innen is továbblép, mert amikor a világtól elvonuló szeretet útjának elvont tételét ebből kibontja, akkor erre csak az orosz lelket tartja képesnek, egy sajátosan orosz idea megrajzolásával, élesen szembeállítva a Nyugatot a Kelettel. Gondolatai így bekapcsolódhatnak olyan külső elképzelések folyamába, ahol egyéb szempontokból tételeződik a Kelet elsősége és felsőbbrendűsége a Nyugattal szemben.

Ez a háromszintű építkezés – lélektani-testi életszintű konfliktus, ennek misztikus vallási problémává emelése, majd orosz kérdéssé tágítása az orosz irodalomban és bölceletben – szinte tipikus módja annak a konstrukciónak, ahogyan valós emberi vagy társadalmi problémákból körvonalazatlan ideológia szület. E kiterjesztésre is mintát szolgáltat a választott idézet.

Meghódítás, lerohanás – a nyelvi megjelenítés, a köznyelv igéi megszokott átfedést mutatnak a háborús és a nemi erőszak között, amelynek eredetét aligha lehet kikutatni. Tisztán spekulatív úton feltételezhető, hogy a nemi erőszak fogalmai korábbiak, hiszen az embertömeget létrehozó emberpárok korábban létez-

¹⁴Tolsztoj felesége elől dugdosott művének két változata van, kétféle befejezéssel. Az egyikben a hős magát öli meg, a másikban a hűtlennek vélt nőt. A két változat között fél év telt el (1889 novembere, 1890 májusa). Az életből vett történet gyilkosát két hónappal a gyilkosság után halálra gázolta egy vonat. A két változatot ld. http://az.lib.ru/t/tolstoj_lew_nikolaewich/text_0140.shtml

tek, mintsem háborúzó közösségek kialakultak volna ki. Felmerülhet, hogy köztes állomás lehetett a vadászati fogalomrendszer (azért nem lexikát írok, mert nem tudom összevetni a nyelv kialakulásának idejével, vajon mikor lettek szavak). A vadászatban azonban a meghódítás és elfoglalás fogalmai nem játszanak közre, hiszen nem tekinthetjük hódításnak a bekebelezést, vagyis a másik testnek a saját testet építő teljes, megsemmisítő lenyelését. A háborús terület és a női test meghódítása ugyanis sohasem végleges, hanem újra és újra elveszíthető, ezért újra és újra meg- és kiharcolandó.

A nyelvtani nemek konnotációjához kívánczik még a honvédő (*Otyecsesztvennaja*) háború orosz kifejezés, amely nem tartalmazza a „védelem” szót, mert haza-háború vagy hazafias háború lenne szó szerint.¹⁵ A ’hazafias’ szóban a haza nem a nőnemű *rogyina* töből, hanem magasztos és maszkulin szinonimájából, az „apa” (*otyec*) töből származó *otyecsesztvo* szóból képződik, vagyis „hazai háború”. A „honvédő” háború elnevezés jelentősége akkor nőtt meg, amikor a második világháború, hivatkozással az 1812-esre, ugyanezt a nevet kapta, a „nagy” megkülönböztető jelzővel kiegészítve.

Visszatérve a borogyzinói ütközethez, a Moszkva elleni támadásból csak bevonulás lett, mert az oroszok a folyón túlra távoztak, szinte semmit nem hagyva hátra. Üres város fogadta a hódítót, meddő volt a készülődés. Az erőszakos behatolás, amelyet Tolsztoj Napóleon belső gondolataiban leír, elmaradt. A hadvezér szépen eltervezte, milyen nemes gesztussal fog a „Kreml magasából” a „lábainál várakozó”, „lábainál heverő” városnak megkegyelmezni, ha az behódol (Tolsztoj 1967: 350, 351) „Le coup de théâtre avait raté” – mondja magában Napóleon, vagyis színpadi nagyjelenete megbukott, elmaradt (uo. 355).

¹⁵ I. Sándor decemberi kiáltványának szóhasználatával a történetírás sokáig úgy nevezte, hogy „a gallok és tizenkét nyelv hadjárata”. Az 1812. december 25. dokumentum olvasható (Полное собрание 1830/32: 486–487).

Tolsztoj az üres Moszkva kétoldalas leírására is átviszi a női princípiumot, a meggyalázott, megölt anya képletét a méhkirálynő nélküli üres méhkasként írja le (uo. 353–355). Az első három sorban négyszer visszhangzik az „üres” szó, de háromszor a „méhanya nélkül maradt kas” kifejezés. Utóbbi szó szerint egy fosztóképzővel ellátott tömör szó (*obezmatocsisij* / elméhanyatlanodott), amelynek közepén megjelenik az orosz anyaméh szó melléknévi formájának gyöke (*-matocs-*), s beszűrődik az a jelentésréteg, amelyet a magyar nyelv homonimának gondol már (méh = méhecske és anyaméh), vagyis a közvetlen a szemantikai összefüggés az anyaméh és a méhanya között. (A magyar fordítás az anyaméh poétikusabb magyar változatával, amelyet ráadásul nem is méhkirálynőként, hanem királynőként használ a háromszori ismétlésben [„királynőjétől megfosztott kaptár”] félreviszi a szöveget, egyrészt mert orosz kontextusban a királynő a cár mellett fogalmi disszonancia, másrészt és főleg mert kiszorítja az anyamotívumot.¹⁶)

A fent kiemelt két fogalmi rendszer, a háborús és az erotikus-szexuális hódítás egymásra vetítésének alapján a tételelem az, hogy a háborús jelenet minden elemében egy látens férfi-női kapcsolatra épül, amelynek a nő alávetése, megalázása, megerőszakolása, leteperése, birtokbavétele, alárendelő meghódítása adja a lélektani vázát. A Tolsztoj-regényből kiragadott részlet a történelmi helyzettől és a szereplőktől, hovatovább a regénytől is függetlenül páratlan pszichológiai látélet is arról, hogyan és talán miért kapcsolódik össze a háborús területi hódítás a történelemben a helyi civil lakosság nőtagjainak atavisztikus megerőszakolásával, ahogyan azt a 2022-es ukrain háborúban, napjainkban is döbbenetesen látjuk.

Ezen és a fenti leíráson túlmutat a jelenség, amikor valamilyen hódító ideológia, leggyakrabban nacionalista, önkényuralmi vagy totalitárius rezsim szolgálatába állítják a genderizált erőszak

¹⁶ A méh-metafora különlegessége, hogy a francia Bourbon királyi család címerét díszíti méhekkal tarkított lepel, és Napóleon, aki ellenük harcolt, ugyanolyan méhekkal díszített címet csináltatott magának.

misztifikált szimbolikáját, amelynek csíráit a városnevekkel kapcsolatos írói elmélkedésben láttuk. A gender és nemhez kötődés itt semmiképpen nem társadalmi nemet jelent, nem szerepelvárásokra vagy egyenlőtlenségekre vonatkozik, hanem a hatalmi viszonyok kivetítésére a nőiségre és a nőkre, és főleg a biológiai és ezzel kapcsolatos mitológiákra jellemző polarizációra.

A háborús retorika mindig a törzs, a nemzet, a haza vagy a föld védelmére utal, akár védekező, akár támadó jellegű a történelmi pozíció. E fogalmak legtöbb nyelvben (látenszen még az olyanokban is, ahol nincsenek nyelvtani nemek) nemekhez kötődnek, leggyakrabban női jelleghez. Figyelemre méltó, hogy a németben az apaország (*Vaterland*) tölti be ezt a szerepet (lásd fent, orosz *otjecsesztvo*).¹⁷ Ugyanakkor a pogány folklórszövegektől eredeztethető haza (*rógyina*) egy anya alakját ölti (*rógyina maty*), és emellett az orosz nyelvben egyaránt nőnemű maga az ország szó, Oroszországnak a neve (Rosszija), valamint a régi szláv törzseket még egyesítő ősi Kijevi Rusz is. (Idővel a hazanya párjaként jelentkezik a civilizációs államalakulat, a cár [cár atyuska] férfi képze, sőt, az egyházi szervezetet képviselő pap, a bátyuska.)

Tolsztoj leírásában Napóleon gondolataiban egyértelműen egy csábító női alak sejlik fel, majd Napóleon, aki érzelmesen megemlékezik anyjáról, sőt a franciák efféle gondolkodása általában gúny tárgya lesz. Eközben Moszkváról mint városról éppen egy anyakép rajzolódik ki, ezt követően a kiürült várost egy több oldalra kiterjesztett allegória anyaméhtől elhagyott kaptárhoz hasonlítja. Az elemző logika aligha tud ezek között az anyaképek között összhangot találni. Talán ez az ominózus kihagyott mondat titka is.

A letámadott város kettősségében nehéz lenne mérlegre tenni, hogy az anyán tett erőszak vagy a szűz defloreálása közül melyik a nagyobb értékrombolás vagy gyalázat. A konnotációkban

¹⁷ Létezik az apa-*otyec* többől származó, ósláv eredetű, ezért magasztos regiszterű nőnemű szó is a hazára: *otcsizna*, amely más keleti szláv nyelvekben is fennmaradt (ukrán, lengyel).

az anyához mint a haza megtestesítőjéhez, mint az utód befogadását közvetlenebbül asszociáló szimbólumnak erősebb a patriotikus üzenete, míg a szűzleányhoz erotikus felhangok társulnak. A kettősség megértéséhez az orosz irodalmi szövegekben nyomon követhető mítoszalkotás egyik kulcsa az elérhetetlen menyasszony képzete, amely vallásos misztikus mélységet van hivatva kölcsönözni a fogalomnak. A másik képlet a szintén keresztény asszociációkat implikáló megbecstelenített anya.

A Tolsztojnál leírt módon a várost, az országot, a népet női alakba sűrítő toposz gyökerei a Bibliáig nyúlnak vissza.¹⁸ Az androcentrikus sztereotípiá a nőt sematikus binaritásban, vagy isteni (elérhetetlen, felsőbbrendű), vagy állati (anyagi-természeti, alantas) lényként ábrázolja. A Madonna/szűz versus perdita/parázna ambivalens összetartozását Dosztojevszkij rögzítette a *Bűn és bűnhődés* Szonyájának emblematisztikus kettős ideáljában, a mélyen vallásos, sőt ájtatos „szent prostituált” koncepcióban. Az orosz irodalom Ezüstkora, a 19. és 20. század fordulójának kultúrája gazdagon feldolgozta és evidenciának tekintette ezt a kettősséget, amikor Dosztojevszkij életművét filozófiai kontextusban értelmezte, és beépítette bölcséleti-poétikai rendszerébe.

A Madonna–parázna polaritás szemantikai megjelenítése a századfordulón lett központi téma, erősen kapcsolódva a nők változó társadalmi helyzetéhez.¹⁹ Az orosz Ezüstkori művészeti-

¹⁸ Jeruzsálem idealizált, ártatlan menyasszony „...és így szólt hozzám: »Jöjj, megmutatom neked a menyasszonyt, a Bárány feleségét«. Elvitt engem lélekben egy nagy és magas hegyre, és megmutatta nekem a szent várost, Jeruzsálemet” (Jel 21: 9–10.). Babilon viszont parázna: „...mert elítélte a nagy paráznát, aki paráznaságával megrontotta a földet...” (Jel 19: 2). A zsidó Tanah viszont mindkét várost paráznának láttatja: „Volt két asszony, egy anyának a lányai. Ezek paráználkodtak Egyiptomban, már ifjúkorukban paráznák voltak. (...) A nevük így értendő: Oholá Samária, Oholibá pedig Jeruzsálem” (Ezékiel 23: 2–4). Toporov erre is utalva megkülönböztet szűz várost és parázna város modellt, mitológiai aspektusban (Топоров 1987: 121–132).

¹⁹ Tovább él ez a kettősség Iszaak Babel már említett háborús mitizálási módszerében, a férfiak között prostituáltként, anyaként, ápolónővéként és

lozófája ugyanakkor tudatosan nyúlt vissza bibliai előképekhez, adott esetben Lilith és Éva kettősségéhez, vagy a fenevadon ülő, a bűnös Babilont megtestesítő parázna asszonyhoz a Jelenések könyvéből, vagyis az Apokalipsziszből (ami a századforduló eszkatologikus hangulatainak szerves hivatkozási eleme). Az orosz ezüstkori irodalomban a „babiloni parázna” képe nemcsak a bűnös nőt, hanem az Istentől elszakadt egyházat és a romlott, züllött nagyvárost is jelenthette, a város és a nőalak toposzának további összekapcsolásával. A Madonna-ideál egyik változata Vjacseszlav Ivanov lírai és bölcséleti világában az Örök Nő/Női-ség, és e gondolat folytatása Alekszandr Blok gondolati-poétikai rendszerében a Szépséges Hölgy. Vlagyimir Szolovjov összefüggést talált vagy teremtett a Madonna és a Szofia-kultusz között. Vaszilij Rozanov pedig mindezt geopolitikai keretekbe helyezte, amikor úgy vélte, hogy Nyugaton a Madonna-kultuszt a Szép Hölgyhöz való erotikus viszonyulás jellemzi, míg az orosz hagyományos kultúrában a Szűzanya az isteni anyaságot testesíti meg, amely kizárja az erotikus viszonyt. Mint láttuk, Tolsztoj hasonló kettősséget tételezett, amikor kommentárjaiban Moszkva városáról egy allegorizált megbecstelenített anyafigurát, míg a nyugati szemléletű Napóleon gondolataiban az erotikus tekintetet fogalmazta meg. A két pólus nála is szoros, de gondolatiságában kétértelmű absztrakciót mutat, amikor ebben Nyugat és Kelet különbségét és utóbbi felértékelését jeleníti meg.²⁰

vigasztalóként felmagasztosított asszonyalakjában, a pogány és szent Madonna alakját egyesítő század szajhájában, Száskában (Hetényi 1990).

²⁰ Mindennek a jelenhez is közvetlen köze van. Nem Jurij Andruhovics ukrán író és nem 2022-ben találta ki a „kétfejű szörnyet”, Tolsztojevskijt cikkében (Andruhovics 2022), amelyben az ukrainai háborúra reagálva vádlóan kifejti, hogy e két író az orosz ideológiai felsőbbrendűséget hirdeti szerinte. A kontamináció eredetileg sokkal régebbi, az orosz értelmező szótárak szerint biztosan 1924-nél korábbi, és nem is szorosan véve a két íróra vonatkozik, hanem bagatellizálónan bármely elavultnak tekintendő 19. századi klasszikusra. Tolsztojevskij feladta a leckét a nyugati irodalomtörténészeknek is, lásd Pierre Bayard *L'Enigme Tolstoïevski* című 2017-es esszéketét, aki viszont nagyban támaszkodott George Steiner 1959-

Későbbi fejlemény az orosz kultúrában a menyasszony metafora, amely a kereszténységben az egyházat illeti, amely Krisztus örök menyasszonya. Ellen Rutten meglátása szerint az I. Péter utáni, menyasszony képében megjelenített Oroszország, különösen a 19. és 20. század fordulójának orosz irodalmának ábrázolásában létrejön egy sajátos szerelmi háromszög, amelynek női tagja, az örök menyasszonyként megjelenített haza már két férfiprincípium, a mindenkori hatalmi rezsim és az értelmiség között őrlődik (Rutten 2011).

Az oroszóság erejét testesíti meg a népi asszonyalak, az élet-erős vagy éppen szenvedő parasztasszony titokzatos emblémája Nyekraszov verseitől Alekszandr Blokon keresztül egészen Szolzsenyicinig (*Matrjona háza*) és az ún. falusi prózáig vezethető végig. Felhasználta a hős megbecstelenített anya allegóriáját a szocialista mozgalom korai klasszikusa, Makszim Gorkij *Az anya* című (az 1905-ös levertt forradalmat követően Amerikában írott) regénye, amely a manifeszt keresztény párhuzamokkal szentté absztrahálja, mitizálja magát a forradalmi mozgalmat is. A hozzá kapcsolódó ideológia, az istenépítés, amelyet Gorkij mellett Bogdanov és Lunacsarszkij jegyzett, a bolsevizmus egyik legfőbb manipulációs eszköze lett, amely a szocializmust új hitként tálalta a tömegek számára (Hetényi 1985, 1992: 19–39).

Ez a képlet a posztmodern korban produktív átváltozásokon megy keresztül, az ún. kegyetlen prózában a modern felesleges ember és Tatyjánája kapcsolatában szélsőséges szexuális realizációk (orgiák és orgazmusok) jelzik a kiürülését. A férfi tehetetlen és terméketlen, megerőszakolja vagy elpusztítja a nőt, magát a nőiséget is, vagyis szimbolikusan tétlenségre kényszeríti, megbénítja az országot (Gaál 2016).²¹

es problémafelvetésére (Steiner 1959), aki viszont éppen kettejük eszmei szembeállítását és hatását vizsgálta.

²¹ „Népköltészeti gyökerű” – így mentegette Vlagyimir Putyin Ukrajnára célzó, február 10-i vulgáris mondatát arról, hogy a minszki megállapodásokat be kellene tartaniuk. A „tetszik, nem tetszik, tűrjed, szépségem” kijelentés a politikai erőfölényt és a nőkön elkövetett erőszakot vetítette

Az anya megbecstelenítése képlet Vlagyimir Szorokinnál kli-séket kiforgató konceptualista prózájában nyeri el végpontját. *A négyek szíve* (1991) lapjain a várandós anyát megerőszakol-ják, az anyákat pedig, akiknek élete szenvedésekkel teli „szovjet” alapséma (börtönláger, éhezés), gyerekeik megölik, kifacsarják a mamákból a levet, szétdarabolják, mert a szülők sűrített és konzervált nyersanyagként, halott anyagként hasznosulnak. A poszt-modern szövegben már sem az anya, sem a gyilkosság nem az, amit a szótárban vagy az életben jelent. A mama és a papa nyers-anyag, a technológia hozzávalói, a múlt- és önfelszámolás ipari megoldása (Hetényi 2022).

Az elemzett Tolsztoj-idézet rétegei felfedték a genderizált há-borús erőszak olyan komplex irodalmi megjelenítését, amely a metaforizálásnak köszönhetően utat nyit az átvitt értelmezés, el-sősorban a mitológiai képrendszernek köszönhető mitizálás felé. A férfi-női binaritás sztereotípiája két lépcsőben rugaszkodik el egyre elvontabb gondolati régiókba. A hímnemű Pétervár nevé-ben a kegyetlen erőszakkal modernizáló (Oroszországot maga alá gyűrő) Péter cár neve szerepel, a nőnemű Moszkva viszont folyó-járól kapta nevét (nőnemű szó a *reka*, a folyó, és maga Moszkva is). A víz, nedvesség, termékenység női princípiuma a mítoszi anyakép jelentése felé tágitja a fogalomkört. Moszkva és Pétervár hagyományos ellentétében Moszkva a kiszemelt áldozat, a préda, a keleti nő, amelyet lerohan a nyugati férfi (Napóleon), majd a férfi-női, Pétervár–Moszkva metaforába bekapcsolódik a Nyu-gat–Kelet konnotáció is. A második lépésben, vagyis a harma-dik fázisban még tágabb a szemantizálás lehetősége. A Moszkva-anya–Kelet metafora vallásos elemekkel társulva az orosz út, az orosz különösség parttalan szimbólumaként szinte tetszőleges, filozófainak tűnő dimenziókat képes magába foglalni, a szeretet vallásától a patriarchális társadalomig, a sajátos szláv közösségi-ségig és tovább (ezt gyakran didaktikus stíluscsúsztatás is érzé-

egymásra, hatalmi és androcentrikus szempontból. <https://index.hu/kul-fold/2022/02/10/putyin-minszki-megallapodas-ukrajna-szakadar-hadse-reg-macron/>

kelteti). Az elkövetkezendő korok mindezt még átértelmezve is megfogalmazták. A szimbolikus toposzok bevonása lehetővé teszi, hogy a metaforizált erőszak elvont eszmei-filozófiai köntösben misztifikált ideologizált tartalmakat közvetítsen. A háborús szituációban ezek egyben átpolitizált hatalmi üzeneteket is jelentenek. Itt lehet felfedezni a mitológia és geopolitika összekapcsolásával poetizált „nagy gondolatok” veszélyét. Túlságosan tágas, elvont és logikailag inkoherens, mégis összekapcsolt történelmi, társadalmi, vallási és politikai fogalmak alkalmat és talajt adhatnak megalapozatlan politikai ideológiák számára. Ebben azonban semmi felelőssége az irodalomnak. A tudomány felelőssége viszont az, hogy rámutasson, hogyan is történik az ideológiai visszaélés, mi jellemzi az egyes alkotók saját korukba ágyazott egyéni világlátását és alkatukra jellemző lebilincselő egyediségét.

Irodalom

- Andruhovics, J. (2022): Bucsa után. *Élet és Irodalom* LXVI. 18. május 6.
- Bayard, P. (2017): *L'Enigme Tolstoïevski*. Paris: Editions de Minuit.
- Berehulak, A. (1995): *Colonial, Anti-Colonial and Post-Colonial Positions in the Ukrainian Historical Novel*. Ph.D. dissertation, Monash University. Manuscript
- Chernetsky, V. (2007): *Mapping postcommunist cultures: Russia and Ukraine in the Context of Globalization*. Montreal: McGill-Queen's University Press.
- Clark, C. (2011): *Moscow, the Fourth Rome*. Cambridge: Harvard University Press.
- Gaál X. (2016): *K. város történelmi, városépítészeti, szépirodalmi és kortárs művészeti narratívái. Identitás, kulturális emlékezet és trauma: a Königsberg/Kalinyingrád eset*. Doktori disszertáció, ELTE BTK. Kézirat.
- Heinemann, E. (ed.) (2013): *Sexual Violence in Conflict Zones: From the Ancient World to the Era of Human Rights*. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.
- Hetényi Zs. (1985): Messianisztikus forradalomvárás a század eleji orosz irodalomban. *Medvetánc* 5, 2–3, 185–206.

- Hetényi, Zs. (1990): „Up” and „down”, Madonna and Prostitute: The role of ambivalence in „Red Cavalry” by I. Babel. *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae* 32, 309–326.
- Hetényi Zs. (1992): *Csillagosok, keresztesek. Mítosz és messianizmus Babel Lovashadseregében*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Hetényi, Zs. (2006): «Разум не располагает знанием». Детский взгляд как повествовательный приём в венгерской литературе о Катастрофе (Шоа). *Acta Universitatis Szegediensis* XXIV, 199–212.
- Hetényi, Zs. (2014): The Mind Has No Knowledge: The Child’s Eye Narrative Technique of Hungarian Literature on the Shoah during the Socialist Era. In: Weiss, H., Katsman, R., Kotlerman, B. (eds.): *Around the Point. Studies in Jewish Literature and Culture in Multiple Languages*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 409–433.
- Hetényi Zs. (2022): Az ov védelme. A folytonos háborúk hasonlóságáról. Történelmi esszé. *Kalligram* 7–8, 126–130.
- Hetényi Zs. (2022): Sokkterápia. In: Szorokin, V. *A négyek szíve*. Budapest: Helikon, 243–261.
- Kirchhof, G. (2022): *Az ellenség dehumanizálása: A nők elleni erőszak ábrázolása a szovjet és a magyar propagandában a II. világháború alatt*. Szakdolgozat, ELTE BTK, Kézirat.
- Kunt, G. (2019): *Kipontozva... Nemi erőszak második világháborús naplókban*. Budapest: Osiris.
- Laurie, S. & Stoff, L. (2006): *They Fought for the Motherland: Russia’s Women Soldiers in World War I and the Revolution*. Modern War Studies. Lawrence: The University Press of Kansas.
- Laruilola, R. (2022): *Brill’s Companion to Episodes of ‘Heroic’ Rape/Abduction in Classical Antiquity and Their Reception*. Leiden: Brill.
- Leatherman, J. (2011): *Sexual Violence and Armed Conflict*. Cambridge: Polity Press.
- Pető A. (2018): *Elmondani az elmondhatatlant. A nemi erőszak története Magyarországon a II. világháború alatt*. Budapest: Jaffa.
- Pihurik, J. (2015²) [2007]: *Naplók és memoárok a Don-kanyarból, 1942–1943*. Második, javított kiadás. Budapest: Napvilág.
- Pavlyshyn, M. (1992): Post-Colonial Features in Contemporary Ukrainian Culture. *Australian Slavonic and East European Studies* 6(2), 41–55.

- Rutten, E. (2010): *Unattainable Bride Russia: Gendering Nation, State, and Intelligentsia in Russian Intellectual Culture*. Evanston, Illinois: Northwestern University Press.
- Sklovszkij, V. (1978): *Tolsztoj*. Ford. Soproni A. Budapest: Gondolat.
- Steiner, G. (1959): *Tolstoy or Dostoevsky*. London: Faber.
- Tolsztoj, L. (1967): *Háború és béke*. Ford. Makai I. Budapest: Európa; Uzsgorod: Kárpáti Kiadó.
- Tolsztoj, L. (2022): *Háború és béke*. Ford. Gy. Horváth L. Budapest: 21. Század Kiadó (megjelenés alatt).
- Дубина, В. (2011): Болезненная тема Второй мировой войны: Память сексуального насилия по обе стороны фронта. *Вестник РГГУ* 17. 11. 47–54.
- Егунов, А. (1964): *Гомер в русских переводах XVIII–XIX веков*. Москва & Ленинград: Наука.
- Зорин, А. (2019): *Жизнь Льва Толстого. Опыт прочтения*. Москва: НЛО.
- Краснов, В. (1980): Комментарии. In Толстой, Л. *Война и мир. Собрание сочинений в 22 томах*. Москва: Художественная литература, 1978–1985. т. 6. https://rvb.ru/tolstoy/02comm/0030_3.htm#c229
- Павлишин, М. (1994): Козаки в Ямайці: постколоніальні риси у сучасній українській культурі. *Слово і час*. 4–5, 65–71.
- Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. Том XXXII. 1812–1815 гг.* Санкт-Петербург, Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии.
- Толстая С. (1978): *Дневники: в 2 т.* Т. 1. Сост. и коммент. Н. И. Азаровой и др.; вступит. ст. С. А. Розановой. Москва: Художественная литература.
- Толстая С. (2011): *Моя жизнь: в 2 т.* Т. 1. 1844–1886. Москва: Гос. музей Л. Н. Толстого Кучково поле.
- Топоров, В. (1987): Текст города-девы и города блудницы в мифологическом аспекте. In: Топоров, В. *Исследования по структуре текста*. Москва: РАН.

Gyűlölet a beszédben

Funkcionális kognitív pragmatikai megközelítés

„Mert nem látják egyformának ugyanazt azok, akik szeretnek és akik gyűlölnek, sem a haragvók, sem a jóindulatúak, hanem vagy teljesen, vagy fontosságát tekintve másnak.”

(Arisztotelész: *Rétorika*, II. könyv, 1. fejezet, 1378a; fordította Adamik Tamás)

1. Bevezetés

A tanulmány nem kíván közvetlen választ megfogalmazni a kötet címében feltett kérdésre. Nem a háború problematikájára fókuszál ugyanis, hanem egy olyan jelenségre, a gyűlölet nyelvi megjelenésére, amely ugyancsak fenyegetést jelenthet a társas cselekvések békés összehangolására, tágabban értve pedig magára a társadalmi békére. Ugyanakkor a tanulmány – ahogy arra az óvatos címadás is utal – nem is a gyűlöletbeszéd problémáját helyezi vizsgálatának középpontja. Céljának sokkal inkább azt tekinti, hogy a funkcionális kognitív pragmatika kiindulópontjából a gyűlöletbeszéd jelenségének társas kognitív hátterét tegye reflexió tárgyává. Ezt a célt olyan módon kívánja megvalósítani, hogy a kontextualizáció fogalmához kötve felvázolja a gyűlölet mint érzelem nyelvi megjelenésének, azaz a gyűlöletkeltésnek a diszkurzív beágyazottságát, annak néhány lényegesnek tekinthető következményével együtt. Az áttekintésnek – azon a tudományos hozadékan túl, hogy a maga sajátos kiindulópontjából hozzájárulhat a nyelv működésének jobb megértéséhez – az a

praktikus haszna lehet, hogy mint nyelvi tevékenységet folytató embereket szembesít bennünket az érzelmeknek való kitettségünkkel, azon belül a negatív érzelmeknek, és még azon belül is a gyűlöletnek való kitettségünkkel. A tanulmány ehhez csupán relevánsnak mutató szempontokat kíván felmutatni, mégpedig anélkül, hogy az e szempontokban rejlő értelmezői potenciált részletes elemzésekkel kiaknázná. Az ilyen elemzéseket inkább csak ösztönözni kívánja.

A jelzett kérdéseket elméleti érdekeltséggel tárgyaló tanulmány felépítése a következő. A gyűlölet pragmatikai megközelítéséhez a tanulmány két távolabbi kiindulópontot is kijelöl. Egyfelől a gyűlöletbeszédből mint diszkurzív kategóriából indul ki, kiemelve annak nyitottságát és kontextusfüggőségét (2.). Másfelől az érzelmek arisztotelészi koncepcióját is kiindulópontként működteti, rámutatva Arisztotelész gyűlöletértelmezésének pragmatikai relevanciájára (3.). Ezt követően (4.) – immár a funkcionális kognitív pragmatika fogalomkészletét és szempontrendszerét alkalmazva – a tanulmány először arra keresi a választ, hogy az érzelmek, különös tekintettel természetesen a gyűlöletre, milyen szerepet játszanak a kontextualizáció folyamatában (4.1.), majd pedig azt a kérdést teszi fel, hogy milyen viszonyba hozható a nyelvi gyűlöletkeltés az olyan – a pragmatika által is részletesen tárgyalt – jelenségekkel, mint az irónia, az ugratás és a gúny (4.2). A tanulmányt rövid összegzés zárja (5.).

2. A gyűlöletbeszéd mint diszkurzív kategória

A gyűlölet nyelvi megjelenése szempontjából az utóbbi évtizedekben kitüntetett figyelmet kapott a gyűlöletbeszéd (hate speech) jelensége, mind társadalompolitikai, mind tudományos szempontból. A Merriam–Webster Dictionary szabatos meghatározása szerint a gyűlöletbeszéd olyan beszéd, amely gyűlöletet fejez ki az emberek bizonyos csoportjával szemben, illetve amely arra irányul, hogy megbántson, megsértse, megfélemlítsen egy adott személyt annak olyan jellemzője miatt, mint például a faja,

a vallása, a nemi irányultsága, a nemzeti hovatartozása vagy éppen a fogyatékosága.¹ Ám még ha szabatosnak is tűnik ez a szó-tári meghatározás, pragmatikai szempontból érdemes reflexió tárgyává tenni a gyűlöletbeszédnek mint diszkurzív kategóriának egyfelől a nyitottságát, másfelől a kontextusfüggőségét. Az Európa Tanács a hivatalos honlapján is egyértelművé teszi, hogy a gyűlöletbeszédnek nincs pontos nemzetközi emberi jogi definíciója. Sokkal inkább olyan terminusként funkcionál, amely kirívóan negatív, a társadalmi békére veszélyes társas gyakorlatok (tág értelemben vett diskurzusok) leírására szolgál.²

E diszkurzív kategória nyitottsága megfigyelhető egyrészt a médium, a kommunikációs színtér és a műfaj vonatkozásában. A *beszéd* itt ugyanis nem műfajt jelöl – azzal együtt, hogy egyes szónoki beszédek, például bizonyos politikai szónoklatok természetesen funkcionálhatnak gyűlöletbeszédként –, hanem különböző diszkurzív gyakorlatok átfogó megnevezésére szolgál. E diszkurzív gyakorlatok megjelenhetnek a szóbeliség és az írásbeliség különböző formáiban, megjelenhetnek a hétköznapi és az intézményspecifikus társalgási szituációkban, a tágan értett irodalom és a számítógép közvetítette kommunikáció különböző műfajaiban,³ megjelenhetnek a magánszférában ugyanúgy, mint különböző közösségi, társadalmi színtereken is (vö. Watanabe–Bouazizi–Ohtsuki 2017).

A diszkurzív kategória nyitottsága megfigyelhető másrészt a megcélzott csoportok tekintetében is.

¹ <https://www.merriam-webster.com/dictionary/hate%20speech>

² <https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/hate-speech>

³ A műfaj fogalomértelmezéséhez lásd Tolcsvai Nagy 2006, Simon 2017, Tátrai 2017b.

- (1) Ne csináld, mosogatsz? Buzi-e vagy?
 Dosztojevszkijt olvasol? Buzi-e vagy?
 Nem voltál katoná? Buzi-e vagy? [...]
 Szóbaállsz a buzikkal? Buzi-e vagy?
 Néger a csajod? Buzi-e vagy? [...]
 Te zsidó vagy, bazdmeg? Buzi-e vagy?
 (Sickratman: *Buzi-e vagy*)⁴

Az (1) dalszövegrészlet ugyanis, amely a maga módján éppen a gyűlöletbeszédként azonosítható diszkurzív gyakorlaton ironizál (lásd erről még részletesen 4.2.), nem csupán a *Merriam–Webster Dictionary* által is nevesített jellemzők alapján kijelölhető csoportokat (*buzi*, *néger*, *zsidó*) nevesít. A szövegrészlet arra is ráirányítja a figyelmet, hogy azok a csoportok, amelyekkel szemben a gyűlölet kifejeződik, nem annyira előre adottak, hanem sokkal inkább a diskurzus keretében megkonstruáltak. A *buzi*, *néger*, *zsidó* megnevezéssel az adott diskurzus megerősíti ezeket a csoportokat mint a gyűlöletbeszéd hagyományos célpontjait, azaz ekként konstruálja újra őket. Ám a gyűlöletbeszéd új célpontok kijelölését is kezdeményezheti, illetve elvégezheti. Akár a mosogató férfiak, akár a Dosztojevszkijt és egyéb szépirodalmi műveket olvasók, akár a katonai szolgálat alól mentesülők megkonstruálódhatnak olyan csoportként, amelyekkel szemben a gyűlölet nyelvi formát kaphat.⁵

A gyűlöletbeszéd mint diszkurzív kategória nyitottsága harmadrésről más, de ugyancsak fenyegetőnek tekinthető diszkurzív gyakorlatok viszonylatában is megmutatkozik.

- (2) Mikor a tiszthelyettes kiment a tanteremből, Gereben Énok váratlanul nekitámadt Medvének. Váratlanul, mert Gereben tu-

⁴ <https://www.zeneszoveg.hu/dalszoveg/23011/sickratman/buzi-e-vagy-zeneszoveg.html>

⁵ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a dalszöveg abból a szempontból is vizsgálható lenne, hogy miként jelenik meg benne az *-e* kérdő partikulát az összetett állítmány névszói tagjához kapcsoló szerkezet stigmatizáltsága.

lajdonképpen soha nem személyeskedett senkivel. Megállt Medve előtt, és haragosan ráncolgatta rá a szemét. – Te... te... Nem tudta kimondani, ami a nyelve hegyén volt. [...] Végre megtalálta a szitkot, amit keresett:

– Te cserkész!

A legmélyebb megvetést fejezte ki ez a szó. Matej is magához tért ettől, és lefelé görbített szájjal kezdte gyalázni az újoncot. „Cserkész! Te! Te akarsz itt valamit? Mi?” – Gereben viszont Matej közbelépésén ráeszmélt, hogy mindez méltóságán aluli, s nyomban sarkon fordult és a helyére ment.

(Ottlik Géza: *Iskola a határon*)⁶

A (2) regényrészletben a *Té cserkész!* mondatot sértésként, szidalmazásként kontextualizálja a narrátor, amellyel az egyik szereplő, Gereben illeti a másikat, Medvét (vö. *megtalálta a szitkot*). Habár ez is negatív érzelmet fejez ki, de nehezen lenne értelmezhető gyűlöletbeszédként. Egyfelől azért nem, mert a *Té cserkész!* ebben a kontextusban nem Medvének az adott csoporthoz való tartozását problematizálja, hanem egy olyan tulajdonságot jelöl, amely az adott szociokulturális környezetben határozottan negatívnak minősül (vö. *A legmélyebb megvetést fejezte ki ez a szó*). Másfelől a *Té cserkész!* nem annyira gyűlöletet fejez ki, sokkal inkább dühként, haragként kontextualizálódik (vö. *haragosan ráncolgatta rá a szemét*), amely némi gúnnnyal is párosul (a gyűlölet és a harag viszonyáról lásd részletesen a 3., a gyűlölet és a gúny viszonyáról pedig a 4.2. pontot). A részlet azonban folytatódik. Azzal, hogy Matej megismétli Gereben szitokszavát (vö. *kezdte gyalázni*), megteremtődik annak lehetősége, hogy Medve az egyéni sértés elszenvedőjéből a közösségi zaklatás áldozatává váljék (vö. Technau 2018).⁷ Mindebből nemcsak az következik, hogy a gyűlölet-

⁶ <https://mek.oszk.hu/02200/02285/index.phtml>

⁷ A gyűlöletbeszéd és az egyéb fenyegető diszkurzív gyakorlatok szempontjából izgalmas kérdéseket fogalmaz meg Langton (2009), amikor a gyűlöletbeszéd és a pronográfia közötti különbségeket és hasonlóságokat tárgyalja.

beszéd az egyéb fenyegető diszkurzív gyakorlatok kontextusában értelmezhető, viszonylagos határai is ezekhez képest válnak jelezhetővé, hanem az is, hogy egy diszkurzív esemény mindig a kontextus függvényében konstruálódik meg gyűlöletbeszédként.

A gyűlöletbeszédnek mint diszkurzív kategóriának a kontextusfüggősége két szempontból is jól megfigyelhető. Egyrészt a gyűlölet megjelenésének implicitiségét, indirektségét tekintve, hiszen a becsmérlő kifejezések (*slur terms*; Technau 2018) sokkal inkább markerei a gyűlöletbeszédnek, semhogy használatuk annak elengedhetetlen feltétele lenne. A gyűlöletbeszéd ugyanis olyan összetett diszkurzív kategória, amely nem azonosítható bizonyos nyelvi kifejezések használatával (lásd erről részletesen a 4.1. pontot). Másrészt ennek a diszkurzív kategóriának a kontextusfüggősége a gyűlölet megjelenésének reflektáltsága tekintetében is tematizálható. Amíg ugyanis a gyűlölet nyelvi megjelenése esetén a beszélő jellemzően komolyan gondolja azt, amit mond, a gúnyt, az ugratást és az iróniát éppen a mondottakhoz való metapragmatikai reflexivitás, konkrétan a mondottak komolyan gondolhatóságától való eltávolodás köti össze (lásd erről részletesen a 4.2. pontot).

3. A gyűlölet mint retorikai kérdés

A fentiekben a gyűlöletbeszéd kapcsán annak diszkurzív jellegéről esett szó, a *gyűlölet* mint érzelem viszont nem vált reflexió tárgyává. Ahhoz, hogy a gyűlöletet érzelmként jellemezzük, természetesnek adná magát, hogy a jellemzéshez pszichológiai kiindulópontot válasszunk. Hogy mégsem ezt tesszük, hanem Arisztotelésznek az érzelmekről alkotott, retorikai kontextusba ágyazódó, voltaképpen laikus módon pszichologizáló koncepciója felől közelítünk, nyomós oka van. Arisztotelész Rétorikája ugyanis – ahogy arra Roland Barthes (1997: 146–147) meggyőzően mutat rá – az érzelmeket (pathé) „nyelvezetként”, vagyis a nyelvi tevékenység integráns összetevőjeként értelmezi.

Arisztotelész az olyan érzelmeket, mint például a harag vagy a nyugalom, a gyűlölet vagy a nyájasság, a félelem vagy a reménység, az irigység vagy a vetélkedés, polarizáltan, a fájdalomhoz és a gyönyörhöz való viszonyukban, de azoktól megkülönböztetve tárgyalja. Mind a fájdalmat, mind a gyönyört testesült tapasztalatokhoz köti, és azokat egyfelől az érzelmek kiváltójaként, másfelől az érzelmek következményeiként teszi értelmezhetővé. Azokat a jelenségeket ugyanis, amelyeket érzelmekként nevez meg, a hozzájuk tartozó tipikus társas szituációk, illetve viselkedési módok kontextusában, azaz diszkurzív beágyazottságukban, a befogadó vélelmezett pozíciójából kiindulva vizsgálja. Röviden szólva: koncepciójának lényegi jellemzője az érzelmek társas, diszkurzív alapjainak az előtérbe helyezése (lásd még ehhez a 4.1. pontot).

Az érzelmek arisztotelészi koncepciójának további fontos jellemzője, hogy meglehetősen távol esik az érzelmeknek az ún. redukcionista, azokat valami másra visszavezető értelmezéseitől. Sőt, ahogy Barthes (1997: 146) fogalmaz, „az összes szenvedélyt szándékoltan a maga banalitásában veszi számba”, azaz az érzelmekből mint népi kategóriákból, az azokhoz kapcsolódó laikus elgondolkodásokból, ítéletekből indul ki. Mindezt jól szemlélteti az is, ahogyan Arisztotelész a gyűlöletről beszél:

„A harag bennünket érintő dolgokból, az ellenségeskedés minket nem érintőkből is származhat; ha ugyanis ilyesmit feltételezünk, gyűlölet ébred bennünk. A harag mindig valamilyen egyén ellen irányul, például Kalliasz vagy Szókratész ellen, a gyűlölet egy emberfajta ellen is, mert a tolvajt, a besúgót mindenki gyűlöli. A haragot az idő elmulaszthatja, a gyűlöletet nem: az csak fájdalmat akar okozni, ez ártani akar. A haragvó azon van, hogy haragja észrevehető legyen, a gyűlölködő ezzel nem törődik. Minden fájdalmat okozó dolog érezhető; az viszont, ami a leginkább ártalmas – az igazságtalanság és az esztelenség – a legkevésbé észrevehető. Mert ezen rossz jelentkezése nem okoz fájdalmat. A harag fájdalommal jár, a gyűlölet viszont nem. A haragvó fájdalmat okoz, a gyűlölködő nem; és sok olyan helyzet van, amikor a haragvó megkönnyörik, a

gyűlölködő sohasem. Az előbbi ugyanis azt akarja, hogy haragját az illető érezze, az utóbbi meg akarja a másikat semmisíteni” (Arisztotelész: *Rétorika*, II. könyv, 1. fejezet, 1382a; fordította Adamik Tamás).

Ahogy a hosszabban idézett rész is mutatja, Arisztotelész a gyűlöletet a haraghoz való viszonyában értelmezi részletesebben. Ehhez a „laikus pszichologizálásához” kapcsolódik néhány olyan belátás, amely egyértelműen relevánsnak mutatkozik a gyűlölet nyelvi megjelenésének, azaz diszkurzív működésének pragmatikai magyarázata során is.

Egyrésztől Arisztotelész is kiemeli azt, ami a gyűlöletbeszéd modern értelmezéseiben is konstitutív ismérvként jelenik meg, vagy azt, hogy a gyűlölet nemcsak valamilyen egyén ellen irányulhat, hanem *egy emberfajta ellen is*. Ugyanakkor az egy csoportra vagy az egyénre mint egy csoport tagjára irányuló gyűlölet kapcsán annak morális igazolhatóságára is reflektál (vö. *a tolvajt, a besúgót mindenki gyűlöli*), amely a gyűlöletbeszéd működési mechanizmusának a megértéséhez is fontos szempontot adhat. Másrésztől arra is érdemes felfigyelnünk, hogy Arisztotelész nagy jelentőséget tulajdonít annak, hogy a gyűlölet – szemben a haraggal – nem fájdalmat akar okozni, hanem *ártani akar*. Arisztotelész az ártani akarással összefüggésben sem kerül meg bizonyos morális vonatkozású kérdéseket, amelyek a gyűlöletbeszéddel összefüggésben ugyancsak újfogalmazhatónak tűnnek (vö. *ami a leginkább ártalmas – az igazságtalanság és az esztelenség – a legkevésbé észrevehető*). Ugyanakkor a továbbiakban, a gyűlölet diszkurzív megjelenésének funkcionális kognitív megközelítése során leginkább az az arisztotelészi belátás válik reflexió tárgyává, amely szerint a gyűlölködő ember lényegi jellemzője, hogy *meg akarja a másikat semmisíteni*.

4. A gyűlölet pragmatikai megközelítése

Az érzelmek nyelvi megjelenése, vagyis a nyelvi érzelmkifejezés és érzelmkeltés a modern nyelvtudományos gondolkodásban jellemzően nem jelenik meg központi problémaként. Ahogy Péter Mihály (1991) monografikus áttekintése is rámutat, a 20. század meghatározó, formális szemléletű, azaz a rendszer és használat dichotomikus szembeállítására alapozó felfogásai az érzelmek nyelvi kifejezését és befolyásolását járulékosnak vagy nem nyelvi természetűnek kezelték. Ennélfogva a nyelvi rendszer leírásán kívülre helyezték, és jellemzően pragmatikai problémaként tárgyalták őket. A hatvanas évektől egyre inkább meghatározóvá váló funkcionális szemléletű, a rendszer és a használat kölcsönviszonyára alapozó felfogások az érzelmek kifejezésére és befolyásolására ugyancsak pragmatikai problémaként tekintenek. Ám az érzelmek nyelvi kifejezését és befolyásolását a saját nyelvelméleti háttérfeltevéseiknek megfelelően (lásd ehhez pl. Croft 2009, Tolcsvai Nagy 2017) a kontextusfüggő jelentésképzés keretében, annak integráns részeként tartják leírhatónak. Az alábbiakban annak lehetőségeit tekintjük át, hogy a gyűlöletnek mint negatív érzelmnek a diszkurzív megjelenése miként vizsgálható a társas megismerés közegében, a kontextualizáció dinamikus és perspektivikus folyamatának integráns összetevőjeként.

4.1. Az érzelmek és a kontextualizáció

A funkcionális kognitív szemléletű pragmatika felfogása szerint a nyelvi szimbólumok alkalmazásának lényegi feltétele a közös figyelemi jelenetekben való részvétel társas kognitív képessége (lásd Croft 2009: 303–304; Tátrai 2017a: 906–917). A közös figyelemi jelenetekként értelmezhető diskurzusok résztvevői a világról szerzett tapasztalataikon úgy osztoznak meg, hogy figyelmüket a világ meghatározott folyamataira és az azokban szereplő dolgokra, vagyis különböző referenciális jelenetekre irányítják. Ezeknek a referenciális jeleneteknek az együttes megfigyelését, megértését

a megnyilatkozó által alkalmazott nyelvi szimbólumok kezdeményezik. Sikeres megértésükhöz azonban szükség van arra is, hogy a diskurzus résztvevői – a nyelvi szimbólumok feldolgozásával párhuzamosan – mozgósítsák azokat a relevánsnak tűnő háttérismereteiket, amelyek a közös figyelmi jelenet interszubjektív kontextusának a feldolgozásához kötődnek.

A közös figyelmi jelenet interszubjektív kontextusa ebben az értelmezői keretben olyan alap, amelyből kiindulva a referenciális jelenet dolgai és folyamatai megfigyelhetővé, megérthetővé válnak (vö. Langacker 2015). A kontextualizáció ennél fogva itt a relevánsnak tűnő háttérismereteknek a résztvevői perspektívákhoz kötött mozgósítását, dinamikus alkalmazását jelenti (vö. Auer 2009). A kontextualizáció perspektíváltsága a résztvevők kontextusfüggő kiindulópontjainak köszönhető. A diskurzus résztvevőinek ugyanis (i) fizikai entitásként a tér- és időbeli pozíciója, (ii) társas létezőként a szociokulturális szituáltsága és (iii) mentális (állapotokat tulajdonító) ágensként pedig a tudati beállítódása játszik lényegi szerepet a nyelvi szimbólumok referenciális értelmezésében (lásd Tátrai 2021, vö. még Sanders–Spooren 1997; Verhagen 2007, 2016). Az érzelmek – köztük a gyűlölet – kifejezése és befolyásolása az utóbb említett kontextusfüggő kiindulópont, a tudati beállítás működéséhez kötődik, hiszen az érzelmek azok közé a mentális állapotok közé sorolhatók, amelyeket a résztvevők egymásnak (és egyúttal saját maguknak is) tulajdonítanak.

A mentális állapotoknak természetesen többféle kategorizációja elképzelhető. Itt azonban John Searle (2000) széles körben ismert és alkalmazott kategóriáival számolunk: a mentális állapotok alapkategóriái között a vélelmeket, a szándékokat, a vágyakat és az érzelmeket nevesítjük (lásd Tátrai 2017: 938–940). A vélelmek jellemzően a résztvevőket körülvevő és őket magában foglaló világ dolgaival és eseményeivel kapcsolatos, többé vagy kevésbé megalapozott, mások számára hozzáférhetővé tehető ismereteket jelentik. A vágyak jellemzően a résztvevőket körülvevő és őket magában foglaló világ valamilyen megváltozott állapota iránti, mások számára hozzáférhetővé tehető igényekként értel-

meződnek. A szándékok jellemzően a résztvevőket körülvevő és őket magában foglaló világ valamilyen megváltoztatása iránti, mások számára hozzáférhetővé tehető elköteleződesekként jelennek meg. Az érzelmek pedig jellemzően a résztvevőket körülvevő és őket magában foglaló világból jött, különböző hatásokra adott szubjektív, polarizáltan megjelenő, mások számára hozzáférhetővé tehető reakciókként kaphatnak értelmezést. Az érzelmeknek ez a fogalomértelmezése azok polarizáltsága mellett reaktív jellegüket emeli ki, azzal együtt is ezeknek a polarizált mentális reakcióknak természetesen további következményei lehetnek az adott diszkurzív térben.

A fentiek azt is jelentik egyben, hogy az érzelem – a mentális állapotok közül a vélelmekhez kapcsolódó tudás és a vágyakhoz, illetve szándékokhoz kapcsolódó cselekvés mellett – a közös figyelem működésén alapuló szimbolikus nyelvi kommunikáció egyik dimenziójaként is felfogható (vö. Croft 1994). A nyelvi szimbólumokat alkalmazó, egymással együttműködő emberek számára ugyanis a nyelv nem csupán megosztott tudásként funkcionál, amely a világ dolgain és eseményein történő megosztozást szolgálja, illetve nem csupán olyan összehangolt cselekvésként működik, amely a világbeli cselekvések összehangolását teszi lehetővé (lásd még ehhez Croft 2009, Tomasello 2011). A nyelvi tevékenység további lényegi ismérve az is, hogy az emberi érzelem kifejezésének és befolyásolásának is hatékony és árnyalt lehetőségeket biztosít.

Mielőtt a gyűlölet kontextualizációjáról konkrétan szólnánk, annak mintegy megalapozásaként érdemes reflektálni a nyelvi érzelmkifejezés és a nyelvi érzelmkeltés fogalmi különbségére. Péter Mihály (1999: 10) az érzelmkifejezésről szóló, már említett monográfiájában az érzelmkifejezést a következőképpen definiálja: „a beszélő aktuális érzelmi állapotának, a közölt tartalomhoz és/vagy a beszédpartneréhez, illetve a kommunikációs helyzethez fűződő érzelmi-értékelő viszonyának nyelvi kifejezése.” Ezzel összefüggésben azt is leszögezi, hogy a nyelvi érzelmkeltéssel nem kíván foglalkozni.

(3a) Ma töltött káposzta lesz ebédre!

(3b) Ma töltött káposzta lesz ebédre.

Az érzelemkeltéssel kapcsolatban azt emeli ki, hogy „az érzelemkifejezés természetesen a legtöbb esetben egyben érzelemkeltés is, ám a beszélő szándékától függetlenül és emocionális eszközök használata nélkül is kelthet érzelmeket a hallgatóban” (Péter 1991: 10). Előbbi esetet a (3a), utóbbit pedig a (3b) példával szemlélteti.⁸ Anélkül, hogy megkérdőjeleznénk a különbségtétel relevanciáját, az itt érvényesített funkcionális kognitív kiindulópontból nem tűnik haszon nélkül valónak, ha reflektálunk a beszélői szándékból való kiindulás korlátozott magyarázó értékére. A funkcionális kognitív nyelvészet háttérfeltevése szerint ugyanis a nyelvi megismerés abban az értelemben intencionális tevékenység, hogy a nyelvi szimbólumok alkalmazása nem csupán valamilyen kommunikációs célra irányulás, hanem ezzel együtt a másikkal megosztható világra, valamint a másik mentális állapotaira történő irányulás is egyben (lásd Sinha 2005; Tomasello 2002: 109–113). Ez pedig azt jelenti, hogy a diskurzus résztvevői nem egyszerűen azt értik meg, hogy a másik mit szándékozik megtenni, hanem azt, hogy a másik szándékai a világ dolgaira és eseményeire, és ezzel együtt az ő figyelmi állapotukra is irányulnak. Ennélfogva ebben a triadikus viszonyrendszerben a nyelvi érzelemkeltés (és benne a nyelvi gyűlöletkeltés is) vizsgálható hatékonyan.

Az alábbiakban két, az utcákon ugyanazon időkből, óriásplakátok formájában jelen lévő politikai hirdetés elemzési lehetőségének a felvázolása kívánja szemléltetni, hogy a nyelvi gyűlöletkeltést nem önmagában, hanem az egyéb mentális állapotokkal való viszonyában, általánosabban pedig a kontextualizáció összetett folyamatában célszerű vizsgálni.

⁸ Az érzelemkifejezés és érzelemkeltés megkülönböztetése összevethető az illokúció és a perlokúció Austin (1992) általi megkülönböztetésével is, amelyre a gyűlöletbeszéd kapcsán Langton (2009) is felhívja a figyelmet.

1. politikai plakát⁹

Az 1. politikai plakát nyelvi összetevője, a *Védjük meg a gyerekeket!* kampányszlogen a cselekvés dimenzióját (és vele együtt a vágyakat és a szándékokat) profilálja. Ugyanakkor valamiféle fenyegetettséget is megkonstruál, éppen annak elhárítási igényén keresztül, amellyel összhangban van a képi összetevőn az óvást kérő, illetve adó összekapaszkodás is. Ám a fenyegetés forrását, vagyis azt, hogy mitől, kitől vagy kiktől kellene megvédeni a gyerekeket, sem a szöveg, sem a kép nem objektiválja. Másképpen fogalmazva: a gyűlölet potenciális célpontja magán a plakáton sem dologként, sem egyénként, sem csoportként nem objektiválódik. Azt pedig, hogy ez az óriásplakát például nem egy egészségügyi felvilágosító kampány része, a sötét narancssárga keretben szereplő direktívum (*Április 3-án szavazzunk nemmel!*) mint kontextualizáló konstrukció egyértelműsíti.

⁹ <https://varosikurir.hu/utcan-a-kormany-nepszavazasi-plakatja/>

2. politikai plakát¹⁰

A 2. politikai plakát nyelvi összetevői egyfelől ugyancsak profilálják a cselekvés dimenzióját (*Állítsuk meg őket!*), méghozzá valamiféle fenyegetést ugyancsak megkonstruálva, szintén annak elhárítási igényén keresztül. Ám lényeges különbség az 1. plakáthoz képest, hogy itt a fenyegetés forrása mind nyelvileg (*őket*), mind képileg objektiválódik. Másfelől itt van olyan nyelvi összetevő is (*Veszélyesek!*), amelyek már az érzelem dimenzióját helyezik előtérbe, mégpedig annak negatív pólusát. Továbbá a 2. plakát esetében a választási kontextust egyértelműsítő (ugyancsak expresszív) nyelvi összetevő (*Csak a Fidesz! Április 3. X*) azt is világossá teszi, hogy a gyűlölet potenciális célpontjai egy csoport képviselőiként konstruálódnak meg.

A fentebb mondottak természetesen nem adják a két politikai plakát részletes kontextualizációs elemzését, de ahhoz (és általában a gyűlöletkeltés vizsgálatához) releváns szempontokat szándékoznak kínálni.

¹⁰ <https://www.magyarhirlap.hu/belfold/20220326-hazaarulo-baloldal>

4.2. A gyűlöletkeltés, az ironizálás, az ugratás és a gúnyolódás

A gyűlöletbeszéddel kapcsolatos kérdések áttekintésének fontos következtetése volt, hogy a gyűlöletbeszéd olyan diszkurzív kategória, amely nem azonosítható bizonyos becsmérő kifejezések használatával. Annál is kevésbé, mert léteznek olyan tipikus kontextusok, amelyekben a becsmérő kifejezéseket nem pejoratív értelemben használják (lásd Technau 2018). És ez nem csupán a becsmérő kifejezések neutralizáló tudományos említésére igaz. Ahogy az (1)-ben idézett dalszövegrészlet is megmutatta, a *buzi* kifejezésnek olyan ironikus használata, amely nem pejoratív, nem kelt gyűlöletet. Éppen ellenkezőleg: annak gyűlölködő használatával szemben kritikai pozíciót konstrál meg. Az irónia ugyanis – az eddig is érvényesített funkcionális kognitív pragmatikai kiindulópontból – értelmezhető úgy, mint egy nyelvileg kifejtett (és így valamilyen kiindulópontból megkonstruált) reprezentáció felülírása egy olyan – inkább implicit, mint explicitté tett – kiindulópontból, amely megkérdőjelezi (relativizálja) az adott nyelvi reprezentációhoz kapcsolódó kiindulópont értelmezés- és értékelésbeli megfelelőségét a résztvevők által feldolgozott kontextuális körülmények között (lásd Tátrai 2017: 1053–1057, vö. még Sperber–Wilson 1990, valamint Svindt–Tátrai 2021). Mindez azt is jelenti egyben, hogy az irónia megértéséhez szükség van annak az értelmezésbeli, értékelésbeli távolságnak a metareflexív tudatosítására, amely az éppen szóba kerülő dolog értelmezésének, értékelésének vonatkozásában elválasztja a megnyilatkozó tudati beállítódását attól a perspektívától, ahonnan a megnyilatkozó komolyan mondhatná azt, amit mond.

A fentiekből az is következik, hogy a gyűlölet kifejezésére alkalmas becsmérő kifejezések ironikus használatába beleférnek azok az esetek is, amikor valaki az ilyen kifejezéseket önmagára vonatkoztatva használja. Ugyanis az ilyen esetekben is jó okunk

van azt feltételezni, hogy a beszélő a becsmérő kifejezéseket nem pejoratívan használja, hanem éppen kritikusan viszonyul e kifejezések gyűlöletkeltő alkalmazásához. Továbbá a becsmérő kifejezések ironikus használatához szorosan kapcsolódik az ugratás (*banter*), amelynek a (4) az egyik klasszikus magyar példáját idézi:

(4) „Toldi”-t most olvasom hatodszor. Csakugyan nyomorú fércmű. Még vagy hatszor elolvasom az idén, hogy silányságát minél jobban felfogjam (Petőfi Sándor levele Arany Jánoshoz).¹¹

A (4)-ben írtaknak a diskurzus résztvevői olyan kontextuális értelmezését tudják létrehozni, amelyben a *fércmű* és a *silányságát* kifejezésekről nem feltételezhető, hogy azokkal a beszélő komolyan minősítené a *Toldit*, illetve azon keresztül annak alkotóját. Az ugratás sajátzerűségét éppen az adja, hogy pozitív érzelmeket, azaz jóindulatot, barátságot, megbecsülést képes implikálni, még azzal együtt is, ha nem is mindig feltétlenül képes teljesen eltüntetni a maga expliciten sértő jellegét (vö. Nemesi 2019: 151).

Mindazonáltal a korábban tárgyalt, az *Iskola a határon* egy részletét megidéző (2) mutatta, adott kontextusban egy jellemzően nem becsmérő kifejezés (*cserkész*) is lehet sértő, bántó, és nemcsak a harag kifejezésére ad lehetőséget, hanem a gúnyolódásra is. És közhelyszerű tapasztalat, hogy a gúnyos sértés sokszor fenyegetőbb („maróbb”) lehet, mint a nyílt sértés (vö. Nemesi 2019: 151).

(5) S ti, kik valljátok olyan gögösen:
Mienk a haza és mienk a jog!
Hazátokkal mit tennétek vajon,
Ha az ellenség ütne rajtatok?...

¹¹ <https://mek.oszk.hu/06100/06126/html/ajpslev018.html>

De ezt kérdezem! engedelmet kérek,
 Majd elfeledtem győri vitézségtek.
 Mikor emeltek már emléksobort
 A sok hős lábna, mely ott úgy futott?
 (Petőfi Sándor: *A nép nevében*)¹²

Az (5)-ben idézett újabb Petőfi-részletben a *győri vitézség* és a *sok hős láb* kifejezések például meghatározó szerepet játszanak a szarkasztikus olvasat kialakításában, mégpedig azért, hogy azok is távol kerülnek attól, hogy komolyan lehessen mondani őket.

Vannak olyan magyarázatok, amelyek szerint a széles skálán mozgó irónia pozitív végpontjaként a barátságos ugratás, a negatív végpontjaként a bántó szarkazmus is kijelölhető (lásd Nemesi 2009: 68). Ugyanakkor azt is érdemes szem előtt tartani, hogy az irónia jellemzően, lényegét tekintve a tudás, nem pedig az érzelm dimenziójához kötődik. Mindezt jól mutatja, hogy a határozottan emocionális töltetű, fölényeskedő gúnyolódás kiolthatja a sokkal inkább intellektuális természetű ironizálásban rejlő jelentésképző potenciált. Amíg ugyanis a szarkazmus abszolutizál egy értelmezői-értékelői pozíciót, és így a másik kiindulópont megsemmisítésére törekszik, addig az irónia jellemzően relativizál (vö. Haiman 1998: 18–27). A másik kiindulópont megsemmisítésére való törekvés ugyanakkor a gyűlölködés és a gúnyolódás közötti szoros kapcsolatra is ráirányíthatja a figyelmünket, azzal együtt is, hogy előbbi a komolyan vett, utóbbiak pedig az eljátszott beszédek (diszkurzív gyakorlatok) közé tartoznak.

5. Összegzés

A funkcionális kognitív kiindulópontot érvényesítő tanulmány a nyelvi gyűlöletkeltés diszkurzív beágyazottságát a kontextualizáció fogalmához kötve vizsgálta, annak néhány lényegesnek

¹² <https://mek.oszk.hu/01000/01006/html/vs184702.htm>

tekinthető következményére is rámutatva. Ennek keretében tárgyalta a gyűlöletbeszédnek mint diszkurzív kategóriának egyfelől a nyitottságát, mind a médium, a kommunikációs színtér és a műfaj, mind a megcélzott csoportok, mind a más fenyegető diszkurzív gyakorlatok vonatkozásában. Másfelől a gyűlöletbeszéd kontextusfüggőségére is ráirányította a figyelmet, a gyűlölet nyelvi megjelenésének implicitsege, indirektsége, illetve reflektáltsága tekintetében. Továbbá az arisztotelészi érzelmkoncepció pragmatikai relevanciája mellett annak kimutatásával érvelt, hogy az az érzelmeket a hozzájuk tartozó tipikus társas szituációk, illetve viselkedésmódok kontextusában, diszkurzív beágyazottságukban, a befogadó vélelmezett pozíciójából kiindulva vizsgálja.

A tanulmány fókuszában az állt, hogy áttekintse annak lehetőségeit, hogy a gyűlöletnek mint negatív érzelmnek a diszkurzív megjelenése miként vizsgálható a társas megismerés közegében, a kontextualizáció dinamikus és perspektivikus folyamatának integráns összetevőjeként. A kontextualizáció folyamatának perspektivikus jellegét hangsúlyozva azt emelte ki, hogy az érzelmek – köztük a gyűlölet – kifejezése és befolyásolása a diskurzusrésztvevők tudati beállítódásának mint kontextusfüggő kiindulópontnak a működéséhez kötődik. Az érzelmek ugyanis azok közé a mentális állapotok közé sorolhatók, amelyeket a résztvevők egymásnak (és egyúttal saját maguknak is) tulajdonítanak a kontextualizáció dinamikus folyamatában. Ehhez kapcsolódva amellet is érvelt, hogy a nyelvi gyűlöletkeltést nem önmagában, hanem az egyéb mentális állapotokkal való viszonyában, általánosabban pedig a kontextualizáció összetett folyamatában célszerű vizsgálni. Továbbá javaslatot tett arra is, hogy nem csupán az iróniát, hanem a negatív érzelmi viszonyulást előtérbe hozó gúnyolódást és gyűlöletkeltést is szemléljük perspektivikus jellegükből kiindulva, azaz a komolyan vett és az eljátszott beszédek (diszkurzív gyakorlatok) lehetőségeinek, valamint a tudatos szubjektumokhoz kötött értékelésbeli távolítás és közelítés lehetőségeinek a viszonylatában.

Irodalom

- Arisztotelész (1999): *Rétorika*. Budapest: Telosz kiadó.
- Auer, P. (2009): Context and contextualization. In: Verschueren, J. & Östman, J.-O. (eds.): *Key Notions for Pragmatics*. Handbook of pragmatics highlights 1. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 86–101.
- Austin, J. L. (1990): *Tetten ért szavak*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Barthes, R. (1997): A régi retorika. In: Thomka B. (szerk.): *Az irodalom elméletei III*. Pécs: Jelenkor, 69–178.
- Croft, W. (1994): Speech act classification, language typology and cognition. In: Tsohatsidis, S. L. (ed.): *Foundations of Speech Act Theory. Philosophical and Linguistic Perspectives*. London: Routledge, 460–478.
- Croft, W. (2009): Towards a social cognitive linguistics. In: Evans, V. & Pourcel, S. (eds.): *New Directions in Cognitive Linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 395–420.
- Haiman, J. (1998): *Talk Is Cheap. Sarcasm, Alienation, and the Evolution of Language*. Oxford: Oxford University Press.
- Langacker, R. W. (2002): Deixis and subjectivity. In: Brisard, F. (ed.): *Grounding. The Epistemic Footing of Deixis and Reference*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 1–28.
- Langacker, R. W. (2015): How to build an English clause. *Journal of Foreign Language Teaching and Applied Linguistics* 2(2), 1–45.
- Langton, R. (2012): Beyond belief: pragmatics in hate speech and pornography. In: Maitra, I. & McGowan, M. K. (eds): *Speech and Harm. Controversies over Free Speech*. Oxford: Oxford University Press, 72–93.
- Nemesi A. L. (2009): *Az alakzatok kérdése a pragmatikában*. Budapest: Loisir Kiadó.
- Nemesi A. L. (2019): Az ironia lényegi jegyének keresése az elméleti pragmatikában. *Magyar Nyelv* 115, 145–163.
- Péter M. (1991): *A nyelvi érzelmek kifejezés eszközei és módjai*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Sanders, J. & Spooren, W. (1997): Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive point of view. In: Liebert, W.-A., Redeker, G.

- & Waugh, L. (eds.): *Discourse and Perspective in Cognitive Linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 85–112.
- Searle, J. R. (2000): *Elme, nyelv és társadalom*. Budapest: Vince Kiadó.
- Simon G. (2017): Áttekintés a műfajkutatás tendenciáiról és lehetőségeiről. Útban egy kognitív szemléletű műfajelmélet felé. *Magyar Nyelv* 113, 146–66.
- Sinha, Ch. (2005): Biology, culture and the emergence and elaboration of symbolization. In: Saleemi, A. P., Bohn, O.-Sch. & Gjedde, A. (eds.): *Search of a Language for the Mind-brain: Can the Multiple Perspective be Unified?* Aarhus: Aarhus University Press, 311–335.
- Sperber, D. & Wilson, D. (1990): Rhetoric and relevance. In: Wellbery, D. & Bender, J. (eds.): *The Ends of Rhetoric: History, Theory, Practice*. Stanford: Stanford University Press, 140–155.
- Svindt, V. & Tátrai, Sz. (2021). Is irony ironic? The role of sense of humour in the production and interpretation of irony. *Studia Linguistica Hungarica* 33, 79–91.
- Tátrai Sz. (2017a): Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó, 899–1058.
- Tátrai Sz. (2017b): Esti Kornél és a beégés. Megjegyzések a műfajiság pragmatikai vonatkozásaihoz. *Magyar Nyelv* 113 (3), 290–301.
- Tátrai Sz. (2021): Nézőpont kérdése. A konstruálás pragmatikai vonatkozásairól. *Argumentum* 17, 532–550.
- Technau, B. (2018): Going beyond hate speech: The pragmatics of ethnic slur terms. *Lodz Papers in Pragmatics* 14.1, 25–43.
- Tolcsvai Nagy G. (2006): A szövegtipológia megalapozása kognitív nyelvészeti keretben. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg és típus*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 64–90.
- Tolcsvai Nagy G. (2017): Bevezetés. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó, 23–71.
- Tomasello, M. (2002): *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tomasello, M. (2011): *Mi haszna az együttműködésnek?* Budapest: Gondolat Kiadó.
- Verhagen, A. (2007): Construal and perspectivization. In: Geeraerts, D. & Cuyckens, H. (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press, 48–81.
- Verhagen, A. (2015): Introduction: On tools for weaving meaning out of viewpoint threads. In: Dancygier, B., Lu, W.-l. & Verhagen, A.

(eds.): *Viewpoint and Fabric of Meaning*. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, 1–10.

Watanabe, H., Bouazizi, M. & Ohtsuki, T. (2017): Hate Speech on Twitter: A Pragmatic Approach to Collect Hateful and Offensive Expressions and Perform Hate Speech Detection. *IEEE Access* PP(99):1-1. <https://www.researchgate.net/journal/IEEE-Access-2169-3536>

Háború és béke az eurázsiai nomádoknál

Bevezetés

A „Nulla salus bello» vagy jöhet háborúból üdv?» interdiszciplináris konferenciájának indító ötletét nyilván a 2022. február 24-én kirobbant orosz–ukrán háború adta. De a vergiliusi „nulla salus bello” idézet első látásra kategorikusan háborúellenesnek tűnő, leegyszerűsítő értelmezésének maguk a szervezők is tudatában voltak. A vergiliusi szöveg közelebbi elemzése mutatja, hogy háború és béke megítélése bonyolultabb annál, semhogy a demagóg, egyszerűsítő szövegekben a háború mint negatívum és a béke mint pozitívum szerepeljen. Innen a gondolkodásra sarkalló kérdőjel a magyar alcímben: jöhet a háborúból üdv?

A híres tolsztoji „háború és béke” (*война и мир*) nem értéktételként szerepel a regénycímben, hanem a teljes emberi létezés két alapformáját szimbolizálja. Vagy háborúban, vagy békében él a társadalom (alkalmanként a kettő közötti átmeneti állapotban), mindkettő állandó kísérője volt az emberi létnek. De úgy tűnik, hogy a háború a természetes állapot, mely az emberi lét alapja, s a civilizáció létrejöttéhez sokszor az ember rendkívüli erőfeszítése szükséges. Ezt fogalmazza meg a híres hobbesi *bellum omnium contra omnes* („mindenki háborúja mindenki ellen”). Érdekes módon az evolúciós elmélet és a hagyományos keresztény felfogás e kérdésben hasonló eredményre jutott: az evolúció az agressziót a túlélés zálogának tartja, míg a kereszténység kiindulópontja az, hogy a jónak teremtett ember bűnbe esett az Isten elleni lázadással, s azóta az eredendő bűn állapotában van. Az agresszió, a háborúskodás tehát az ember adottsága, melynek legyőzése útján születtek a civilizációk.

A háború és béke természetéről, jelentőségéről szóló legtöbb elmélet az európai fejlődés és történelem tanulságaira épült. Ebben a rövid cikkben megkísérlem, hogy egy teljesen más területen, az eurázsiai nomádok világában nyomon kövessem, milyen szerepet játszott a háború, és miként vélekedtek ők maguk a háború és béke természetéről.

Hol van Közép-Eurázsia?

Európa és Ázsia földrajzi értelemben vett különválasztása, külön földrészekként való kezelése csupán a hagyományokon alapszik, hiszen a hatalmas kiterjedésű eurázsiai kontinensen nem találunk olyan földrajzi jellegű határt, melynek alapján két részre oszthatnánk. A szétválasztásnak tehát nem földrajzi, hanem kulturális alapja van: az óriási földrész nyugati felén létrejött európai civilizáció nevezte a saját civilizációjának keleti határán túl levő területet Ázsiának. A Kr. e. 5. században élt Hérodotosz görög történetíró nyomán a klasszikus ókor, majd az európai középkor földrajztudománya hosszú ideig a Tanaisz (ma Don) folyónál húzta meg a két terület határát.

Az eurázsiai kontinens belső részét, melyet régebben Belső-Ázsiának hívtunk (Ligeti 1940: 713), újabban pontosabb terminussal Sinor Dénes nyomán inkább Közép-Euráziának nevezzük (Sinor 1971²: 1–5; Sinor 1974; Sinor 1975). Közép-Euráziának területi meghatározását inkább negatív, mint pozitív kritériumok alapján végezhetjük el. Délen a nagy letelepült civilizációk helyezkedtek el: a közel-keleti sémi civilizációk, Irán, India, a hátsó-indiai civilizációk, Kína és Japán. Északon a tajga- és a tundraöv népei kívül esnek a nomád történelmen. Mindaz, ami e két határ közé esik, Belső-Ázsia avagy Közép-Eurázsia, mely legnagyobb kiterjedését a 13. században érte el, a mongol világbirodalom idején, amikor ideig-óráig ráterpeszkedett még a kínai és az iráni civilizációra is. A Mongol Birodalom széthullása után a nomadizmus visszaszorulásával Közép-Eurázsia területe egyre csak zsugorodott, s mára első-

sorban Mongólia és Kazakisztán füves pusztáin él tovább, a modernizáció peremvidékén.

Keleti irányban a Nagy-Hingan hegylánca Közép-Eurázsia határa. Nyugati irányban azonban nehéz Közép-Euráziát lehatárolni, természetes földrajzi határa nincsen, és civilizációs szempontból is szervesen folytatódik Európa irányában: a nomád népek vándorlásait egészen a Kárpát-medencéig és a Balkánig folytatták. Ily módon az a furcsa helyzet áll elő, hogy az Urál folyótól nyugatra eső terület, a mai délorosz–ukrán pusztavidék, egészen a Kárpát-medencéig, bár földrajzilag Európa, történetileg Ázsiához is kapcsolódik (Stein 1925; Vásáry 2003: 17–19).

Közép-Eurázsia és a nomadizmus

A füves pusztán, a steppeövezetben, amely Közép-Eurázsia legnagyobb részét jellemzi, alakulhatott ki az a nomádnak nevezett gazdaság- és életforma, melyet röviden a legelőterületek szabályos váltogatásán alapuló nagyállattartó pásztorkodásként jellemezhetünk.

A közép-eurázsiai nomadizmus legismertebb állatai a ló, a szarvasmarha, a juh és a kecske voltak. A lónak megkülönböztett szerepe volt Belső-Ázsiában, nem véletlen, hogy a nomád lovas alakja a belső-ázsiai nomád életforma fő szimbólumává vált. Az állattartáshoz két elengedhetetlen követelményre volt szükség: a legelőre és a vízre. Ezek megszerzése viszont folyamatos vándorlással járt. A nomád életforma tehát lehetetlenné tette a tartósan letelepült életmódot, s az azzal járó állandó települések, városok, várak építését.

A nomadizmus kezdetleges önellátó gazdaság volt. A nomád minden szükségletét ki tudta elégíteni, ugyanakkor szüksége volt mezőgazdasági és kézműipari termékekre, melyeket a környező letelepült civilizációktól szerzett be. Ez kétféle módon volt lehetséges: vagy kereskedelem, vagy háború útján. A kereskedelem lehetőségei korlátozottak voltak, mert lovat és más állatot – az egyedüli termék, amivel a nomád rendelkezett – nem lehetett

korlátlan mennyiségben eladni. Mikor a letelepült állam nem volt hajlandó a nomádokkal kereskedni, a nomádok számára a második lehetőség jelent meg: kénytelenek voltak háború útján beszerezni a szükségesnek ítélt javakat. Innen adódott tehát a nomád „rabló” természete; ez az egyoldalúság viszont kényszerítő ökológiai körülmények hatására alakult ki.

A legtöbb belső-ázsiai nomád társadalmat nemzetségi-törzsi társadalomként jellemezhetnénk. Az első emberi társadalmak vérségi elven szerveződtek, s ezen az alapon jöttek létre a nemzetségi rendszerek. Később, mikor a népesség növekedése meghaladta a nemzetségi rendszer korlátait, a társadalom egészének nemzetségi-vérségi alapon való szemlélete még hosszú ideig érvényben volt. Társadalmat összetartó erőnek csak a származás és eredet közössége számított, amikor ez már rég csak fikció volt. A politikai integráció során törzsisiv alakult, de nemzetségi szerkezetét megőrző nomád társadalmak egységét, összetartozását, fennállását a közös eredethit és a törzsi vallás legfőbb lénye is szavatolta. A nomádok törzsi szervezete létrehozta tudati síkon a maga hatalmi felfogását. A hatalom dinamikus fogalom, vagy nő, vagy csökken: úgy tudom fenntartani, hogy állandóan növelni próbálom. A törzs hatalmát először közeli, rokon törzsekre próbálja kiterjeszteni, majd távolabbakra is. A steppe jó „szállító” képessége és a gyors lovas közlekedés miatt pillanatok alatt állhatott össze egy sok törzset egyesítő nomád birodalom, s az így létrejött birodalom nemsokára megkezdte támadását a környező civilizációk valamelyike ellen. Az említett gazdasági, társadalmi és tudati okok jól magyarázzák, hogy a belső-ázsiai harcias nomádok Kínától Bizáncig miért tűntek fel gyakran a történelem színpadán mint veszedelmes hódítók.

Mikor a steppevidék nomádjait egy erős törzs nagyobb politikai egységbe tömörítette, gyakran jöttek létre nomád birodalmak, melyek sok ponton már az államiság jegyeit viselték magukon. Ezeknek a nagy politikai alakulatoknak az igazgatása fejlettebb intézményrendszert és írásbeliséget követelt, s ezeket majd minden esetben a környező letelepült civilizációktól kölcsönözték a nomádok. A nomád birodalmak bölcsője majdnem

mindig a mai Mongólia területén volt. Az innen kirajzó nomád hullámokból a legtöbbet Kína kapta, de éppen ilyen gyakori volt a nyugati vándorút, mely a Dzsungáriai-kapun, a Kazak-step-pén át Transzoxániába vagy a Volgán átkelve a délorosz steppére vezetett. Természetesen minél nyugatabbra mentek a nomádok, annál inkább szétszóródtak útközben. Nyilvánvaló, hogy Kínát még tömegekben tudták megtámadni, míg a Kárpát-medencéig már csak töredékeik jutottak el. A hosszú úton az eredeti nomád népesség jelentős része elpusztulhatott, illetve más népekkel keveredett, de eredeti nevüket a megőrződő „mag” továbbörökíthette.

A nomád és a civilizált érintkezésének bizonyos törvényszerűségei alakultak ki a történelem során. A nomád majdnem mindig rövid időn belül beolvadt a letelepült, civilizált népességbe. A közép-eurázsiai nomád harcos, íjával és nyilával a tűzfegyverek feltalálásáig szinte legyőzhetetlen volt. S mivel a nomád társadalom lényegéből fakadt az állandó háború, a nomádok állandó veszélyt jelentettek a környező civilizált világnak. A 16. század óta a nomádok már nem voltak legyőzhetetlen ellenfelek, s a letelepült civilizációk térhódításával a nomádok Közép-Euráziája fokozatosan politikai jelentéktelenségbe hanyatlott.¹³

A Közép-Eurázsia nomádjainak évezredes háborúit és hadviselését akár csak vázlatosan is jellemezni lehetetlen ebben a rövid cikkben.¹⁴ Mindössze arra szorítkozunk, hogy a két legfontosabb, legnagyobb történelmi jelentőségű, nomád alapítású birodalmat, a türkökét és a mongolokét vesszük szemügyre, és ennek kapcsán vizsgáljuk meg felfogásukat háború és béke kérdéseit illetően.

¹³ A közép-ázsiai nomadizmusról és történetéről óriási szakirodalom áll rendelkezésünkre. Ezekből mindössze pár alapvető munkát említenék meg: Grousset (1970: xi–xxx); Ecsedy (1976); Barfield (1989: 1–31); Khazanov (1994²). Elméleti szempontból különösen Khazanov munkája jelentős.

¹⁴ Jó bevezetés Eurázsia hadtörténetébe: Hildinger (1997).

A Türk Birodalom

A Türk Birodalom (552–745) megalapításával új korszak kezdődött Közép-Euráziában, ugyanis a török nyelvű népek kerültek egyre inkább a történelem előterébe, ők lesznek a steppe urai. E korban indul meg az eurázsiai steppevidék indoeurópai, elsősorban iráni lakosságának nagyméretű eltörökösödése. A törkök az első eurázsiai nomád nép, amelynek a történetét nemcsak az idegen történetírók (kínaiak, bizánciak stb.) szemével vizsgálhatjuk, hanem közvetlen, autochton források állnak rendelkezésünkre, a türk köfeliratok. A nagy terjedelmű feliratok (Kül tegin, Bilge kagán és Tonjukuk feliratai) a II. Türk Birodalom korából, a 730-as évekből származnak. Ezek alapján kísérelhetjük meg közelebbről megnézni, hogyan vélekedtek a harc, a háború szerepéről. Előre leszögezhetjük, hogy fel sem merült bennük, hogy a fegyveres harc és háború valamilyen negatív előjelű, kiküszöbölendő jelenség lenne. Életük szerves, természetes részének tekintették. Az egy eredethitű, közös szokásrendszerrel rendelkező nemzetségek, melyek állandó harcban álltak egymással, a türk önelnevezéssel rendelkeztek. Türknek lenni azt jelentette, hogy a türk isten jóvoltából fennálló, türk nyelven beszélő és a türk szokások szerint élő közösség tagjának lenni. Ez a fajta tudati szerkezet a barbár etnikai tudat vagy gentilizmus terminussal írható le, melyet a germán törzsek vonatkozásában Reinhard Wenskus és nyomában a korai magyarságra nézve Szűcs Jenő alaposan kidolgozott (Wenskus 1961; Szűcs 1997). A türk szokások és az egész türk nép léte csak akkor biztosított, ha legfelsőbb uralkodójuk, kagánjuk van. A feliratok szerint vannak kagánnal rendelkező népek (*qağanlıǵ bodun*), s az a nép, amelynek nincs kagánja, elpusztul, s még népi (*bodun*) státusát is elveszti, és a nemzetségi lét régióiba süllyed vissza. A hatalmat, melyet a kagán testesít meg, a türk feliratok az *el* szóval fejezik ki. Sokféleképpen fordítják, de a legegyszerűbb a *birodalom* szóval visszaadni, hogy mit jelent. Ahhoz tehát, hogy egy nép (*bodun*) fennmaradjon, uralkodó (*kagán*) és birodalom (*el*) szükséges. S hogyan jöhet létre egy birodalom? Úgy,

hogyan a kiemelkedő, karizmatikus vezető, a leendő kagán összegyűjti a népeket (*ter-/qubrat- qamuği*), s ezzel gyarapítja katonai és gazdasági hatalmát. A népek összegyűjtése eufemisztikusan a hódítást, a katonai úton történő alávetést jelenti; a feliratok meg is mondják, hogy a kagán hadjáratokban gyűjti össze a népeket (*sü süle-* 'hadat vezet'). A hatalom tehát annál nagyobb, minél többen elismerik, innen van, hogy a türkök, akárcsak később a mongolok, minden népet, az egész (általuk ismert) világot meg akarták hódítani. Ezt a feliratok 'a négy világtáj népei' (*tört bulunđaqı bodun*) kifejezéssel írták le. A birodalom, az *el* hódítás (tehát háború) által keletkezik, él és létezik. Ehhez a – már az eurázsiai nomádok, így a türkök által is, megfogalmazott – alapigazsághoz az európai civilizáció két évezrede kevés lényegében újat tudott hozzátenni, legfeljebb szofisztikáltabban és leplezetten fogalmazták meg a birodalmak a hódítások mögött álló nyers hatalmi igényeiket (vö. brit birodalom és sok más példa). A belső-ázsiai nomádok keresetlenebbül őszinték voltak: hódítani, alávetni és elvenni akartak, s nem próbálták háborúikat civilizatórikus tevékenységként beállítani. A nomádoknál nem volt olyan képmutatás, hogy egy másik nép alávetését felszabadításnak nevezték volna. Milyen is volt ez a háborús hódítás türk módra? A türk kagán hadat vezet, egy vagy több alkalommal megütközik az ellenséggel (*sünjüs-*), majd az ellenséges sereget megsemmisítik, megölik, ami azt jelenti, hogy az illető népet megtörték, megölték (*boduniñ ölü-/buz/baz qıl-*). A meghódított néptől vagyonát, ami nomád nép esetében elsősorban a ló- és állatállományt jelentette, elvették, ha uralkodóval rendelkező nép volt, kagánját megölték, s a nép saját hatalmi szervezetét, az *elt* elveszti. A legigázott nép behódol, s ettől kezdve egy idegen, hódító birodalom részére szolgál, „adja munkáját és erejét” (*işig küçig ber-*). Az egész meghódított nép szolgál és szolgáló (*qıl küñ*) lesz, gazdaságilag (adózással) és politikailag (a hadjáratokban való kötelező részvétellel) az új fennhatóságot, birodalmat szolgálja. Hivatalosan felveszi a hódítók *türk* nevét, mely a türk birodalomhoz való tartozást mutatja. Kifelé megszűnik népi egysége, például a kínaiak számára egy türkök

által meghódított nép már csak türk lesz.¹⁵ Meggyőzően mutatják ezt a türk Bilge kagán szavai: „a *Kilenc-Oguz* [toquz-oguz] az én népem lett” (Berta 2004, 199: BK K 29), vagy „a *türges* kagán a *türkü*nk, a *népü*nk lett” (Berta 2004: 195: KT K 18). Olyasvalami volt ez, mint ma az állampolgárság. A meghódított oguzok például türkök lettek, de megőrizték oguz tudatukat, és pont az ő soraikból kikerülő ujgur törzsek döntötték meg aztán 745-ben a Türk Birodalmat.

A Mongol Birodalom

Az 1200-as években a tatárok, saját nevükön a mongolok lépnek előtérbe, s hódításaik nyomán a világtörténelemben ismert legnagyobb kiterjedésű szárazföldi birodalom jött létre. A mongol törzsek egyesítése után 1206-ban, miután Dzsingiszt a mongol törzsi világ kánjává választották, elindult Mongólia területéről az a páratlan, nomád harcosokból álló harci gépezet, mely mindössze két nemzedék alatt, tehát az 1260-as évekre, megteremtette a Kínától a Kárpátokig, az egész eurázsiai kontinensen átívelő hatalmas Mongol Birodalmat.

Amit mondtunk a Türk Birodalomról, még inkább áll a mongol birodalomra, mely a fokozatos hódítások és hadviselés útján hosszú évtizedek alatt jött létre, s hatalmas kiterjedése okán joggal nevezhetjük a történelem első világbirodalmának, mely legnagyobb kiterjedésében a Csendes-óceántól a Fekete-tengerig húzódott.

1220 után Dzsingisz sorra pusztította el Afganisztán és Turkesztán városait. Ha egy város ellenállt, a sikeres végső roham után a mongolok módszeresen lemészárolták a lakosság zömét, az asszonyokat és a gyermekeket sem kímélve, csupán a kézműveseknek kegyelmeztek, akiket általában, mint a nomádok számára is hasznos embereket, Mongóliába hurcoltak. Turkesztán

¹⁵ Az itt felvázolt képet részletesebben lásd Vásáry (1983).

és Kelet-Irán évszázadokig nem heverte ki a mongol pusztítást. A nomád mongolok kegyetlensége a városlakókkal szemben egész életszemléletükből következett. A nomád világszemlélete ugyanis nem tudott mit kezdeni a fallal övezett városokkal és a letelepült civilizált életmóddal. A hódítás és a nyers erőszak a mongolok ideológiájában egészen leplezetlen módon jutott kifejezésre. Minden birodalom erőszakban fogan, de, ha a Római Birodalmat vesszük példának, a római imperializmus a hódítások pusztításai után a műveltség áldásait is hamar elhozta magával. A mongol hódítás az elképzelhető legbarbárabb pusztítást jelentette a hódítás első nemzedéke számára. Az iszlám először találkozott története során ilyen iszonyatos nagyságrendű belső-ázsiai invázióval, s ez olyan döbbenettel töltötte el a muszlimokat, akárcsak az 5. századi Európát Attila hunjainak a megjelenése.¹⁶

A mongolok hatalmi felfogását, világuralmi törekvéseiket legtömörebben talán az a Güjük kán által írt levél tartalmazza, melyet 1246-ban írt a nagykán IV. Ince pápához a Plano Carpini vezette pápai delegációt követően:

„Isten erejéből nekünk adatott minden birodalom napkelettől napnyugatig. És hogyan tudna valaki Isten parancsa nélkül bármit cselekedni? S most őszinte szívből ezt kell mondanotok: »Alattvalóitok leszünk, és nektek szenteljük erőnket.« Te pedig személyesen, minden királyok élén, együttesen, kivétel nélkül, gyere szolgálatunkra és hódolatunkra. Akkor majd el fogjuk ismerni meghódolásotokat.

¹⁶ A mongol hódításokról rengeteg korabeli forrás és az azokat feldolgozó szakirodalom áll rendelkezésünkre, itt csak egy-kettőre utalok a legfontosabbak közül: Grousset (1970); Allsen (1987); Hildinger (1997); Christian (1998); Allsen (2001); Saunders (2001); Weatherford (2004); Morgan (2007); May (2018). – A Mongol Birodalom keletkezésére, az alapító Dzsingisz kánra és a birodalom történetére a 13. század közepéig a legalapvetőbb forrás a mongol nyelvű *A Mongolok Titkos Története* (magyar fordítását részletes kommentárral kiadta Ligeti (1962).

De ha Isten parancsának nem engedelmeskedtek, és parancsunknak ellenszegültek, akkor ellenségnek foglak tekinteni benneteket” (Györffy 1965: 114).

Dzsingisz halálával egy korszak zárult le Ázsia történetében. Dzsingisz és mongoljai a világtörténelem addigi legnagyobb kiterjedésű birodalmát hozták létre, s egyúttal a világtörténelem legbarbárabb pusztításait hajtották végre. Ezt megvédeni nem, legfeljebb csak magyarázni lehet. Dzsingisz, az írástudatlan barbár hódító kétségkívül zseniális hadvezér volt, aki értett emberei nyelvén. Volt érzéke ahhoz is, hogy hallgasson behódolt alattvalóinak jó tanácsaira, főként a civilizált ujuguroktól és a kitajoktól tanult sokat. Az ujugurok révén így születhetett meg az ujugur-mongol írásbeliség és az államigazgatás.¹⁷ A fiak és unokák, ahogy a történelem folyamán gyakran történt, egyre inkább elfeledték a szörnyű pusztításokat, s Dzsingiszben a behódolt és sokat szenvedett népek is a nagy hódító és szervező egyre legendásabb alakját látták, aki vasfegyelmet tartott birodalmában.

Hosszú időn át a történeti kutatás elsősorban a mongol hódítások katonai eseményeire összpontosított, s a legtöbb tanulmány arra a borzasztó pusztításra helyezte a hangsúlyt, melyet a mongolok Eurázsia szinte minden államában és társadalmában okoztak. Csak később jelent meg az a felismerés – s az utóbbi évtizedek kutatását ez dominálja –, hogy mint minden hódítás, az elsődleges pusztítás után, pozitív hatásokat is elindíthat a társadalmakban, azáltal hogy a legkülönbélebb népeket, nyelveket és kultúrákat egy politikai testté fogván egybe, katalizálja és elindítja a politikai, gazdasági, technológiai és kulturális cserét a különböző civilizációk között. Ez történt a világtörténelem nagy birodalmaiban, a hellenizmus korában és a Római Birodalomban is.

¹⁷ Az ujugurokról lásd Ligeti (1962: 176–177); az ujugur-mongol írás eredetéről és további fejlődéséről lásd Kara (2005).

Összefoglalás

Mind a megvizsgált Türk Birodalom, mind a Mongol Birodalom esetében a birodalom (türköknél *el*, mongoloknál *ulus*) hódítás révén jön létre. A legfőbb különbség e nomádok által létrehozott államok és a letelepült civilizációk alkotta államok között az, hogy a nomádok alapította birodalmakat a harc, a hódítás teremti meg, s ez végig létalapjuk marad; újabb hódítások nélkül hanyatlani kezdenek, és széthullanak. Tehát azt mondhatjuk, hogy a nomádok által létrehozott államban a háború és a harc a természetes állapot, mondhatnánk a „működési mód, üzemmód”, az „erkölcsös állapot”, míg a letelepült civilizációk esetében, bármennyire sok harcot vívnak, belső és külső ellenségeikkel, a béke számít a rendes, törvényes állapotnak, s a háború a rendkívüli, megindokolandó létállapot. Tehát békét akarunk, de megtámadnak, védenünk kell magunkat, s ehhez hadsereg kell. Jól fejezi ki ez utóbbit a római Publius (vagy Flavius) Vegetius Renatus 384–395 között írt *Epitome rei militaris* című hadtörténeti munkájában elhíresült mondása: „*Si vis pacem, para bellum*”: „Ha békét akarsz, készülj a háborúra” (egy másik megfogalmazásban: „*Quisquis desiderat pacem, praeparet bellum*”: „Aki békére vágyik, készüljön háborúra”).¹⁸ Arról már nem szól a szállóige, hogy a háborúra készülődés hosszabb távon éppúgy háborút eredményezhet, mert a fegyverkezés, volens-nolens, meghozza az étvágyat a fegyverek kipróbálására. Az egész emberi történelem, de különösen a 20. század szörnyűségei szomorú példa az emberben mindig jelen lévő, egyéni és kollektív agresszióra. Hihetjük-e a modern civilizáció csúcán, hogy a technológiát leszámítva, bármiben is előrébb vagyunk, mint évszázadokkal, évezredekkel előbb élt elődeink?

¹⁸ Vegetius munkájának teljes latin szövegét lásd <http://www.thelatinlibrary.com/vegetius.html>.

Irodalom

- Allsen, T. T. (1987): *Mongol Imperialism: The Policies of the Grand Qan Möngke in China, Russia, and the Islamic Lands, 1251–1259*. Los Angeles: The University of California Press.
- Allsen, T. T. (2001): *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Barfield, Th. J. (1989): *The Perilous Frontier. Nomadic Empires and China, 221 BC to AD 1757*. Oxford: Blackwell.
- Berta Á. (2004): *Szavaimat jól halljátok – A türk és ujjur rovásírásos emlékek kritikai kiadása*. Szeged: SZTE BTK Altajisztikai Tanszék – MTA SZTE Turkológiai Kutatócsoport.
- Christian, D. (1998): *A History of Russia, Central Asia and Mongolia. Volume I: Inner Eurasia from Prehistory to the Mongol Empire*. Oxford: Blackwell.
- Ecsedy I. (1976): A nomád társadalmak gazdasági és társadalmi szerkezetéről. In: *Őstársadalom és ázsiai termelési mód*. Szerk. Tőkei F. Budapest: Akadémiai Kiadó, 91–140.
- Grousset, R. (1970): *The Empire of the Steppes. A History of Central Asia*. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press.
- Györffy Gy. (1965): *Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útijelentései*. Budapest: Gondolat.
- Hildinger, E. (1997): *Warriors of the Steppe. A Military History of Central Asia, 500 B.C to 1700 A.D.* Boston, Mass.: Da Capo Press.
- Kara, Gy. (2005): *Books of the Mongolian Nomads: More than Eight Centuries of Writing Mongolian*. Bloomington: Research Institute for Inner Asian Studies, Indiana University.
- Khazanov, A. M. (1994³): *Nomads and the Outside World*. Madison: The University of Wisconsin Press. – First edition: Cambridge, 1983.
- Ligeti L. (1940): *Az ismeretlen Belső-Ázsia*. Budapest: Athenaeum.
- Ligeti L. (1962): *A Mongolok Titkos Története* (ford. és komm.). Budapest, Gondolat Kiadó.
- May, T. (2018): *The Mongol Empire*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Morgan, D. (2007): *The Mongols* (2nd ed.). Oxford: Blackwell.

- Saunders, J. J. (2001): *The History of the Mongol Conquests*. Philadelphia: The University of Pennsylvania Press.
- Sinor, D. (1971²): *Inner Asia. History – Civilization – Languages. A Syllabus*. Bloomington: Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series 96.
- Sinor, D. (1974): Inner Asia–Central Eurasia. In: *Indo-Asia. Vierteljahreshefte für Politik, Kultur und Wirtschaft Indiens*, Heft 3, 1974, 214–222.
- Sinor, D. (1975): *What is Inner Asia?* Bloomington: Indiana University, Asian Studies Research Institute.
- Soucek, S. (2000): *A History of Inner Asia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stein A. (1925): *Legbelsőbb Ázsia földrajzának hatása a történelemben*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Szücs J. (1997): *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Budapest: Balassi–JATE–Osiris.
- Vásáry I. (1983): Nép és ország a türköknél. In: Tökei Ferenc (szerk.), *Nomád társadalmak és államalakulatok* (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 18). Budapest: Akadémiai Kiadó, 189–213.
- Vásáry I. (2003): *A régi Belső-Ázsia története* (Magyar Östörténeti Könyvtár 19). Budapest: Balassi Kiadó.
- Weatherford, Jack (2004): *Genghis Khan and the Making of the Modern World*. New York: NY: Three Rivers Press.
- Wenskus, R. (1961): *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes*. Köln & Graz: Böhlau.

Háború és béke

Propaganda és valóság a hellenisztikus irodalomban

Amikor a megtisztelő felkérés eljutott hozzám, hogy a magam szakterületéről, az antik irodalom témaköréből hozzászóljak ehhez az egy csapásra szorongatóan időszerűvé vált témához, a háború kérdéséhez s ezzel együtt a békéhez is, ami óhatatlanul hozzátartozik, mint ugyanazon jelenség színe és fonákja, akkor kisebbfajta viharzás zajlott le elmémben, hiszen az emberiség kultúrtörténetének ezen hallatlanul izgalmas fejezete, az ókori irodalom számos kapcsolódási pontot kínál a tárgyhoz. Itt van mindjárt a „legrégibb és a legjobb”, Homéros, aki fő művének teljes narratíváját a háborúnak szenteli, s akit a későbbi hagyomány anekdotikus formában szembeállított Hésiodosszal, aki a békét énekelte meg, s ezzel egy állítólagos euboiai dalnokversenyen legyőzte Homérost, mert – legalábbis az ítélőbírók szemszögéből – a béke mindig előrébb való a háborúnál.¹ De említhetnénk Sapphót is, aki költészetének középpontjába ugyan a szerelmet állítja, ám Aphrodité-himnusza első szakaszában a szép dolgok sorában a gyalogos sereget és a hajónaszádot is felvonultatja.² A háború metaforikus értelemben a preszókratikus

¹ A művet a hagyomány a 4. századi szofista Alkdamasnak tulajdonította.

² Sapph. fr. 16. 1–4 Voigt. Pindaros első isthmosi ódájának prooimionjában a tengeri és szárazföldi csatákat is a titánida Theia fennhatósága alá rendeli, aki Hyperión hitveseként és Hélios anyjaként az isteni (θεῖος) fényt, ragyogást jelképezi, ami minden nemes dologt láthatóvá (θεῖα) tesz (1–6).

filozófusok világában is meghatározó fogalom: Hérakleitos szerint „a háború mindenek atyja”,³ Empedoklés pedig a Viszály (Νεῖκος) és a Szeretet (Φιλότης) ellentétéből vezeti le a *kosmos* erőit. Végül nem feledkezhetünk el a háborúról mint történelmi tapasztalatról, melyet a görög történetírók művei dolgoznak fel. Thukydides művének egyik csúcspontja a „mélói dialógus” címen ismert részlet, mely drámai formában mutatja be elnyomó és elnyomott viszonyát.⁴

Előadásom címe elárulja, hogy a kérdéskört itt és most egy későbbi korszak, a hellenisztikus irodalom összefüggésében vizsgálom. Bevezetőmet tehát az antik rétorika fogalmai szerint *praeteritió*nak kell tekintenünk, ahol a felsorolás csak azt a célt szolgálja, hogy továbblépjünk rajta. Így érkezünk meg témánkhoz, Kallimachoszhoz, akit nemcsak azért választottam ki a gazdag hellenisztikus irodalom alkotói közül, mert talán a kor legnagyobb és legeredetibb költőjének számít, hanem azért is, mert a két elemzendő mű elég terjedelmes ahhoz, hogy lehetővé tegye a szövegszerű és pontos vizsgálatot. Két hosszabb, de azért befogadható textus fog terítékre kerülni, mindkettő a költő legismertebb és legtöbbet elemzett műveihez tartozik. Nem állítom, hogy a következőkben új dolgok derülnek ki majd ezekről a szövegekről, azt viszont igen, hogy a két szövegrészt tudomásom szerint még nem vetették össze egymással a címben megadott szempontból.

A sokműfajú (*polyeidos*) Kallimachos egyik versciklusa hat istenhimnusból áll, melyekben a költő a homérosi himnuszok hagyományát követi. Egyik fontos újítása viszont, hogy míg az epikus hagyomány himnuszai nem tartalmaznak semmilyen kortárs történelmi utalást, hanem tárgyuk kizárólagosan a mítosz, addig Kallimachos három himnuszba (Zeus, Apollón és Délos tiszteletére) egyértelműen beemeli a történelmi hátteret, a ptolemaida udvari valóságot. Délos-himnuszának központi témája az a klasszikus történet, miszerint Apollón anyja, Létó

³ Fr. B 53 Diels–Kranz.

⁴ Thuk. 5. 84–116.

Ne itt (Kós szigetén) szülj meg engem, anyám! Nem találok benne kivetnivalót és nem szólhatok ellene egy rossz szót sem, mivel ragyogó és termékeny, mint akármelyik más. De neki a Moirák által más istenség jut osztályrészül, a Sótérek (Megmentők) legfőbb nemzetsége. Az ő koronája alá fogja hajtani fejét, készen arra, hogy a makedón legyen királya, mindkét középföld és a tengerben fekvő szigetvilág is, egészen a világ végéig és ahonnan Héliost hozzák sebes paripái. Ő pedig apja lelkületét fogja megörökölni. S aztán közös próbatétel vár mindkettőnkre, amikor a későn született Titánok barbár fegyvereket és kelta Árést szabadítva a görögökre a legtávolabbi nyugatról özönlének megszállhatatlanul, hópelyhekhez vagy csillagokhoz hasonlóan, amikor a legtöbb legelészik az égbolton (...), s a krisai (delphoi) fennsík s Héphaistos szurdokai két oldalról szorongattatnak és látni fogják az égő szomszéd füstjét, s mindezt nem pusztán hallomásból, hanem saját szemükkel tapasztalják meg az ellenfél falanxait a szentély közelében, az én háromlábú üstjeim mellett a töröket, a szégyentelen derékkötőket és a gyűlöletes pajzsokat, melyek a kelták esztelen hordájának csúnya hazatérést szereznek majd. Ezen hadi zsákmányok egy része az én tiszteletajándékom, a többi a Nilusnál lesz győzelmi jelvénye a sokat fáradozó királynak és látni fogják, mint égnek el a tűzben hordozóik. Jövendőbeli Ptolemaios, ez Phoibos jóslata!

Az élethelyzet szokatlan, majdhogynem groteszk, az anyja hasából beszélő Apollónk a tehén gyomrából kiabáló Hüvelyk Matyira emlékeztet. Ám Kallimachosnak szokása humoros formába komoly tartalmat önteni. A prófécia mint forma gyakori elem az uralkodói enkómionoknál.⁵ Rendszerint *vaticinatio ex eventu*-ként, a megvalósult fejlemény múltból való előrevetítésével ígéri a jó király eljövetelét (*adventus*), ebben az esetben II. Ptolemaios Philadelphosét, akinek Kós szigetén kell megszületnie. Ezzel mindjárt a hellenisztikus udvari költészet egyik leghíresebb eulogikus passzusánál vagyunk, mely Sótér fiának hatalmát és bátorságát magasztalja – az utóbbi már Platón óta kardinális erény,

⁵ Vö. Pfeiffer (1933: 76 sk, 84).

a hellenisztikus korban már uralkodói kiválóság. Mindenekelőtt birodalma nagyságát ismerjük meg: a távoli égtájak felsorolása mint a birodalom legszélső határaié szintén toposzjellegű mozzanat.⁶ A két középföld kifejezés ugyanakkor két különböző értelmezést szült: az egyik szerint Európa és Ázsia klasszikus szembeállításáról van szó, a másik szerint itt is a kortárs történelmi háttér játszik közre: eszerint Alsó- és Felső-Egyiptomra, a Ptolemaiosok hatalmi szférájára kell gondolni.⁷ Szintén hagyományosnak nevezhető motívum, hogy a fiú lelkiületében hasonlít az apjára. Itt jegyzem meg, hogy mind a jóslat-formát, mind azt a képzetet, hogy a gyermeknek fel kell ismernie apját, vagyis egyívásúaknak kell lenniük, Vergilius is felhasználta híres negyedik eklogájában, mely olvasható a kallimachosi tradíció folytatásaként rendhagyó uralkodói enkómionnak.⁸

Ptolemaios dicsőítésének második komponense a harci-háborús erény. A történelmi háttérhez annyit szükséges tudni, hogy az északnyugatról érkező kelta hordák hódító útjuk során eljutottak Delphoiba is, ahol kísérletet tettek a híres szentély bevételeire. Néhány évvel később, Kr. e. 274-ben már Egyiptomot fenyegették, ám Ptolemaios Philadelphos legyőzte őket, majd egy csapatukat zsoldosként felhasználta saját céljaira. A kelta zsoldosok viszont fellázadtak királyuk ellen, mire Ptolemaios elszigetelte őket egy szigeten a Nílus-deltájában, és a szigetet körbevevő nádaszt felgyújtotta, ami a teljes kontingens megsemmisüléséhez vezetett.⁹ Erre az eseményre utal a tűz említése az idézet utolsó soraiban. Ha a történelmi tényeket az irodalmi ábrázolással összevetjük, feltűnik, hogy Kallimachos manipulálja az időrendet, amennyiben Ptolemaios, aki a keltákkal később ütközött meg, Apollón

⁶Vö. Meyer (2012).

⁷Lásd Stephens (2015) ad loc.

⁸V. 49: *cara deum suboles, magnum Iovis incrementum*; V. 62 f.: *qui non risere parenti, / nec deus hunc mensa dea nec dignata cubili est*. Lásd Adorjáni (2021).

⁹Az események forrása a himnuszhoz tartozó scholionok (vö. Pfeiffer 1953: 71 sk. ad 175–187).

harcostársaként ábrázolja, mint aki vállalta ezt a közös küzdelmet, jöllehet a delphoi eseményekhez az alexandriai uralkodónak *de facto* semmi köze. De nem is annyira a kronológiai ügyeskedés a lényeg, hanem az, hogy ezáltal az isten és a király szerepköre egymás mellé rendelődik, más szóval a szintagmatikus viszony paradigmaticussá változik. Ez a funkcionális megfelelés az uralkodói dicséret legfontosabb eszköze, mert így az isten küzdelme szentesíti Ptolemaiosét, a hellenisztikus uralkodó győzelme pedig az isten harcának földi megjelenése lesz (nem mellékes, hogy maga a „Ptolemaios” név is teljesen átlátszó módon a *p(t)olemos* „háború” jelentésű görög szóból származik). Ezzel tehát létrejön a szakrális királyság koncepciója által előírt együttállás égi és földi királyság között, mely csírájában már Homéros *διοτρεφής βασιλεὺς* („isteni király”) fordulataiban is kimutatható, a hellenisztikus irodalomban pedig meghatározóvá válik.¹⁰ Kallimachos himnuszaiban nemcsak Zeus, az istenek királya szolgál transzcendens paradigmaként az uralkodóról szóló beszédben, hanem Apollón is. Lényegi eleme a dicsőítésnek, hogy Apollón maga – ne felejtjük, hogy ő beszél, nem közvetlenül a költő – tekint úgy a királyra, mint harcostársára, ezzel szentesítve annak uralmát. A földi király mint az isten szövetségese már nem egyszerűen hétköznapi ellenségek ellen vív hatalmi harcot, hanem a káosz és fékeveszett-széthúzó erők megfékezőjeként lép fel, és győzelme elhozza az elemek harmóniáján alapuló világképét.

Ennek az ellentétnek kifejeződése, hogy míg Ptolemaios egyértelműen Apollón reprezentánsa a földön, addig az ellenséget negatív jelzők, ellenséges sztereotípiák jellemzik. A legfontosabb ebben az összefüggésben a „szégyentelen derékkötők” felemlítése. Metonimikusan a kelták tulajdonsága az, amit a kifejezés a ruhadarabnak tulajdonít. Érdekes, hogy a „derékkötő” a 3. század elején, tehát a himnusznál némileg korábban, autochthon-egyiptomi kontextusban keletkezett ún. Fazekas-jóslatban az achájok *attributuma*, akik ez esetben egyértelműen negatív sze-

¹⁰ A témakörhöz diakrón áttekintéssel lásd Adorjáni (2018).

replőként veszélyt jelentenek a helyi lakosságra. Nem az ellenség kiléte a döntő tehát, hanem az „ellenség” mint szerepkör. Összességében megállapítható tehát, hogy a Délos-himnuszban a költő a hivatalos udvari propagandát (Ptolemaios mint az ádáz külső ellenség leggyőzője, az igazság bajnoka és a béke megteremtője) közvetíti úgy, hogy azt magának az istennek a szájába adja.

Mintegy harminc évvel később, Kr. e. 246-ban II. Ptolemaios Philadelphos fia, III. Ptolemaios Euergetés került a trónra. Ugyanez az év két további eseményt is hozott, az uralkodó házasságát és részvételét a harmadik szír háborúban a seleukida Antiochos ellen. Ez azt a sajátos helyzetet eredményezte, hogy a királynak mint ifjú házsnak a birodalom érdekeit férji kötelességei elé kellett helyeznie, és fiatal feleségét hátrahagyva háborúba vonulnia. II. Bereniké ekkor ünnepélyes fogadalmat tett, hogy ha férje hazatér, felajánlja egy hajfürtjét dinasztikus anyja, az Aphrodité Zephyritisként tisztelt II. Arsinoé konóposi szentélyében. Ptolemaios hazatért, a felajánlás megtörtént, majd kivártatva az udvari csillagász, samosi Konón felfedezte a hajfürt égi mását Ariadné koszorúja közelében. Ez a romantikus *katasterismos* („csillaggá válás”) a kiindulópontja Kallimachos talán legismertebb költeményének – ehhez nem utolsósorban Catullus is hozzájárult a mű remekbe szabott fordításával –, amelyet a költő fő műve, az oknyomozó elégiákat tartalmazó *Aitia* utolsó, negyedik könyvének végére helyezett záró ékköként, így adva a műnek a ptolemaiوسي udvari kultúrára reflektáló befejezést.

Az elégia zsenialitása nem utolsósorban abban rejlik, hogy a történeteket a csillaggá vált hajfürt (innen a cím: *Plokamos* vagy latin fordításban *Coma*) adja elő. Így a költemény a felajánlási (ún. votív) epigramma műfaji jellegzetességeivel gazdagodik, a hangvételt pedig romantikusnak, sőt már-már intimnek nevezhetjük, hiszen bár a hajfürt grammatikai neme a görögben hím, a fürt mint tulajdonosa/úrnője egykori tartozéka az ő női perspektíváját hordozza és érvényesíti.¹¹ Így beszél érzelmesen és

¹¹ Vö. Harder (2012: 805 ad 7 sk).

nosztalgikusan arról, milyen szép időkét láttak úrnőjével együtt, amikor még összetartoztak, és a borzalmas hadjárat, a háború nem távolította el egymástól a házastársakat, ami ahhoz vezetett, hogy a fürtnek is válnia kellett Berenikétől. Láthatóan a háború tematikája ugyanúgy központi szerepet játszik ebben a szövegben is, mint a Délos-himnuszban. Ám talán ez a rövid összefoglaló is érzékeltette, hogy a nézőpont szögesen eltér az előbbtől: a Délos-himnusz Apollón-jósata a hivatalos uralkodói propagandát tükrözi, mely a háborút a békéhez vezető küzdelmes útnak tekinti, a fürt az egyén szempontját érvényesíti, mely a háborúban elsősorban a családi kapcsolatok szétzilálóját látja. Az egyedüli rokonság a két szöveg között a háború témáján túl, hogy mondandóját mindkettő indirekt módon, más személyek beszélgetésével közli – erre a sajátosságra a végén még visszatérek.

Nézzük ezek után a *Coma Berenices* talán legérzelmesebb passzusát, melyben a fürt levágatásának erőszakos aktusát panaszolja el:

βουπόρος Ἀρσινόης μητρὸς σέο, καὶ διὰ μέ[σσου

Μηδείων ὀλοαὶ νῆες ἔβησαν Ἀθω.

τί πλόκαμοι ῥέζωμεν, ὅτ' οὔρεα τοῖα σιδή[ρῳ

εἴκουσιν; Χαλύβων ὥς ἀπόλοιτο γένος,

γείοθεν ἀντέλλοντα, κακὸν φυτὸν, οἷ μιν ἔφηναν

πρῶτοι καὶ τυπίδων ἔφρασαν ἐργασίην.

ἄρτι [ν]εότμητόν με κόμαι ποθέεσκον ἄδε[λφραί,

καὶ πρόκατε γνωτὸς Μέμνονος Αἰθίοπος

ἔτο κυκλῶσας βαλιὰ πετρὰ θῆλυς ἀήτης,

ἔπτο[ς] ἰοζώνου Λοκρικὸς Ἀρσινόης,

[.]ασε δὲ πνοιῇ με, δι' ἡέρα δ' ὑγρὸν ἐνείκας

Κύπρ]ιδος εἰς κόλπους ἔθηκε

αὐτὴ μιν Ζεφυρίτις ἐπὶ χρέο[ς

....Κ]ανωπίτου ναιέτις αἰγιαλοῦ.

ὄφρα δὲ] μὴ νύμφης Μινωίδος οἱ

.....]ος ἀνθρώποις μῶνον ἐπι[

φάεσ]ιν ἐν πολέεσσιν ἀρίθμιος ἀλλ[ὰ γένωμαι

καὶ Βερ]ενίκειος καλὸς ἐγὼ πλόκαμ[ος,

ῥοδασι] λουόμενόν με παρ' ἄθα[νάτους ἀνιόντα
Κύπρι]ς ἐν ἀρχαίοις ἄστρον [ἔθηκε νέον.

...]
...]

(...)

οὐ τὰδε μοι τοσσήνδε φέρει χάριν ὅσ[σο]ν ἐκείνης

ἀ]σχάλλω κορυφῆς οὐκέτι θιζόμεν[ος,

ἦς ἄπο, παρ[θ]ενίῃ μὲν ὅτ' ἦν ἔτι, πολλὰ πέπωκα

λιτά, γυναικείων δ' οὐκ ἀπέλαυσα μύρων.

(Kall. *Ait. fr.* 110. 45–64)

A te (II. Bereniké) anyád (II. Arsinoé) obeliszkje (sem tudott ellenállni?), s az Athós közepén keltek át a médek pusztító hajói. Mit tehetnénk mi, hajfűrtök, amikor ily hatalmas hegyek meghunyászkodnak a vasnak. Vesszen a Chalybsek fajtája, akik a fémeket, ezt a földből származó bitvány növényt először a felszínre hozták és a fegyverek elkészítésének módját megtanították. Engem, akit nemrég vágtak le, testvérfűrtjeim megsirattak és visszakívántak, ám rögtön az etióp Memnón testvére, Zephyros sietett hozzám, s e termékeny fuvallat szürkés tollait fodrozva, a szépövű Arsinoé lokrisi paripája, röpített leheletével, s a folyékony levegőn átsuhanva letett Kypris ölébe. Maga Kypris Zephyritis volt az, aki küldte a szelet erre a feladatra, a kanóposi félsziget partjának lakója. Hogy ne csupán Minós lányának, Ariadnének a koszorúja simuljon számszerű harmóniába a sok égi fény közé, hanem én is az égre kerüljek mint Bereniké császárnő fűrtje, Kypris helyezett új csillagként a régiek közé, aki a tengervízben megfürödve igyekszem felfele a halhatatlanok társaságába. (...) Mégsem okoz nekem mindez akkor örömet, mint amennyire búslakodom afelett, hogy immár sosem érintethetem úrnőm fejét, melyről, ameddig szűz volt, sok szagtalan-egyszerű olajat ittam, ám az asszonyi nárdusokban már nem lehetett részem.

A szöveg hiányosan hagyományozott sorral indul, annyi azonban világos, hogy a hajfűrt saját sorsát két előzménnyel állítja párhuzamba: az egyik a kortárs-ptolemaiosi, a második a klasszikus-görög történelemből származik. Arsinoé obeliszkje férje postumus ajándéka volt felesége halála után (Kr. e. 270) az Ale-

xandria kikötőjében álló Arsinoeion-szentélyben, és a házassági szeretet szimbóluma.¹² A médek által átvágott Athós a görög-perzsa háborúk egyik emlékezetes mozzanata, ami arról beszél, hogy a hódító szándék előtt még természeti akadályok sem léteznek. A hajfűrt a nagyból a kicsire következtetve fejezi ki saját tehetetlenségét a magasabb erővel szemben: mit tehet az egyén ilyen világfelforgató beavatkozásokkal szemben? Ha a képet racionalizáljuk, akkor a paradigmában a közös mozzanat a követ elvágó vas, amelyet mindkét esetben más-más szándék határoz meg. Ennek a fűrt valóságában az olló vasa felelne meg, melyet a házasság összefűző vágásával szemben a háború elválasztó ereje mozgatott. Ez a tehetetlenségi érzés indokolja a fűrt kifakadását a következő felkiáltó mondatban, ami valóságos *detestatio belli*. Utána narratív passzus következik, melynek alluzív és tudós utalásait ezen előadás keretei között nincs módunk felfejteni. Elég az hozzá, hogy ebben a fűrt saját, az égi csillagképekig vezető útját rajzolja meg, melynek köztes állomása Arsinoé-Aphrodité Zephyritis szentélye. A háború szétszakító parancsszavával ismét a szerelem ereje áll szemben, melyet Arsinoé isteni *hypostasis*a, Aphrodité fejez ki. A töredék egy hosszabb elveszett rész után a hajfűrt újabb igen személyes megnyilatkozásával szakad félbe, melyben az felidézi ama múltbéli idilli élethelyzetet, amikor úrnőjével együtt részesült a házasság előtti egyszerű olajokból, ám a nász utáni illatos kenőcsökben már nem lehetett része.¹³

Itt az ideje az összegzésnek és a lezárásnak: a háború két elmentés ábrázolását néztük meg közelebbről ugyanazon szerző két különböző alkotásában. Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatnánk, hogy az egyik a pozitív, a másik a negatív kép volt. Óvatosságra int ugyanakkor és általános tanulsággal is bír a bölcsészettudományok módszertana és lehetőségei szempontjából, hogy a háború mint történelmi és társadalmi jelenség többszörös törésben és áttétellel jelenik meg Kallimachosnál, így egyik esetben sem tükrözi a szerző állásfoglalását: az udvari-uralkodói

¹² Vö. Harder (2012: 11. jegyz., 817 ad 45).

¹³ Herter (1975).

propaganda Apollón próféciájának részét képezi, a háború emberközpontú felfogását pedig a megszemélyesített hajfűrt monológia tükrözi. A háború (és béke) egyik esetben sem teljesen propaganda, de nem is valóság, hanem valami más: irodalmi kifejezőeszköz. Heurisztikus értéke ettől még nem kevesebb, mint a közvetlen valóságé, amely sokszor éppen közvetlensége miatt nehezen értelmezhető, csupán „más”. Ez a másság főként az ábrázolás áttételességében és a stilizáltságban érhető tetten, ami a nézőpont kívülállóságát feltételezi. Az irodalmi megközelítés fő erénye – legyen az eredeti alkotás vagy annak értelmezői reflexiója – ez a független, külső szempont, másfelől éppen ez az, ami a kizárja a valóság tetteges alakításának lehetőségeit. Az irodalmár nem cselekszik, hanem reflektál. Lucretius híres hasonlata juthat eszünkbe tankölteménye második énekéből, ahol éppen a háborús jelenet, mint az aktivitás maximuma áll szemben a szemlélődő passzivitásával: *Mily jó biztos partról nézni, amint a viharból / Zajló tenger habjaiban más küzd a veszéllyel. / Nem minthogyha öröm voln’ látni a más veszedelmét, / Ámde mivel jó érzés mentnek lenni a bajtól; / Mily jó háboruban, nem vévén részt a csatában, / Nézni a harc mezején birkózók szörnyű tusait* (2. 1–6, ford. Tóth Béla).

Irodalom

- Adorjáni, Zs. (2018): Der Gott und der König. Bemerkungen zu Pindar, Kallimachos, Cicero und den Neupythagoreern Ekphantos und Diotogenes. *Hermes* 146, 392–414.
- Adorjáni, Zs. (2021): Virgil’s Callimachean Pindar: Kingship and the Baby Iamus in *Eclogue* 4.23–25. *The Classical Quarterly* 71, 649–654.
- Harder, M. A. (2012): *Callimachus: Aitia, I: Introduction, Text, and Translation, II: Commentary*. Oxford: University Press.
- Herter, H. (1975): Die Haaröle der Berenike. In: Skiadas, A. D. (ed.): *Kallimachos*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 186–206.

- Meyer, D. (2012): Der Blick zu den Rändern der Welt: Universalistische Raummythen in der griechischen und lateinischen Dichtung (3. Jh. v. Chr. – 1. Jh. n. Chr.). In: Cusset, C., Le Meur-Weissman, N., Levin, F. (eds.): *Mythe et pouvoir à l'époque hellénistique*. Leuven & Paris: Peeters, 45–74.
- Pfeiffer, E. (1933): *Vergils Bucolica: Untersuchungen zum Formproblem*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Pfeiffer, R. (1953): *Callimachus II*. Oxford: Clarendon Press.
- Stephens, S. A. (2015): *Callimachus: The Hymns. Edited with Introduction, Translation, and Commentary*. Oxford: University Press.

Egy délkelet-ázsiai hegyi törzs, a brúk és a vietnámi háború

Világtörténelem alulnézetben

Bevezetés

Miért és hogyan keveredik egy, az erőszakot hagyományosan elkerülő, archaikus vietnámi hegyi törzs a 2. világháborút követő időszak egyik legvéresebb háborújába – a vietnámi háborúba? Hogyan érinti életét és létfeltételeit, hogyan próbál megmaradni benne, és mit kell elszenvednie, hogy túlélje mindazt, amit a történelem viharai rá mértek? Ahhoz, hogy e kérdésekre válaszolni tudjunk, először meg kell ismerkednünk kontinentális Délkelet-Ázsia, és benne Vietnám földrajzi-etnikai viszonyaival, illetve a háború politikatörténeti kontextusával.

Földrajzi és etnokulturális kép

Az Egyenlítő és a Ráktérítő között, az északi szélesség 8° – 24° és a keleti hosszúság 102° – 110° között húzódó, durván három magyarországnyi Vietnámnak ($331\,699\text{ km}^2$) mindenekelőtt különös, elnyújtott formája tűnik szembe: az alakját gyakran hasonlítják egy teherhordó rúdhoz, melynek két végén egy-egy kosár lóg le. Tengerpartja 3444 km , szárazföldi határai 4639 km hosszúak, legszélesebb pontján, északon 600 km széles, legkeskenyebb pontján, Közép-Vietnámban alig 50 km . Területének mindössze 20% -a síkság, ami egy keskeny tengerparti sávot leszámítva lényegében két nagy folyónak, északon a Vörös-folyónak ($15\,000\text{ km}^2$), délen a Mekongnak ($40\,000\text{ km}^2$) a völgyét és deltáját jelenti.

A földrajzi képet alapvetően a hegységek határozzák meg: az Annami (más néven: közép-vietnámi) Kordillérák – helyenként 1500-2000 m magas hegyekkel,¹ és közöttük 400–700 m magasságban húzódó felföldekkel és folyamvölgyekkel – észak–déli irányban az egész országon végighúzódnak, a tengerpart felé fokozatosan lejtve. A hegylánc természetes határt képez Vietnám és Laosz között, egyben vízválasztó, sőt klimatikus határ is; mindössze három hágó vezet rajta keresztül – a legalacsonyabb (Ai Lao, 410 méter) épp a brúk által lakott területen. A térség 42%-át trópusi erdők borítják (vagy inkább: borították) (1. térkép).²

Ha a földrajzi térképet összevetjük egy etnikai/nyelvi térképpel, a következőket látjuk: Vietnám 2022-ben 99 milliónyi lakosságának 85,7%-át vietnámiak teszik ki, a maradék 14,3%-on további 53 hivatalosan elismert etnikai csoport (*dân tộc*) osztozik – köztük az általam kutatott közép-vietnámi brúk (akik lélekszáma 2019-ben 94 598 fő volt).³ Vietnám legfeszítőbb földrajzi-demográfiai-etnikai ellentmondása, hogy a közel 90 milliónyi vietnámi, akik történelmileg egészen a közelmúltig tipikus *síksági* (folyóvölgyi/tengerparti) nép voltak, az ország területének legfeljebb egyharmadát, a már említett folyódeltákat és tengerpartot lakták (mára ez nem kis részben megváltozott), míg a további 53 etnikai csoport (néhány kivételt leszámítva) az ország több mint kétharmadát kitevő *hegyvidék* lakója⁴ (2. térkép).

¹ A legmagasabb hegycsúcs a kínai határ közelében lévő Fansipan (3143 méter).

² Vietnám földrajzi viszonyaira lásd többek között Vũ & Taillard (1993).

³ A brúk Quảng Bình, Quảng Trị és Thừa Thiên tartományokban, a laoszi határ menti erdős hegyvidéken laknak.

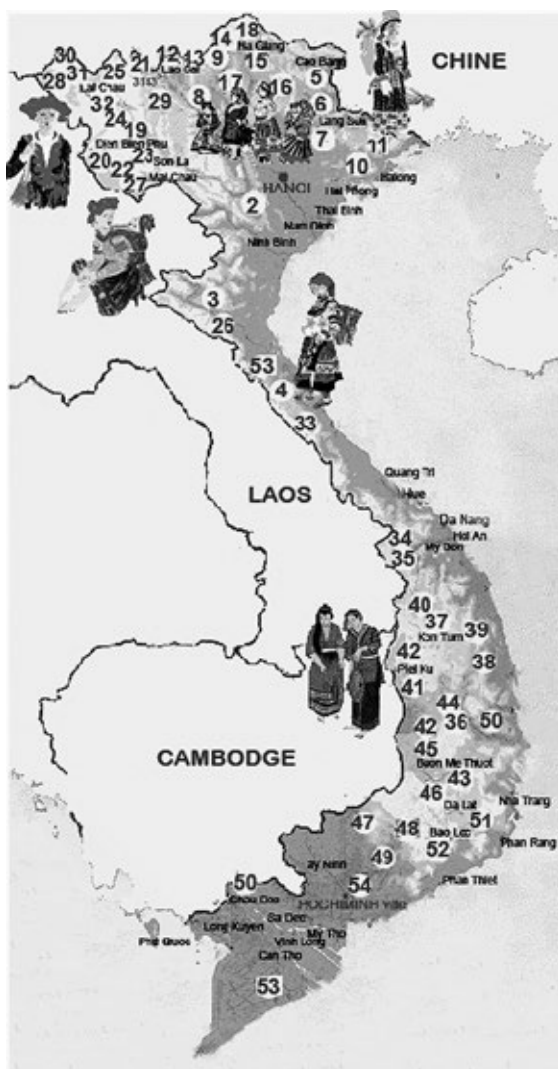
⁴ Vietnám etnikai csoportjaira és köztük a brúkra vonatkozó néhány fontosabb mű: Dang Nghiem Van, Chu Thai Son & Luu Hung (1984); ez utóbbi bővített és modernizált monumentális új kiadása vietnámi nyelven, hat kötetben: Vương Xuân Tình (ed.) (2020), és benne Bùi Thị Bích Lan, Lê Thị Hương & Phạm Thị Thu Hà összefoglalója a brúkról (2020); Vargyas (2000), (2008), (2018), (2022); The Bru-Vân Kiều in Viet Nam (2017).

1. térkép. Vietnám földrajzi térképe

Pluvier 1995, 1. térképlap nyomán

Vietnam egész területén tehát – s ez *grosso modo* kontinentális Délkelet-Ázsia többi országára is érvényes – alapvetően két ökológiai zóna áll egymással szemben: a magas népsűrűségű, de kis területű síkvidékek, ahol általában államalkotó népek (jelen esetben a vietnámiak) laknak *vs.* az alacsony népsűrűségű, sok „szabad” földterülettel rendelkező erdős hegyvidékek, ahol hegyi

2. térkép. Vietnám etnikai térképe: az 54 etnikum elhelyezkedését számok mutatják

<https://bit.ly/3LKxRea>

„törzsek”, „nemzeti kisebbségek” élnek. A fentiekből következik, hogy az előbbi területekre földszűke és túlnépesedés, az utóbbiakra földbőség és alacsony népsűrűség a jellemző.

E hegyi nemzetiségek öt nagy nyelvcsaládba tartozó nyelveket beszélnek (mon-khmer, tai/thai-kadai, miao-yao, [sino-]tibeti-burmai és ausztrónéz), amelyeknek a vietnámi nyelvhez semmi közük.⁵ A vietnámi nyelv, jóllehet eredetét tekintve a mon-khmer nyelvek közé tartozik, 1000 éves kínai hatásra a kínaihoz hasonlult, sinizálódott, és mára teljesen elkülönült a mon-khmer nyelvektől. Fizikai-antropológiai tekintetben nagy általánosságban elmondható, hogy északról délre, az Egyenlítő felé haladva a bőrszín egyre sötétedik és a lakosság anatómiai vonásai egyre több negroid jeggyel rendelkeznek; a hegyi nemzetiségek közül sokan még ennél is nyilvánvalóbban őrzik a korábbi negrid lakosság fizikai antropológiai örökségét.

Életmódbeli és kulturális tényezők tekintetében az etnikai kisebbségek létfenntartása – döntő többségében – hegyi irtásföldeken művelt, égetéses-irtásos-ásóbotos szárazrizs természetesen alapul, ahol a bivalynak kizárólag tőke értéke van, illetve szakrális/áldozati állat (ám igavonásra nem használják);⁶ a politikai szervezet nem haladja meg a falu szintjét, e népek leginkább a síksági államszervezetek perifériáján élő, ún. önigazgató (self-governing), szegmentáris/szegmentált társadalmak;⁷ kultúrájuk szóbeliségen alapul, azaz írással, írott történelemmel (általában) nem rendelkeznek, a vallásaik *nem* tételes vallások („animizmus”, „sámánizmus”) (1–3. kép). Mindezek ellentétéjeként a síksági

⁵ A mon-khmer nyelvcsaládra és köztük a brú nyelvre vonatkozó néhány fontosabb mű: Bradley (1981), Choo (2010), Sidwell (2005), (2009).

⁶ A tejet és a tejtermékeket Délkelet-Ázsia országainak többségében nem isszák, illetve fogyasztják, mert a népesség genetikai örökségéből hiányzik a tejlebontó enzim.

⁷ Szegmentáris/szegmentált társadalom: kulturális antropológiai *terminus technicus* az olyan társadalmak megnevezésére, amelyeknek csoportjai (szegmentumai) között politikai hatalom tekintetében nincs alá- és fölérendeltség.

1. kép. Trúl Vúl falu képe
Vargyas Gábor felvétele, 1985

2. kép. Úton a dzsungelben egy
új irtásföld kiválasztására
Vargyas Gábor felvétele, Cóc falu, 1987

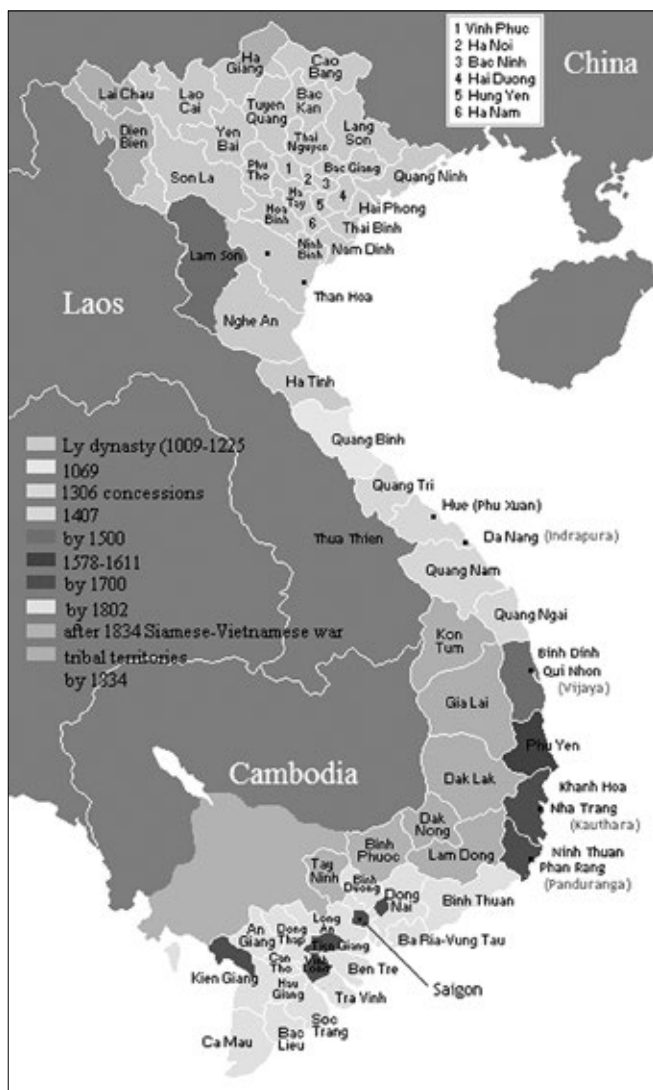
3. kép. Ásóbotlal vető férfiak
az irtásföldön
Vargyas Gábor felvétele, Ayua But
falu, 1985

népek a történelemből ismert államalkotó népek (vietnámiak, khmerek, thaiok, burmaiak stb.), akik létfenntartása – igazított haszonállatokkal, bivallyal, lóval végzett – öntözéses rizstermesztesen alapul; hierarchikusan szervezett birodalmak, írásbeliség, továbbá azon alapuló írott történelem jellemzi őket, és tételes vallások (buddhizmus, konfucianizmus, taoizmus) követői.

A történelmi kontextus

A térség több ezer éves történetére jelen keretek között nincs mód kitérni.⁸ Annyit azonban az itt következők megértéséhez tudni kell, hogy a vietnámi civilizáció bölcsője a mai Vietnám északi részén, a Vörös-folyó völgyében és deltájában van, ahonnan i. sz. 938-tól – az 1100 éves kínai gyarmatosítás alóli függetlenség kivívásától – kezdve a tengerpart mentén folyamatosan terjeszkedtek dél felé. Ez a vietnámi történelemben a „dél felé való menetelés” (*Nam tiến*) néven számontartott esemény, amelynek során a vietnámiak a mai Közép- és Dél-Vietnám területén egykor fennállott, indianizált Champa birodalmat tönkerezűzták, majd a 18. század végén elérték az akkor khmerek lakta Mekong-delta vidékére, és azt is meghódították (3. térkép). Fontos, hogy e dél felé való terjeszkedés során a *hegyvidék* nagy része – amit a *síksági* vietnámiak a lehető legkésőbbig elkerültek – sok helyütt csak névleges vietnámi uralom alá került, sőt a „Central Highlands” néven ismert (déli) „Központi Fennsík”-nak voltak olyan részei, amelyek egész a 19. század közepéig kizárólag hegyi „nemzetiségek” által lakottak voltak! Vietnám területe a francia gyarmatosítás végén, annak örökségeként nyerte el mai formáját: a hegyvidék és a hegyi népek ekkor kerültek végérvényesen vietnámi fennhatóság alá.

⁸Néhány fontosabb összefoglalás Vietnám történetére: Buttinger (1968), Jamieson (1993), Nguyễn (1999), Goscha (2016).

3. térkép. A „Dél felé való menetelés”

https://en.wikipedia.org/wiki/Nam_t%E1%BA%BFn#/media/File:Nam_Tien.PNG

A minket témánk szempontjából érintő utolsó 100 év történelmét öt évszám, illetve ahhoz kapcsolódó események révén kívánom felidézni:⁹

- a) 1887. október 17.: Francia-Indokína létrejötté Kokinkína (1862–67), Annam (1883–84) és Tonkin (1884), azaz a mai Vietnám – egymást követően meghódított – déli, közép- és északi területeinek egyesítéséből, illetve a Kambodzsi Királyság nagyobb részéből (1867); amihez röviddel utána (1893) hozzácsatolták a mai Laosz területeit is.
- b) 1945. szeptember 2.: (Észak-)Vietnám függetlenségének kikiáltása Hồ Chí Minh (1890–1969) – a Vietnámi/Indokínai Kommunista Párt (1930) és a gyarmatosítás elleni fegyveres harcot vezető „Việt Minh”¹⁰ politikai szövetség alapítója (1941), később a Vietnámi Demokratikus Köztársaság államelnöke – által. Ezt követően megindul az első (francia–vietnámi) indokínai háború (1946–1954).
- c) 1954. március 3.–május 7. A francia csapatok a Điện Biên Phủ-i csatában katasztrofális vereséget szenvednek, majd ezt követően kivonulnak Vietnámból.
- d) 1954. július 21.: az 1. indokínai háborút lezáró genfi egyezmény, amelynek következtében Vietnám területét demilitarizált zónával kettéválasztják a 17. szélességi fok mentén két, egymással szemben álló, önálló politikai államalakulatra: északon a „szocialista/kommunista” Vietnámi Demokratikus Köztársaságra, délen pedig az „Amerika-barát” Vietnám Államra (amit 1956-ban a dél-vietnámi választások után átkeresztelnek Vietnámi Köztársaságra) (4. térkép).

⁹ Néhány fontosabb mű a hegyi népek történetére és a vietnámi háborúban való részvételére: Hickey (1982a), (1982b), (1993), (2002), Salemink (2003), Vargyas (2000), (2008), (2016), (2017), (2022).

¹⁰ Việt Minh: a „Việt Nam Độc Lập Đồng Minh Hội” azaz „Liga Vietnám Függetlenségéért” rövidített formája.

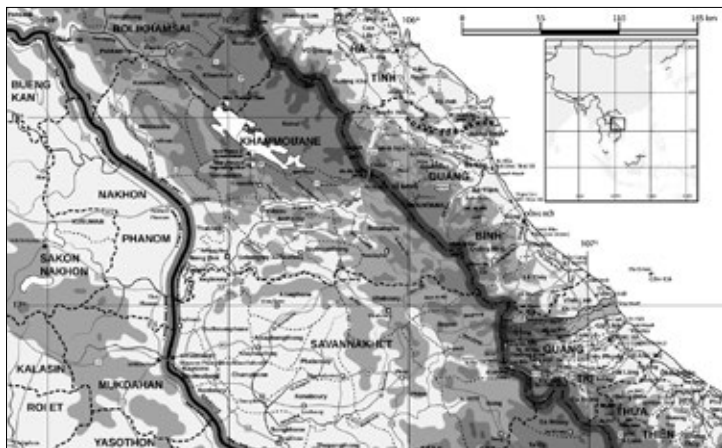
4. térkép. A Demilitarizált Zóna és a két vietnámi állam
<https://bit.ly/3PE6rrx>

e) 1976. július 2.: Vietnám (újra)egyesítése „kommunista” égisz alatt, amit a – már *Rambo*-filmekből is jól ismert – 2. (amerikai–vietnámi) indokínai háború (1956–1975), Saigon eleste (1975. április 30.), azt követően pedig vietnámiak százezreinek külföldre menekülése előz meg.

A brúk és a vietnámi háború

E világtörténelmi események – az általam kutatott – brúkra nézve közelebbről a következőket jelentették.

A) A 17. szélességi fok környékének geostratégiai fontossága miatt a brúk (akárcsak számos további hegyi „törzs”) akarva-akaratlan a polgárháborús események fókuszába, két tűz közé kerültek. A „demilitarizált zóna” a brúk által lakott területet gyakorlatilag kettévágta, és az „északi” brúkat (Quảng Bình tartományban) Észak-Vietnám legdélibb, a „déli” brúkat pedig (Quảng Trị tartományban) Dél-Vietnám legészakibb etnikai csoportjává változtatta; egyben a brúkat a világtörténelem színpadára katapultálta (5. térkép). Nem lehet eléggé hangsúlyozni: a háború mindenekelőtt a brúk és a hegyi népek által lakott területeken, a hegyvidéken, a „dzsungelben” zajlott! A brúk otthónál szolgáló őserdőt lombhullást okozó kemikáliákkal (Agent Orange) elpusztították, sok tízezer tonna bombát és napalmot szórtak le rájuk, falvaikat és földjeiket felperzselték vagy elaknásították, szögesdróttal körülvett „stratégiai falvakba” (4–5. kép)

5. térkép. Közép-Vietnam és Közép-Laosz földrajzi térképe

Horváth Zsolt munkája, 2020

4. kép. „Stratégiai falut” őrző fegyveres

https://en.wikipedia.org/wiki/Strategic_Hamlet_Program#/media/File:Gvnhamlet.jpg

5. kép. „Stratégiai faluról” készült légifotó

<https://bit.ly/3Q8NVJn>

kényszerítették őket, háziállataik (bivaly, elefánt) és értéktárgyaik (bronzgongok és főzőedények, porcelán és agyag söröskanták, ezüstszeretek stb.) megsemmisültek, s a hadviselő felek mindegyike – ideológiai alapon – elvárta tőlük, hogy fenntartás nélkül kiszolgálva őket, az ő oldalukon álljanak! Mindaz, amit gondolatban a „vietnámi háborúhoz” társítunk, itt és a brúkkal *valóban* megtörtént. 1985–1989 közötti, összesen másfél évre rúgó néprajzi/kulturális antropológiai terepmunkám idején a háború nyomai még mindenütt jelen lévőek voltak. A háború következményeként a brúk – akárcsak a vietnámiak, akiket az amerikaiak „visszabombáztak a kőkorszakba” – visszakényszerültek egy korábbi, már részben meghaladott, elzárt és önálló életformába, ami – paradox módon – újraélesztette hagyományos kultúrájuk számos elemét.

B) A genfi egyezmény és a két önálló vietnámi állam létrejötte ellenére is a Hồ Chí Minh vezette Vietnámi Demokratikus Köztársaság nem mondott le Vietnám (újra)egyesítéséről. 1959 júliusában a Vietnámi Munkáspárt Központi Bizottsága úgy határozott, hogy a szocializmus építésének ügyét (észaikon) összekötik a dél újraegyesítésével. Még ebben az évben megindult „a 20. század egyik kiemelkedő katonai-műszaki teljesítményének” (Tucker 2011/II.: 502) nevezett „Hồ Chí Minh ösvény” építése (6. térkép és 6–9. kép).¹¹ Ez az összesen 16 000 kilométernyi, teherautóutakból, bicikli- vagy gyalogösvényekből és csónakutakból álló logisztikai úthálózat, amely Észak-Vietnámból kiindulva Dél-Vietnám felé – a két ellenséges állam közötti határt képező demilitarizált zónát kikerülendő – a hegylánc és a vietnámi határ *túlsó oldalán*, Laoszon és Kambodzsán keresztül húzódott szárazföldön és vízen keresztül, a háborúhoz szükséges utánpótlás (katonaság, fegyver, lő-

¹¹ A Hồ Chí Minh ösvényre vonatkozó néhány fontosabb mű: Prados (1999), Stevens (1993), Kutler (ed.) (1996) („Ho Chi Minh Trail” címszó), Tucker (ed.) (2011) („Ho Chi Minh Trail” címszó).

6. térkép. A Hồ Chí Minh ösvény. Az Encyclopædia Britannica 2006 nyomán.

<https://bit.ly/3Q1b5kN>

6. kép. Utánpótlást szállító teherautók a Hồ Chí Minh ösvényen

<https://bit.ly/3ZzVjAt>

7. kép. Teherhordó gyalogosok a Hồ Chí Minh ösvényen

Kutler 1996: 234 alapján

8. kép. Biciklis teherhordók a Hồ Chí Minh ösvényen

<https://bit.ly/3ZEPxgL>

9. kép. Észak-vietnámi katonák a Hồ Chí Minh ösvényen

<https://bit.ly/3rxm9MU>

szer, üzemanyag és élelem) szállítására szolgált.¹² Az ösvénynek különösen itt, a brúk által lakott területeken, a demilitarizált övezet ütközőzónájában, a laoszi határ mentén volt stratégiai fontossága: itt folytak a leghevesebb bombázások és a legelkeseredettebb szárazföldi hadműveletek; ez volt az egyik legneuralgikusabb pontja az USA által katonailag és gazdaságilag-politikailag támogatott Vietnámi Köztársaság illetve a Vietnámi Demokratikus Köztársaság közötti összeütközéseknek.

C) Mindezt betetőzte a brúk által lakott terület „fővárosának”, Khe Sanh városkának 1968. január 21. – április 8. közötti, 77 napos ostroma a vietnámi háború egyik fordulópontjának számító Tét-offenzíva¹³ keretében. A brúk által lakott vidék ekkor hosszú időre „senki földjévé” vált, a lakosság döntő többsége a tengerpart melletti Cam Lô környékén felállított menekülttáborokba húzódott, ahonnan csak 1972-ben, a terület „északiak” általi végső pacifikálása után települt vissza.¹⁴

A történelmi események részletezését ezen a ponton meg kell szakítanunk. Ha a tanulmány elején feltett kérdésre („Miért és hogyan keveredik egy [...] archaikus vietnámi hegyi törzs [...] a vietnámi háborúba”) válaszolni akarunk, távirati stílusban annyit mondhatunk: azért, mert „belekerültek, mint Pilátus a krédóba”. A harc az ő lakóterületükön folyt, mindkét fél őket kívánta felhasználni saját céljai elérésére, s az őket messze meg-

¹² Az utánpótlás volumenére nézve legyen elég egyetlen adat: az 1970-es év vége felé havi 8000-re becsült észak-vietnámi katona vonult, illetve havi 10 000 tonnányi utánpótlást szállítottak rajta dél felé (Tucker 2011/II: 505).

¹³ Tét-offenzíva: az észak-vietnámi csapatok által 1968. január 30-án – a vietnámi holdnaptár szerinti újév (Tét) napján – Dél-Vietnám egész területén megindított, összehangolt hadművelet-sorozat, amelynek során végleg áttörték a két országot egymástól elválasztó demilitarizált zónát, és megindították a Saigon bevételével végződő felszabadító háborút.

¹⁴ Néhány fontosabb mű Khe Sanh ostromára: Murphy (2003), Nalty (1973), Pidor (1982), Prados & Stubbe (1991), Shore (1969), Tucker (2011), Kutler (1996).

10. kép. *Khôi Sarâng*
Vargyas Gábor felvétele, 1989

haladó események drámai viharában esélyük sem volt rá, hogy kimaradjanak belőle; elszenvedőivé váltak mindannak, amit a sors – akaratukon kívül – rájuk mért.

Három élettörténet-részlet

Hogy életkörülményeiket, személyes sorsukat hogyan érintették a fenti események, mennyit és hogyan szenvedtek, mit kellett eltűrniük, arra nézve szolgáljon megható tanulságtételként egy 18 és fél órás életútinterjú, amit legkedvesebb brú barátommal, *khôi Sarâng*gal¹⁵ (10. kép) 1989 őszén rögzítettem magnetofonra brú nyelven. A szöveg fordításán, sajtó alá rendezésén jelenleg dolgozom. *Khôi Sarâng* regényes életét e helyütt nincs mód bemutatni: a szöveg megértéséhez legyen elég annyi, hogy

¹⁵ A *khôi Sarâng* név a GDPR szellemében – és az antropológiában megszokott módon – álnév. A jelentése: „szorgalmas feleség-kapó”.

kezdetben az észak-vietnámi (Việt Minh/Việt Cộng)¹⁶ csapatok oldalán vett részt a háborúban, majd 1965-ben egy személyes traumát követően, amikor úgy érezte, elárulták, átállt a dél-vietnámi/amerikai oldalra.

Következzék most itt három rövid részlet az interjúból!

• *Hat hátikosárnyi történet*

- [Én olyan ember vagyok] hogy ha nem értek egyet valamivel, akkor vitába szállok [bárkivel]. Vung Khó faluban is, abban az évben, amikor megjöttünk a börtönből, *achuaih*¹⁷ Chiuq-val mindig vitakoztam.
- *Achuaih* Chiuq?
- Nem, ez nem az az *Achuaih* Chiuq, akit te ismersz, ez egy másik, Vung Khóból. Akkor ott laktam, és mondtam [neki], hogy ne jöjjön be a faluba, nem szabad bejönnie, mert ez a falu közel van a nagy úthoz, és Diệm¹⁸ [emberei] bármikor megjelenhetnek. „Állandóan idejárnak, és meg fognak ölni, [hisz] te kommunista vagy!” És amikor [mégis] bejött, azonnal veszekedni kezdtem vele!

¹⁶ A „Việt Cộng” Dél-Vietnám területén, 1956-ban alakult kormányellenes gerillamozgalom, hivatalos nevén Dél-Vietnámi Nemzeti Felszabadítási Front (vietnámi nyelven: *Mặt Trận Giải Phóng Miền Nam Việt Nam*, franciául: *Front National de Liberté* [FNL]), amit az amerikai katonák, a dél-vietnámi kormány és a nyugati sajtó egyszerűen „Việt Cộng”-nak (szó szerint: „kommunista vietnámi”) nevezett.

¹⁷ *Achuaih*: brú nyelven nagyapát, illetve tiszteletre méltó öregembert jelent, hivatkozó és megszólító terminológiában egyaránt. A brúk engem is *achuaih*-nek szólítottak. A brúknál szokásos teknonímia (görög > *teknon* ‘gyermek’ + *onym* ‘név’) értelmében egy embert gyermeke, unokája stb. után neveznek meg: „*Achuaih* Chiuq” = „Chiuq nagyapja”.

¹⁸ Ngô Đình Diệm (1901–1963): 1954–1955 között a Vietnámi Köztársaság miniszterelnöke, majd 1955–1963 között államelnök. 1963-ban egy katonai államcsíny során meggyilkolták. A szövegben innentől kezdve a dél-vietnámi hatalom, katonaság és államapparátus metaforikus megnevezése.

- Várj, csak. Miért nem engedted, hogy a kommunisták bejöjjenek a faluba?
- Hát mert ha bejönnek és összefutnak az amerikaiakkal, lövöldözés lesz belőle!
- Na és aztán?¹⁹
- Hát, ha lövöldözés van, lelőhetik a fiamat, a feleséget, a faluban...
- Nem, nem a fiadra vagy a feleségedre lőnek, egymásra lőnek, a forradalmárok meg az amerikai katonák!
- Ugyan már! A történy honnan tudná, hogy kit ér el! Vegyük azt, hogy mondjuk te itt vagy az én házámban, és én elrejtelek téged, így! Tehát a házámban vagy, és akkor onnét [értsd: a házon kívülről, egy általa mutatott irányból, az erdő felől] valaki... te kommunista vagy, érted, de akkor már nem lehet innét [értsd: a házból] előjönni, onnét meg egy amerikai, és ha összefuttok, akkor annyi... az én egész falumnak, mindenkinek vége!
- De hát miért?
- Mert te lösz egyet, ő meg visszalő. És nem csak egyet-egyet lő, és nem azt mondja, hogy ő csak a „csúnyákat” akarja lelőni, de a „jókat” nem! A történy nem válogat (vietnámi: *lưà*) az emberek között! Azonnal felhúzza az M 79-esét (vietnámi: *Bàychín*), csit-csat, rögtön belesíti a „gránátvető”-jét (vietnámi: *mòóc-chê* < francia: *mortier*), kit-kat, és már indul is (vietnámi: *đura*) a falunak szegezett fegyverrel! Dirr-durr! Ott élő ember nem marad! Ne beszélj hát ilyeneket, ne képzeld úgy, hogy egymással harcolnak, hogy én rád lövök, te meg énám, ugyan már! Volt olyan, hogy egy alkalommal hat hátikosárnyi (*achoiq*) történyt szedtünk össze!
- Hat hátikosárral?
- Igen, az üres történyhüvelyek! Az amerikaiak oldalán harcoló vietnámiak hat hátikosárnyi történyt lőttek ki. És ha száz em-

¹⁹ Be kell valljam, naiv, sőt provokatív kérdésem miatt így utólag nagyon szégyellem magam. Mentségemül szolgáljon, hogy tökéletesen célt értem vele: *khôi Saràng* annyira elképedt naivitásomon, hogy a szokásosnál is drámaibb hangon ecsetelte az ilyesféle lövöldözések lefolyását.

ber van ott, akkor mind a száz így lövöldöz azonnal! Ahonnan puskaropogást hallanak, odasoroznak mind!

- Jó, akkor már értem, [szóval] ezért nem engedted, hogy bejöjjenek, mert féltetted a gyermekedet meg a feleségedet. Ez Vung Khóban történt [ugye]?

A részlethez – úgy vélem – nem szükséges sok kommentár. Csak annyit tennék hozzá, hogy a szóban forgó hátikosár egy kb. 50-55 cm magasságú és 35 cm átmérőjű, azaz 50-55 liternyi űrtartalmú fonott kosár. Vagyis a szóban forgó néhány perces fegyveres lövöldözés 300 liternyi kilőtt töltényhüvelyt eredményezett!

• *Khôri Sarâng vallatása, megkínzása*

1959-ben *khôri Sarângot* „a kommunisták számára végzett munka” miatt a dél-vietnámi rendőrség elfogta, és kínzással egybekötött vallatásnak vetette alá. Most következze ez a történet:

- És akkor, valamikor délután két órakor már el is fogtak, és azonnal Khe Sanhba vittek.
- És ott aztán megverték?
- Meg bizony!
- Ki vert meg? Közénk tartozó ember [értsd: brú] volt?
- Nem, nem brú, vietnámi, *bác*²⁰ Tamnak hívták, most Saigonban él, nem maradt itt. Ez a vietnámi *bác* Tam, meg egy másik vietnámi, Kuából, de azt nem tudom, hogy ő most hol él.
- Miért vertek? Mit akartak megtudni?
- Azt kérdezték, hogy „A Việt Cộng számára dolgoztál, mit csináltál? Mit vettél a Việt Cộng számára? Adtál-e nekik ennivalót?” Ilyeneket kérdeztek. Erre én azt mondtam, hogy én nem adtam

²⁰ Az eredetileg nagybácsit jelentő vietnámi *bác* szót a hétköznapi informális érintkezésben a beszélőnél kicsivel idősebb személyekre szokták alkalmazni. Itt nyilvánvalóan a magasabb rangú, hatalmú ember iránti tisztelet kifejezésére szolgál.

nekik enivalót, azt se tudom, hogy mi az, hogy Việt Cộng! Na erre csak még jobban megverték, mondhatom neked.

- És hol, melyik testrészeden vertek?
- Itt [mutatja, de sajnos nem mondtam bele a magnóba, hol]. Itt [ezt is mutatja] viszont nem vertek.
- És mivel vertek? Pálcával vagy mivel?
- Rotanggal. Éróben lévő rotanggal. Ez olyan vastag volt, mint a bozótvégókés nyele, és itt, itt, itt... mindenütt vertek, de akár-milyen alaposan is vertek vele, nem törött el, mondhatom neked! A kezeim meg így! Mindkét kezemre egy-egy téglát kötöttek, tudod, olyan téglát, amivel a házakat szokták csinálni. És tartani kellett, így kinyújtva a kezedet! 10 órakor tették fel a kezedre, 10-kor, aztán délután 2-ig túrni kellett. Nem volt olyan ember, aki ezt kibírta volna, mindenkinek leszakadt a keze, nem bírtuk tartani.
- Én fél órát nem bírnék ki így, kész lennék.
- És közben állandóan vertek. És ilyen pozitúrában, így kellett ott maradni! [Közben magyarul magyarázom a magnóba: „Tehát fel kellett tartania vízszintesen a két kezét”] Így, így, nézd csak! [Újfent magyarul magyarázom a magnóba: „tehát térdelve, és feltartott kezekkel, vízszintes tartásban”] Közben állandóan vertek, megállás nélkül vertek! De ezután sem vallottam (brú: *khai* < vietnámi: „bevall”). Ekkor vettek egy kötelet, a nyakam köré tekerték, majd felakasztottak vele.
- Micsoda, fel akartak akasztani?
- Felfele húzták, mintha akasztanának [majd leengedtek]: „Nem akarsz beszélni?”, és meghúzták a kötelet, így ni! Azt mondták, hogy megfojtanak vele! „Ha meg is öltök, akkor sem vagyok Việt Cộng ember, azt se tudom, hogy mit kéne bevallanom!” Akkor odatettek egy víztartó edényi vizet, és beletettek egy szappant. Már nem bírtam, annyit ütöttek, folyt a víz rólam, szomjas voltam. Kértem, hogy megihassam azt a vizet. „Kérek abból a vízből!” Akkor adtak. Majd utána még rá is töltöttek! A torkomba töltöttek belőle, de ettől még nem vallottam, már beszélni sem tudtam. Amikor a torkomba töltötték, már beszélni sem tudtam egyáltalán. És mivel egyáltalán nem beszéltem [nem vallottam], hát jó! Délután kettő körül elengedtek.

- Tényleg inni adtak neked?
- Dehogysis, nem lehet úgy inni, még a számat is betömtel!
- Ezt nem értem!
- Ez úgy volt, hogy megkötnek itt, nézd csak, először itt, aztán még egy helyen [Bemondom a magnóba: „Tehát bokánál, térdnél összekötötték a lábát”] és egy ekkora deszkán, mint amekkorára az ágyam otthon, ott fekszel a földön, a kezeid meg hátracsavarva, a deszka hátulsó oldalán, összekötve. [Bemondom a magnóba: „Tehát hanyatt fekvé, kikötve a keze.”] Aztán vesznek egy kendőt, egy len inget, átitatják vízzel, majd jól beszappanozzák, majd betömik vele a szádat, így ni, aztán az egyik a fejedet fogja, megnyomja erősen a szádat két oldalról, úgy, hogy szinte kinyílik a szád, ott ül melletted, fogja a fejed, szorítja a szádat, a másik meg tölti bele a vizet, mint ahogy a teáskannába szoktuk a vizet tölteni, és aztán öntik és öntik, az ember akkor úgy csinál, hogy „uuu-uuu-uuu”... a végén már lélegezni sem bír!
- És az orrodba öntik a vizet?
- Nem, a kendőre, az orrodra nem fogják be. A kendővel aztán bekötik a szádat, betapasztják, így ni, de ezt a kendőt bevizezik először, meg beszappanozzák, majd aztán: uuu-uuu-uuu!
- És akkor a víz a szádba folyik?
- Igen. És aztán innen még öntözi is. [Magyarul bemondom a magnóba: „Tehát a szappanos kendőt elkezdte locsolni, és a szappanos víz folyt be a szájába.”]
- És mennyi vizet itattak meg így veled?
- Nem folyik a szádba, eltömi csak a szádat. Eltömi a kendő segítségével, a víz egyáltalán nem folyik be a szádba! A kendővel eltömi a szádat, és a víz egyáltalán nem folyik be a szádba.
- Nem?
- Nem, csak eltömi a szádat, hogy nem bírsz lélegezni.
- De miért öntözik akkor? Azért, mert akkor így jobban eltömi?
- Igen, eltömi az egészet. Azért öntözik, hogy magába szívja a vizet.
- Értem már, hogy [feldagadjon] és szorosan illjen [a szájba]!
- Igen, hogy szorosan illjen, és a szappan meg a szájadba menjen.

- Igen, szorosan! [Bemondom a magnóba: „Igen, tehát nem ment a víz a szájába, hanem azt minél inkább öntözi vízzel, annál inkább feszes lesz az egész, és annál kevésbé tud lélegezni.”]
- Szóval eltömi, és akkor nem bírsz lélegezni? És akkor tovább fagattak? És nem vallottál semmit?
- Már nem tudtam beszélni sem.
- Már nem bírtad tovább, megverték, betömték a szádát, a torokdra kötelet kötöttek, mit csináltak még?
- Ennyi volt.
- És ez hat napig tartott, ugye, azt mondtad!
- Négyszer kínoztak meg, de Khe Shanban kilenc napig voltam.
- Kilenc napig?
- Igen.
- És négyszer kínoztak meg?
- Igen.
- És utána lekerültél Quảng Tri-be, börtönbe, erről már meséltél.

Gondolom, nem egyedül vagyok, aki nehezen fogta fel – vagy talán meg se merte érteni – az itt elmondott kínzás lényegét. Álljon ezért itt az első mondat az angol Wikipédia – magyarra leginkább a boszorkányüldözés szókincséből ismert „vízpróba-ként” fordítható – „Waterboarding” címszavából: „A vízpróba olyan kínzásforma, amelynek során egy lekötözött fogoly arcára és légzőszerveire vékony textildarabot feszítenek, majd vizet öntöznek rá, fulladáshoz hasonló érzést keltve ezáltal.” A kínzást, mint láttuk, azzal is súlyosbíthatják, hogy a vizet szappannal itatják át. Az eltömődő légzőszervek – a fulladással együtt járó – szinte azonnali gégereflexet váltanak ki, ezt nevezik „száraz fulladásnak”. „Normális” esetekben a vizet csak megszakításokkal öntözik, hogy az azonnali halált elkerüljék; a kínzás a fellépő oxigénhiány miatt tüdő- és agykárosodást okozhat, nem beszélve egyéb fizikai károkról: kvázi haláltusája miatt a kínzott személy akár a csontjait is összetörheti erőlködésében, hogy kiszabadítsa magát. A káros pszichológiai utóhatások pedig akár évekig is eltarthatnak.

11. kép. Két amerikai és egy dél-vietnámi katona Da Nang közelében vízpróbával vallat egy elfogott észak-vietnámi katonát
A *The Washington Post* 1968. január 21. címlapfotója

https://en.wikipedia.org/wiki/Waterboarding#/media/File:Waterboarding_a_captured_North_Vietnamese_soldier_near_Da_Nang.jpeg

Ez a kínzásfajta legalább a spanyol inkvizíció óta ismert az európai történelemből. Egy, a *Washington Post* 1968. január 21-i címlapján közölt fénykép (11. kép) alapján bizonyosan tudjuk, hogy az amerikai hadsereg élt vele a vietnámi háború során. *Khõi Saràng* története azonban majdnem egy évtizeddel megelőzi a fent említett fénykép miatt kitört botrányt; ráadásul nem is amerikai katonák, hanem a dél-vietnámi hatóság emberei követték el, bizonyítva, hogy a kegyetlenség nem köthető nemzethez, fajhoz vagy kultúrához.

• *Testvér a testvérré lő*

Egy harmadik történetben *khõi Saràng* arról beszél, hogy amerikai zsoldba való állása után miért nem félt attól, hogy szembe kerül korábbi kommunista elvbarátaival, illetve hogy mit jelent az egyik hatalomnak való elköteleződés egy esetleges testvérharc szempontjából.

- ...nem féltél attól, hogy aztán majd lőnöd is kell az egykori elvtársaidra?
- Várj csak, várj. Hallgasd meg végig, amit mondok. Korábban persze, hogy féltem tőle, de most már nem. Most, hogy katoná lettem, már nem féltem az elvtársacskáktól.²¹ Nekem is van puskám, ha ők rám lönek, én is rájuk lövök, nincs már kivétel, úgyhogy mostanra az elv[telen]-társak²² megszűntek létezni a számomra, már nem gondoltam többé rájuk. Még ágazati testvérbátyámra, *ai* Rapunra sem gondoltam már egyáltalán! Őrá sem! Ő a kommunisták puskáját viselte a vállán, én meg az amerikaiakét. Nem gondoltam többé rájuk!
- Tényleg nem?
- Nem bizony! Ha ő talál rám, ő lő le engem, ha én talállok rá, én lövöm le őt.
- És nem gondoltál volna arra, hogy közeli vérrokonodra, ágazati testvéredre lősz rá?
- Hát honnét lehetne tudni, hogy egy rokonod áll veled szemben? Nem ismeritek fel egymást, a puska nem ismer fel senkit, így bizony! Még kevésbé mondhatod... [másfelé kanyarítja a mondatot] Úgy képzeld, hogy a féllábú Kuměn, aki ma a taköngi repülőtéren mellett lakik, mit gondolsz, ki lőtte meg őt? A saját *anhija*,²³ egy kommunista vietnámmal együtt! Amott Próhban lőtték meg, onnét szállították egész a taköngi repülőtéreg, ahol aztán le kellett vágni Kuměn lábát. A láb az unokaöcs lába volt, a történet meg a nagybácsié!
- És honnan tudta?
- A nagybácsi maga mesélte el, amikor találkoztak. Hát mit tudta ő, kire lő? És bárki bármelyik oldalra megy, ugyanez történhet vele. Ezért aztán nem is haragudhatnak egymásra. Lelövöm akár

²¹ Itt *khôi Sarâng* a monoszillabikus nyelvekből (kínai, vietnámi stb.), sőt a biszillabikus brú nyelvből is ismert verselési-rímelési technikával él: ugyanazt a szót vagy fogalmat – egy szópárt alkotó – két monoszillabikus szóval fejezi ki, amiket összerímeltet egymással.

²² Itt *khôi Sarâng* – megvetése jeléül – újabb szópárjátékkal él.

²³ *Anhi*: brú nyelven nagybácsi (az apa fiatalabb fivére).

az öcsémet is. Például *mpoaq*²⁴ Ayoi igazi, egy anyától [és egy apától] származó testvéröcsém. Mondjuk ő a kommunisták oldalán van, én meg az amerikaiakén. Egymásra lövünk. *Mpoaq* Lô és *mpoaq* Lương ugyanígy. *Mpoaq* Lương a kommunisták embere, *mpoaq* Lô meg rendőr (*cảnh sát*) az amerikaiaknál.

- [Szóval] Amelyik oldalon élsz, annak az oldalnak dolgozol?
- Igen. Amelyik oldalon élek, azok számára dolgozom. Ha nem teszed, mit eszel? Ha nem teszed, nincs mit enned, nincs miből a rizst megvenned, érted? Így aztán az *anha*²⁵ [katonai parancsnok] lejött a megbeszélésre, megtanácskoztuk a dolgot. Aznap este felmentem a házába, és kérdéseket tett fel nekem, ugyanúgy, mint ahogy az előbb te is. Miután odaállított, a nevemen nevezett. Én voltam az első, a legelső. Amikor magához hívatott, odaállított, beszélgetett velem. Megkérdezte, van-e rokonom, aki a Việt Cộng oldalán harcol, aki az ő oldalukon áll. Mondtam, hogy van, nagyon sok rokonom van, akik őket követik! „Hát akkor csak annyit kérdek: most ez a puska van a válladon [= ebben az uniformisban jársz], ez van a kezedben. Ha oda kerül a sor, rájuk lősz-e, vagy csak a kezedben tartod majd a puskát?” Mire én: „azt szeretném mondani Önnek, Uram, arról szeretném tájékoztatni (*thưa* = viet: „értésít”) Önt, hogy ha a testvéreim, az unokatestvéreim, az apám a Việt Cộng oldalán harcolnak, és én is puskát hordok a vállamon, meg ők is, ha én meglátom [és felismerem] őket, nem lövök rájuk. De ha ők rám lőnek, én is visszalövök rájuk. Viszont azt, hogy átadjam nekik a fegyvert, el sem tudom képzelni. Nem adom át nekik a fegyvert, nem adok oda semmit.” Így beszéltem. „Ha én látom meg őket először, és nem ismerem fel őket, rájuk lövök. Megesik, hogy amikor meghal, mondjuk a bátyám, vagy az apám, csak amikor már meghalt, akkor jövök rá, hogy ő volt az – hát sírok! Látom azt az embert az erdőből, hát hogyan is tudhatnám, hogy az apám az! Nem tudtam! De ha én nem lövök rá, és ő meglát engem, ő lő le engem, mert hát honnan is

²⁴ *Mpoaq*: brú nyelven apát jelent. A teknonímiára lásd a 17. lábjegyzetet.

²⁵ *Anha*: brú nyelven „vezető, vezér, parancsnok, hivatalos előljáró”.

tudhatná ő is, hogy a fia áll vele szemben! Én is puskát tartok a kezemben, ő is puskát tart a kezében, nem azt hajtogatja, hogy »Hol vagy fiacskám?« – mert hisz honnan is tudhatná! És mivel nem tudja, hol vagyok, azt gondolja, hogy egy amerikai katona vagyok – mint ahogy én is azt gondolom róla, hogy ő egy Việt Cộng-harcos! És csak amikor meghalt már, és ott fekszik eldőlvé, hátrabicsaklott fejjel, akkor látom, hogy »hű, ez a testvérbátyám«, s ilyenkor van az, hogy sírni szeretnék! De még ha látjuk is egymást, akkor sem tudjuk, hogy ki a másik, mert hisz mindketten az erdőben vagyunk, nem a házukban, ki-ki a másik oldalon, nem a közös tűzhely mellett!” Hát így beszéltem, ilyeneket mondtam a parancsnoknak [*anhának*]. „Helyes! Igazad van, rendben van! Elmehetsz!” Hazamentem. „Holnap reggel pontosan 6-kor jelenj meg itt!” „Értettem!” Másnap reggel 6-ra repülőgép jött értem, és egyenest Pleikuba repített tanácskozásra!

Összefoglalás

Éppen 10 évvel ezelőtt, az MTA I. Osztálya által a Magyar Tudomány Napja alkalmából rendezett konferencián, 2012-ben fogalmaztam meg először, hogy a vietnámi háborúról folytatott diskurzusban a két fő résztvevő (amerikai és vietnámi) hangján kívül megszólaltatható egy harmadik is: a hegylakóké. Vietnám nemzetiségeit feltűnően és következetesen kifejejtették az „Amerika leghosszabb háborújáról” (Herring 2002) folytatott nyilvános beszédből. A fenti történetek – amelyek számát tetszés szerint növelhetnénk *khõrì Saràng* életútinterjújából – a vietnámi háború ellentmondást nem tűrő kegyetlen logikáját és a két tűz közé került brúk kiszolgáltatott helyzetét jól példázzák. „Ki melyik oldalon élt, annak kellett dolgoznia” – ismételték szüntelenül brú beszélgetőpartnereim. A vietnámi háború a szemben álló ideológiák háborúja (is) volt. Mindkét hadviselő fél ideológiai alapon próbált a háborúban szövetségeseket találni. Ám a brúkat – néhány kivételtől eltekintve – az ideológia hidegen hagyta. Ők egyszerűen csak túl akarták élni a háborút, ami a fejük felett

zajlott, de nagyon is az ő bőrükre ment, amelynek szenvedői alanyai voltak, s amit a dolgok természetéből fakadóan ezért csak alulnézetből tudtak szemlélni.

Irodalom

- Bradley, David (compiled by) (1981): [Linguistic map of] Mainland S. E. Asia (N) & Hainan. In: Wurm, Stephen & Hattori, Shirō (eds.) (1981): *Language Atlas. Pacific Area*. Pacific Linguistics, Series C. N° 66. Published by The Australian Academy of the Humanities in collaboration with the Japan Academy, Canberra.
- Bùi Thị Bích Lan, Lê Thị Hương & Phạm Thị Thu Hà (2020): Dân Tộc Bru & Vân Kiều. [A Bru & Vân Kiều]. In: Vương Xuân Tình (szerk.): *Các dân tộc ở Việt Nam* [Etnikai csoportok Vietnamban]. 3/1. kötet: 489–558. Hà Nội: NXB Chính trị Quốc gia [Hanoi: Nemzeti Politikai Könyvkiadó].
- Buttinger, Joseph (1968): *Vietnam: A Political History*. New York & Washington: Praeger Publishers.
- Choo, Marcus (2010): *Katuic Bibliography with selected annotations*. Linguistics Institute, Payap University, Chiang Mai, Thailand. (Research Project SU11).
- Dang Nghiêm Van & Chu Thai Son – Luu Hung (1984): *The Ethnic Minorities in Vietnam*. Hanoi: Foreign Languages Publishing House.
- Goscha, Christopher (2016): *Vietnam: A New History*. New York: Basic Books
- Herring, George C. (2002): *America's Longest War. The United States and Vietnam, 1950–1975*. Fourth edition. New York: McGraw–Hill Companies, Inc.
- Hickey, Gerald Cannon (1982/a): *Sons of the Mountains. Ethnohistory of the Vietnamese Central Highlands to 1954*. New Haven & London: Yale University Press.
- Hickey, Gerald Cannon (1982/b): *Free in the Forest. Ethnohistory of the Vietnamese Central Highlands, 1954–1976*. New Haven & London: Yale University Press.
- Hickey, Gerald Cannon (1993): *Shattered World. Adaptation and Survival Among Vietnam's Highland Peoples During the Vietnam War*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

- Hickey, Gerald Cannon (2002): *Window on a War: an Anthropologist in the Vietnam Conflict*. Lubbock: Texas Tech University Press.
- Jamieson, Neil L. (1993): *Understanding Vietnam*. Berkeley: University of California Press
- Kutler, Stanley I. (ed. by) (1996): *Encyclopedia of the Vietnam War*. New York: Simon & Schuster Macmillan.
- Murphy, Edward F. (2003): *The Hill Fights: The First Battle of Khe Sanh*. New York: Random House.
- Nalty, Bernard C. (1973): *Air Power and the Fight for Khe Sanh*. Washington D.C., Office of Air Force History, U.S. Air Force.
- Nguyễn Khắc Viện: *Vietnam. A Long History*. Revised edition. Hanoi: Thế Giới Publishers.
- Pidor, Robert (1982): *The End of the Line: The Siege of Khe Sanh*. New York: Norton.
- Prados, John & Stubbe, Ray W. (1991): *Valley of Decision: The Siege of Khe Sanh*. Boston: Houghton Mifflin.
- Pluvier, Jan M. (1995): *Historical Atlas of South-East-Asia*. Leiden, New York & Köln: Brill.
- Prados, John (1999): *The Blood Road: The Ho Chi Minh Trail and the Vietnam War*. New York: Wiley.
- Salemink, Oscar (2003): *The Ethnography of Vietnam's Central Highlanders. A historical contextualization, 1850–1900*. Honolulu: University of Hawai'i Press.
- Shore, Moyers W. H. (1969): *The Battle for Khe Sanh*. Washington: Historical Branch, G-3 Division, Headquarters, U.S. Marine Corps. (Paperback: Government Reprints Press, 2001.)
- Sidwell, Paul (2005): *The Katuic Languages. Classification, Reconstruction and Comparative Lexicon*. LINCOM studies in Asian linguistics 58. Munich: LINCOM Europa.
- Sidwell, Paul (2009): *Classifying the Austroasiatic languages: History and state of the art*. Munich: LINCOM GmbH.
- Stevens, Richard Linn (1993): *The Trail: A History of the Ho Chi Minh Trail and the Role of Nature in the War in Viet Nam*. New York: Garland.
- The Bru-Vân Kiều in Viet Nam / Người Bru-Vân Kiều ở Việt Nam* [A szöveget írta: Phạm Văn Lợi, szerkesztő: Nguyễn Bảo Cương] (2017). Hanoi: Vietnam News Agency Publishing House.

- Tucker, Spencer C. (ed. by) (2011): *The Encyclopedia of the Vietnam War. A Political, Social, and Military History*. Second ed. 1–4. Vols. Santa Barbara, California & Denver, Colorado & Oxford, England: ABC CLIO.
- Vargyas, Gábor (2000): *A la recherche des Brou perdus, population montagnarde du Centre Indochinois*. (Les Cahiers de PENINSULE No. 5.) Etudes Orientales, s.l.: Olizane.
- Vargyas, Gábor (2008): Quiconque voulait s'imposer à nous, nous avons accepté son pouvoir. In: Frédéric Mantiennne & Keith W. Taylor (eds.): *Monde du Viet-Nam/Vietnam World. Hommage à Nguyen The Anh*. Paris: Les Indes Savantes, 341–369.
- Vargyas, Gábor (2016): “Up” and “Down”: “Zomia” and the Bru of the Central Vietnamese Highlands. Part I: Are the Bru “Natives” in Zomia? *Acta Ethnographica Hungarica* 61(1), 241–258.
- Vargyas, Gábor (2017): “Up” and “down”: “Zomia” and the Bru of the Central Vietnamese Highlands. Part II: Fleeing the State or Desire for Modernity? Reflections on Scott and Salembin. *Acta Ethnographica* 62(2), 441–463.
- Vargyas, Gábor (2018): *Thần Linh – Tổ Tiên – Thầy cúng/Divinities – Ancestors – Shamans*. [Kiállítási katalógus, 30 színes tábla.] Written and photographed by G. Vargyas. Hanoi: Published by the Hungarian Embassy in Hanoi.
- Vargyas, Gábor (2022): On Both Sides of the Annamese Cordilleras. The Bru of Vietnam and Laos. In: Wouters, Jelle J. P. & Heneise, Michael (eds.): *Routledge Handbook of Highland Asia*. London & New York: Routledge, 403–417.
- Vũ Tự Lập & Taillard, Christian (1993): *Atlas du Viêt Nam/Atlas of Vietnam*. Paris: Reclus & La Documentation Française.
- Vương Xuân Tình (ed.) (2020): *Các Dân Tộc ở Việt Nam*. [Etnikai csoportok Vietnámban.] 1–6. Vols. Hà Nội: NXB Chính trị Quốc gia [Hanoi: Nemzeti Politikai Könyvkiadó].

„Ott meg akar halni, azt ő már elvégezte”

Szondi György hősiessége Tinódi
históriás énekében

Egy elfeledett nemzeti emlékhely

Arany János is tiszteletbeli tagja volt annak az „emlékválasztmánynak”, amelyet a Hont vármegyei kaszinói társulat hozott létre abból a célból, hogy méltó emléket állítsanak Drégelyvár hős védőjének, Szondi Györgynek (*Szondi-album* 1885: 7; AJÖM XIX: 210, 687–688; Végh 2012: 128). Hosszan vitakoztak, hogy a tervezett „Szondi-emlék” szobor vagy kápolna legyen-e, végül az utóbbi megoldás mellett döntöttek. Azon a drégelyi vár melletti dombon, a Várbercen (a Babat-hegyen) épült fel az emlékkápolna, ahol – a bizottság tudós tagjai szerint – Ali budai pasa eltemettette vitéz ellenfelét, vagyis a hős „nemeskeblű ellensége által készített sírjának” (*Szondi-album* 1885: 5) vélelmezett helyén. Simor János hercegprímás avatta fel a kegyhelyet 1885-ben, az építési költségek jelentős részét is ő maga állta (Végh 2012: 107, 128–129). A neoromán stílusú, Katzmann Ede műhelyéből való festett üvegablakokkal díszített (ma már nem létező) épületben – az „evangéliumi oldalon” (*Szondi-album* 1885: 58) – végül helyet kapott a drégelyi hős Kiss György által faragott, azóta szintén elpusztult szobra is (Végh 2012: 108). A kápolna padozatát carrarai márványkőmozaik borította, az oltár süttői vörösmárványból készült, a toronyban egy 400 kilós harangot helyeztek el. Készen állt tehát a Szondinak szentelt kultusztemplom, benne a kultuszszoborral (1. kép).

* A tanulmány az NKFI K 129236 sz. projekt támogatásával készült.

1. kép. Kiss György 1885-ben készült, elpusztult Szondi-szobra régi képeslapon

A Szondi-emléket létrehozó kaszinói egylet számára többkevesebb töprengésre adott okot, hogy „felvilágosodott” korukban egyértelműen egyházas tiszteletben részesítenek egy nemzeti hőst, és így „Szondi György emlékezete némileg válásos ünnepéllé, és Drégel vára évenként egyszer búcsúhellyé válna” (*Szondi-album* 1885: 6). Mégis úgy érezték, hogy alapján véve nemzeti, világi szándékaiknak leginkább egy kápolnaszerű zarándokhely felel meg: „sírjához fogunk zarándokolni, ha a szenvedések sötét fellege borul honunk egére, hogy példájából merítsünk reményt, lelkesedést és erőt” – így gondolták (*Szondi-album* 1885: 30). Tisztában voltak azzal, hogy a hősök kultusza az európai hagyományban sokszor a szentkultusz külsőségeit öltötte magára. Erre kifejezetten utalnak is a Szondi-kápolna felépítése kapcsán kiadott reprezentatív *Szondi-album* szerzői, hosszan sorolva a drégelyi emlékhely európai előképeit és párhuzamait a párizsi Père-Lachaise temetőtől a bécsi Votivkirchén át a pesti Hermina-kápolnáig (*Szondi-album* 1885: 6). A romantikus kultuszok kutatói Pierre Nora fogalomrendszerét (Nora 1989) alkalmazva kimutatták, hogy az új emlékhelyek (*les lieux de mémoire*), hősi emlékművek létrehozásakor a hős sírja, az azt jelölő emlékmű és az ehhez szorosan kapcsolódó irodalmi alkotások fontos szerepet kaptak a nemzeti emlékezet alakításában, a történelemtől alkotott közösségi emlékezetformák képzésében – mindehhez politikai stratégiák is kötődtek. A romantika korának kultuszépítői gyakran nyúltak vissza középkori és antik előzményekhez. Ennek mintapéldájaként a bonapartisták zarándokhelyét, „a dragonyos sírját” (Antoine de Guillaume-Lagrange görög sztélét formázó halotti emlékművét) szokás emlegetni a Père-Lachaise temetőben (Sánchez-García 2015: 23–24).

A halottkultusz, a hőskultusz és a szentkultusz külsőségei igen régóta összekapcsolódtak. Nagy Károly földi maradványainak mágikus erőt tulajdonítottak a német császárok, a spanyol hős, Rodrigo Diaz de Vivar (a Cid) sírja zarándokhely lett (Le Goff 2012: 63–64), az albán hős, Szkenderbég csontjait csodatevő ereklyeként tisztelték (RMKT XVI/13/A: 373). Szondi György kultuszát is hasonlóképpen kívánták felépíteni az egyleti urak.

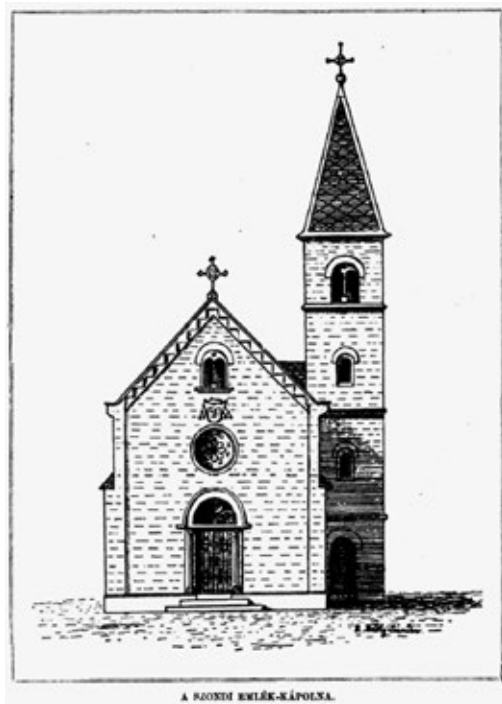

2. kép. Gerl Károly 1884-ben vert ezüst Szondi-érme

A Szondi-kápolna építtetői pontosan tudták, hogy amit tesznek, az nem rekonstrukció, hanem konstrukció, nem hagyományörzés, hanem hagyományteremtés: „sírdomb, lándzsa és zászló – rég eltűnének a helyről” (*Szondi-album* 1885: 1). Igyekeztek tehát megalkotni egy soha nem volt kultusz kellékeit: kisebb vagyont költöttek egy fantázia szülte Szondi-zászlóra, szép ezüst emlékérmét is verettek (2. kép). Úgy vélték, nincs zárandokhely ereklyék nélkül, ezért a templom bejáratától balra elhelyeztek egy „Szondi-szekrényt”, benne összegyűjtve az „itt-ott fellelhető, Drégelre vagy hősére vonatkozó tárgyakat, okmányokat stb. szóval drégeli ereklyéket”, azaz „pár golyót, gránátot, levelet, s egy kályha töredékét” (*Szondi-album* 1885: 10, 13, 45, 57–58). A kultuszteremtés nemes szándéka egyszerre volt romantikus és archaikus, középkorias, erősen érződött mindezen a 19. századi historizmus szellemi irányzata (Papp 2018a; Papp 2018b). Jellemző, hogy Szondi Györgyöt következetesen „középkori” hősként emlegették, a kápolnát eredetileg „góth-styl szerint” (*Szondi-album* 1885: 5) óhajtották megtervezni Hild József pesti Hermina-kápolnája mintájára. Tudjuk, hogy végül is – egy végképp anakronisztikus, ám kreatív ötlet nyomán – a még régebbi középkort felidéző neoromán stílusban, a nagybörzsőnyi Árpád-kori templom utánérzéseként készült el az épület Lippert József primási

főépítész (vö. Prokopp 1971: 608, 627; Farbaký-Deklava 2020) tervei szerint. Kérdés, hogy az egyre markánsabban katolikus karaktert öltő Szondi-kultusz mennyiben esett egybe a református Arany János ízlésével? (3.–4. kép).

A Szondi-emlékegyet historizáló szemléletében a hős, a hős kultusza, az ehhez kapcsolódó hőstörténet, valamint a történetet szavakba öntő epikus költemények összefüggő egészet alkottak. Ebből a fogalmi egységből a kultusz volt az, ami hiányzott, ezt igyekeztek tehát a semmiből felépíteni. Úgy vélték, hogy Szondi esetében a hős tetteit elbeszélő epikus történetek, vagyis a Szon-diról szóló költői művek létrejötte megelőzte a kultuszt, noha

3. kép. Az egykori Szondi-kápolna rajza
az 1885-ös Szondi-albumban

4. Az 1970-es években elbontott Szondi-kápolna
archív fotón

– vélelmeik szerint – ennek fordítva kellett volna történnie: a kultuszból kellett volna származniuk a hősi énekeknek. Nyilvánvaló persze, hogy a kultuszképződés eposzi fokát ők a 19. század költőinek Szondi-verseiben ismerték fel. Vagyis Kölcsey kezdeményeiben [*Drégel* (1825), *Szondi* (1830)], Czuczor Gergely *Szondijában* (1832), Erdélyi János *Szondi Drégelen* című balladájában (1853), és mindenekfelett Arany János Szondi-verseiben, a *Szondiban* (1855–56), *A két apródban* (1850-es évek), és főként mindezek betetőzésében, a *Szondi két apródja* (1856) című balladában (Margócsy 2009; Tarjányi 2009). A kortárs költői alkotásokat a romantikában újjászületett „bárdköltészet” remekeiként ünnepelte az irodalmi közvélemény (Vaderna 2015; Nagy 2021). A költők tehát megelőzték a hős kultuszát: Szondit „itt [a

drégelyi várromnál]... énekelték meg... a nemzet dalnokai, Kölcsey, Arany, Czuczor és mások... jöhet idő, hogy unokáink egy újabb emlék hiányában alig fogják tudni, hol állott Drégel vára?” – sóhajtoztak 1860-ban, a kápolna felavatása előtt negyedszázaddal a Szondi-emlékegylet alapítói (*Szondi-album* 1885: 5). Világos, hogy Szondi György temetőhelyét keresték a Drégely melletti Várdombon: „Ott zöldel az ormó, fenn zöldel a hant” – írta Arany, ők pedig ide álmodták meg a Szondi-kultusz központjául szolgáló sírkápolnát.

Alapjában véve nem okoskodtak helytelenül a Szondi-egyletben. A modern mítosz- és eposzkutatás is úgy látja, hogy ősidőktől fogva a hős kultuszának kiindulópontja, origója, az elhunyt *hérósz* teste, illetve az a hely, ahol a testet eltemették. A kultusz tehát a test (görögül *szóma*) és az azt jelölő sír, síremlék, vagyis *széma* egybefonódó kapcsolatából veszi eredetét – miként ezt *Az epikus hősről* szóló tanulmányában Gregory Nagy kifejti (Nagy 2005: 86). A szemantikus funkciójában értelmezett síremlékhez kapcsolódnak a hős félig halandó, félig halhatatlan létét biztosító rítusok, misztériumok, mítoszok, és végső soron a róla szóló epikus költemények és drámai alkotások is. A hőseposz tehát nem más, mint a hős története, ami a hőskultusz részét képezi. Ógörög felfogás szerint az eposzt az különböztette meg a mítosztól, hogy az előbbi hangszeres kísérettel, énekelve adta elő egy képzett előadó (Martin 2005: 11; Nagy 2005: 88). Homérosz szerint maga Akhilleusz is ilyen előadóművész volt: „lelkét csengő lanttal vidította, / szép, díszes lanttal, melynek húrlába ezüst volt... / épp ezzel mulatott, hősöknek zengte a hírt” (*Íliász*: IX, 186–191; Devecseri Gábor ford.). Az ekként felfogott eposz is beletartozik a *széma*, a síremlék fogalmába (Sánchez-García 2015: 31). Az antik halottkultusz lényegét – ha máshonnan nem, a görög mitológiából, a thébai mondakörből – jól ismerte a művelt nagyközönség. Antigoné férfitestvérei, Eteoklész és Polüneikész egymás kezétől estek el a városért folytatott küzdelmük során. Csakhogy egyikük Thébai ellen támadt, másikuk viszont a város védelmében esett el. Elvileg mindkettejüknek járt volna a túlvilági dicsőséget biztosító halottkultusz, ám Kreón a haza-

árulóként megbélyegzett támadótól megtagadta ezt. A görögök általában nagy körültekintéssel gondoskodtak a csatában elesettek temetéséről, ez minden halott katonát megilletett (Graen ed. 2011: 46–47). Az elhunyt harcosok kultusza alig különbözött a *hérószok*, a félistenek kultuszától (Burkert 2011: 311–318). Márpedig mind Eteoklész, mind Polüneikész katonák voltak, így vagy úgy, de mindketten hősi halált haltak. A „siratatlan s eltemetetlen” holtak viszont el voltak zárva a halhatatlanság lehetőségétől. Ez a szomorú sors várt volna Polüneikészre, ha Antigóné nem temeti el (Foley, H. P. 2005: 113). Hogy milyen fájdalmas volt a halottra nézve a méltó végtisztesség elmaradása, azt Odüsszeusznak magyarázta el Kirké szigetén szerencsétlenül járt hajóstársának, Elpénórnak szelleme a halottak birodalmában. A háztetőről lezuhant és nyaka szegett Elpénór holttestét Odüsszeuszék temetetlenül hagyták ott Kirké házánál, mivel sietősen menekülniük kellett. A szellem rimánkodik egykori gazdájának, hogy menjen vissza Kirké szigetére, keresse meg holttestét, „hogy siratatlantul és temetetlenül ott ne maradjak, / míg te tovább utazol, ne legyek neked istenek átka” (*Odüsszeia*, XI, 72–73, Devecseri Gábor ford.), követeli, hogy égessék el tetemét fegyvereivel együtt, emeljenek számára sírdombot, evezőjét üssék a sírhalomba, „hogy szomorú sorsom tudják meg a megszületendő”. Hektorra is a siratatlanság és temetetlenség elviselhetetlen sorsa várt volna, ha Akhilleusz nem adja ki testét a trójaiaknak. Ebből a szempontból is igen beszédes az *Íliász* utolsó sora: „Így rendezték ők a lovas Hektór temetését.” Amikor tehát a Drégelyvár melletti Babat-hegyen felépítették a Szondi-emlékkápolnát, nemcsak keresztény hősnek kijáró szentkultuszban részesítették a vár egykori védőjét, hanem klasszikus értelemben is megjelölték (elképzelt) sírját, és ezáltal – megkésve bár, de – mégis megadták neki azt a tisztességet, ami a valaha élt egyik legnagyobb magyar hősnek kijár. Kérdéses persze, hogy egy új nemzeti zarándokhely létesítése Drégely vára mellett mennyire volt aktuális és korszerű 1885-ben?

Tinódi redivivus

A Szondi György körül kialakított 19. századi kultuszban erősen korlátozott szerepet szántak Tinódi Sebestyénnek, noha jól tudták róla, hogy „mindaz, amit az írott történet tud Drégelről és Szondiról, vagy mit a költészet róluk elzengett: az ugyan egy időben élt Tinódi lantjának köszönhető” (*Szondi-album* 1885: 16). Mégis úgy érezték, hogy Tinódi 1564-ben keletkezett, Szondi hőstetteit elbeszélő nevezetes „költeményének ugyan nem annyira költői, mint inkább történelmi becse van. Történetírói hűsége és részletessége, mely minden más munkájában is a tárgy költői feldolgozása felett uralkodik” (*Szondi-album* 1885: 28). Egybecseng ez a véleményalkotás a 19. század irodalmi gondolkodásának meghatározó alakjai – elsősorban Toldy Ferenc és Arany János – által képviselt meglehetősen negatív, lekicsinylő Tinódi-képpel. Csak „történetjegyző” a mi lantosunk, hangsúlyozta Toldy, „míveletlen költői előadása, nyelve s rossz rímei” menthetetlenek (Toldy 1867: 154; Dávidházi 2004: 493), és Arany is sokszor gúnyolódott „a Tinódi százötven valá-já”-n (*Vojtina levelei öccséhez*, 1850).

Nyilvánvaló az is, hogy a drégelyi Szondi-émlék körüli buzgalomból hiányozott már az a meggyőző erő, hitelesség, ami a szabadságharcos hősiesség iránti lelkesedést a kiegyezés előtt fűtötte, és ami Arany János történeti balladáit, így a *Szondi két apródját* is áthatotta (Tarjányi 2009: 77). Ez az egyleti szorgoskodás leginkább már a millenniumi ünnepek önelégült, egyszersmind talmi eufóriáját előlegezte (Papp 2021). Arany János nem is vett részt aktívan az egylet munkájában, és mire a kápolnát felavatták, már három éve halott volt. Miközben az 1860-as években az egylet tagjai a Szondi-émléket tervezgették, Arany egy különös, öniróniával teli verset írt Tinódiról. Humoros fikcióval saját korába, Pestre röptette a 16. századi lantost: „Patvarba, kollégám, jó deák Tinódi! / Álom-é ez a hír, vagy penég valódi? / Ujságíró lettél, rád ragadt a módi? / Sok szerencsét kívánok a munkához, földi!” (*Tinódi redivivus*). „Együtt hegedülénk”, folytatja Arany, miközben egykori önmagát Tinódihoz méri, Tinódit pedig ma-

gához emeli: „Toldi Miklóst akkor szörzöttem énekben, / Te is válogattál híres vitézekben: / Dobót, Szondi Györgyöt foglalád versekben: / Most egy fiát se látsz Pesten az ilyesekben. // Rőt-tentő hadakban ki forogtál akkort: / Dúdolsz mai napság omnibuszt, fiakkert; / Nem hőst – kákompillit: nem almát, de vackort / Barátom Sebestyén, nem szeretem ezt a sort” (AJÖM VI: 151; vö. Tarjányi 2009: 77–78). A töredékben maradt Arany-vers új, szokatlan Tinódi-képet mutat. Rendkívül precízen követi a 16. századi lantosok metrikai szokásrendjét, az úgynevezett „+1 szabályt” (Vadai 1991). A Tinódiék által előnyben részesített verselési eljárásnak megfelelően Arany is minden strófában három 12 szótagos verssort egy 13 szótagos sorral zár. Ezzel forma szerint is azonosul évszázadokkal régebben élt elődjével. „Kollégának” nevezi Tinódit itt Arany, önmagát pedig „hegedűsnek”, akik régen mindketten válogattak a híres vitézekben, vagyis a hősi epikát művelték, „mára” azonban – vagyis a kiegyezés utáni korban – mindketten idejétmúltak, korszerűtlenek lettek, mivel, úgy mond, a mindennapi élet, az akkor jelenvaló világ immár nem igényel hősokeket, nem is kíváncsi rájuk. Tinódiból újságíró lesz, Arany pedig felhagy a történeti balladák írásával.

A szóban forgó vers Arany fanyarul rezignált, humoros hangján szólal meg. Mégis, amikor a költő önmagához hasonlítja Tinódit, akkor egyben felülvizsgálja saját egykori lekezelő véleményét a lantosról, egyszersmind finoman utal a Szondi-émlék körüli nemzetieskedő törekvések anakronizmusára. Számunkra még izgalmasabb, hogy – minden költészettechnikai fenntartását félretéve – Arany rá is mutat arra a fontos momentumra, amiben Tinódi epikus alkotóművészetének mégiscsak mértékadó szerepe van, illetve volt, amikor még a hősköltészetet időszzerűnek tartották. Tinódinak ez a kezdeményező gesztusa nem más, mint a megfelelő epikus hős és epikus tárgy megtalálása (Ács 2018: 44) – és itt néven is nevezi Arany Szondit. És igaz van. Jól kell értenünk, amit Arany mond itt Tinódiról. Azt állítja, hogy a lantosnak nemcsak történetírói érdemei vannak – miként ezt korábban Toldy Ferenc, ő maga és számtalan követőjük hangoztatták –, hanem epikus költőként is jelentékeny volt, hi-

szen ő alkotta meg Szondit (és társait) mint epikus hősöket. És ennél fontosabbat aligha tehetett volna Tinódi. Szondiról szóló költeménye szoros olvasatot igénylő, értelmezésre szoruló mű.

Az értelmes halál

Drégely várának 1552. július 6-án megkezdett négynapos ostromáról Tinódi Sebestyén *Budai Ali basa históriája* című verses krónikája számol be (RMKT XVI/2: 90–95) (5–6. kép). A köl-

5. Tinódi Sebestyén Ali basa históriája című éneke

Cronica, Kolozsvár, 1554

6. Georgius Hoefnagel: Drégelypalánk és Drégelyvár látképe
fametszet, 1617

temény persze minden, csak nem Szondi-eposz, hiszen hiányzik belőle az eposzi kellékek egész sora. Ezért joggal tartják számon históriás énekként vagy verses históriaként (RPHA 511). Első olvasásra pontosan az a fajta „idomtalan rímkrónika”, „hazai tárgyat, a jelenből, szárazhíven” előadó verses történetmondás ez a mű, amit Arany János több ízben lekicsinyelt (AJÖM X: 267, 274; vö. Ács 2018). Az ének főhőse nem is Szondi György, hanem ellenfele, Hadim Ali budai pasa (Emecen 2019: 186–193), miként ez a versfőkből is kiolvasható: „Herélt Ali basa vitézsége, nyolc várnak, kastélynak megnyerése.” Ráadásul nyitott műről van szó: a Tinódi *Krónikájában* ez után a história után következő ének – az *Ördög Mátyás vesződelme* (RMKT XVI/2: 95–104) – folytatása, második része az *Ali basa históriájának*, miként ezt már Toldy Ferenc észrevette (Toldy 1867: 152). A két ének szoros összetartozását jelzi, hogy az első részben megkezdett akrosztichon a második részben folytatódik. Tinódi tehát

igen széles epikus keretben (Dézsi 1912: 118) tárgyalja az egri vár nevezetes 1552-es ostromát megelőző várháborúkat és egyéb török–magyar küzdelmeket (Szántó 1977). Drégely csak egyike azon erősségeknek, melyeket a bölcsnek és vitéznek nevezett – Kappan basaként is emlegetett (RMKT XVI/2: 430) – oszmán parancsnok a versben elbeszélt hadjárat során bevett. Ám ha el tudunk vonatkozni az énekstílus látszólagos költőietlenségétől, a harci események színleg szerkesztetlen elősorolása mögött az epikai hősteremtés és az átgondoltan megkomponált epikus cselekményszövés figyelemre méltó momentumaira bukkanhatunk ebben a szövegben.

Az ellenség felmagasztalása az antikvitástól fogva jól ismert eposzi fogás (Пронин 1958: 56), a törökellenes küzdelmeket bemutató alkotások – Zrínyiig bezáróan – gyakran éltek vele (AJÖM X: 388, 407). Az ellenfél erejének felnagyítása révén maguk a hősök is óriásokká növekszenek. Ezúttal különösen megalapozott Ali pasa „vitézségének” és „bölcsességének” dicsérete. Ali „bölcs”, Ali „jó”, Ali „vitéz”, ezek az ő állandó jelzői. A ravasz oszmán hadvezér roppant hatékony, gyorsan mozgó serege 1552 nyarán nyolc várat és kisebb erődtímenyt hódoltatott meg egymás után a szultánnak, egyszersmind megakadályozta Ferdinánd király csapatait abban, hogy a legfontosabb ostromlott magyar vár, az Ahmed (itt Amhát) pasa csapatai által körülvett Temesvár felmentésére siessenek (Szántó 1977: 35): „Ez parancsolása vala az császárnak: / Míg alatta lenne Amhát Temesvárnak, / Addig Ali basa felföld tartománnak, / Ő rontója lenne ott való vég-házaknak” (RMKT XVI/2: 90). Ali jókora karéjt hasított ki a Magyar Királyságból, veszélyesen megközelítve Egert, és fenyegetve a bányavárosokat (Szántó 1977: 5–12). Tinódi éppen azt a vitézséget és bölcsességet hiányolta a magyar várak védőinek többségéből, ami Ali basában megvolt. Ehhez a mondandóhoz – ami persze a tényeknek tökéletesen megfelel – igazította verses krónikájának cselekménymenetét is.

A budai pasa alig két hónapos villámhadjárata az ellenfél számára teljes kudarccal járt. Ali győzött, a keresztények vereséget szenvedtek. Ám a bukás nem mindenütt egyformán következett

be. A magyar várak védői a cselekmény elején és végén éppenséggel nem viselkedtek példaadóan. Meg sem próbáltak ellenállni a túlerőnek. Bizonyos értelemben ez is „bölcesség” volt részükről, vagy legalábbis józan belátás. Ám Drégely várának falai alatt – a költemény közepén – valami váratlan, és az események menetében szokatlan történt. A „bölcesség” szembe találta magát a „vitézséggel”. Szondi György ellene szegült Alinak, ő is elbukott, de becsülettel és méltósággal. Bátorsága és eltökéltsége Alihoz illő, vele egyenrangú ellenféllé magasztosította őt, hősi halála által pedig olyan erkölcsi magasságba emelkedett, amit leginkább maga „vitész Ali basa” tudott méltányolni, és ezt a nagyrabecsülését tettekkel is bizonyította. Szondi hősi nagyságát tehát mind az ellenfél kiválósága, mind a többi ostromlott vár védőinek gyávasága is ellenpontozza, kiemeli. Különös epikus jelentőséget nyer így az a tény, hogy Tinódi éppen a históriás ének közepén kerít sort Szondi György tetteinek elbeszélésére. Ezzel az éles epikus kontraszttal érzékelteti Tinódi, hogy Szondi bátorsága az értelmes halál tudatos választása: tettének messze tekintő célja van (Kovács 1979: 9–17).

A drégelyi hős történetét nagyrészt gyáva várfeladókra szóló beszámolók keretezik. Az ének első része Veszprém „merő kövön” épült várának megszállásáról és bevételéről szól. Ali bölcsen a legjobb időpontot választotta ki a támadáshoz: a várnak épp nem volt kinevezett kapitánya. Paksi Jánost, aki sokáig veszprémi „főhadnagy”, vagyis főkapitány volt, Komáromba helyezték át, „az megszálláskor királ felé ment vala”, vagyis már május közepe óta nem tartózkodott a várbán. Ideiglenesen egy ideje Vas Mihály látta el a kapitányi tisztet veszprémi „porkoláb”-ként, ám ő már korábban sem mutatott sok bátorságot a harcban: 1543-ban védelem nélkül feladta Siklóst. Azt is tudjuk, hogy Veszprém 1552. május végi megszállásakor bitorolta a kapitányi címet, mivel a kinevezett új kapitányt, Pethő Pétert nem engedte bejönni a várba (Pálffy 1998: 168). Vas Mihály tisztében való alkalmatlansága idézte elő a vár elfoglalását. Nem tudván megfékezni a feladásban érdekelt várbeli „gaz népek” gyáva lázadását, „lön nagy rettenése szegín Vas Mihálynak”, aki behódolt Alinak. A kulcsszó

itt kétségkívül a „rettenés”. A pasa igazságos és határozott parancsnokként kardélre hányatta a várból kimenekülő árulókat. Vas Mihályt cselből futni hagyta, ám titkon parancsot adott rá, hogy fogják el, fosszák meg lovától, és rabolják ki. Vas török tolvajait a pasa színleg megbüntette, a porkolábnak pedig kegyesen felajánlotta, hogy szpáhivá teszi, ha áttér a muszlim hitre. Vas erre nem volt hajlandó, így végül török rabságban végezte életét: „Sok fohászkodással mast es jó Budában, / Vagy Terekországban vagyon nagy rabságban. / Úgy higgyetők terek hitiben, szavában” – ekként vonja le a fontos tanulságot a versszerző (RMKT XVI/2: 91).

A költemény harmadik részében – tehát a drégelyi ostromot *követő* várfoglalások históriájában – a veszprémihez hasonló csúfos eseteket beszél el Tinódi. Mikor Ali pasa Szécsény várához ért, az őrseregnek inába szállt a bátorsága, Árokháti Lőrinc, a kapitányuk pedig utánuk eredt: „Éjjel kiszökének; megyön ki szaladhat, // Árokháti hallá, látá csak nyolc szolgáját. / Csakhamar utánnok ő es el-kiugrék, / De nem szaladhata, mezőben ellepék, / Mind nyolcad magával fogva elviteték” (RMKT XVI/2: 93). Árokháti szégyenteljes magatartása nem szorul magyarázatra. Késhegyig menő vita alakult ki a megtámadott Hollókő két porkolábjá, Csák Imre és Szaki András között. Tinódi egyszerű és remek megfogalmazásában „Imre megijedött, András vitéz vala” (RMKT XVI/2: 94). Az egymással ellenkező karakterek ilyenforma kiélezett bemutatása bevett epikus eljárás. A *Roland-ének* egyik híres verssora is éppen így állítja szembe két legfontosabb, egymástól erősen különböző hőst, Rolandot és Olivért: „Olivér bölcs, Roland meg hős bajnok” (*Roland-ének*: LXXXVII; vö. De Vries 1963: 34; Demény 2002: 215). A gyáva Csák Imre arra persze nem volt rest, hogy drabantokkal, hegyes törrel támadjon bátor kapitánytársára, és így kényszerítse ki a vár feladását. Ali szavát tartva szabadon engedte őket, ám az áruló „Imre magát ezzel gyűlölségbe hozá”, olyannyira, hogy csak Törökországban talált menedéket. Szomorúbb sorsra jutottak az erős falú Buják várából kiszökő nyúl szívű katonák: a törökök mind egy szálíg levágták őket, parancsnokukat, Nagy Mártont pedig foglyul ej-

tették. Csak a Busatornya apró palánkvárát védő Tercsi Mihály porkoláb volt az, aki maroknyi katonájával elszántan küzdött a kétezer főnyi ellenséggel, de végül ő is a megadást választotta, a törökök pedig békével eleresztették őket (RMKT XVI/2: 93–95).

Drégely kérlelhetetlen ellenállása tehát rendkívüli eset. A vár kapitánya, Szondi György csöppet sem hasonlít az ének elején és végén megjelenő, gyáván megfutó, állhatatlan katonafigurákhoz. Megingathatatlan jelleme, erős szívből jövő, kemény szavai, csodálatra méltó ereje és bátorsága toronymagassá növelik alakját. „Mint bástya, feszült meg romlott torony alján” – így fogalmazza meg ezt később Arany. Így magaslik ki Tinódi énekéből is az a tizenkét versszak, ahol a lantos Szondi tetteit beszéli el. Ezekben a strófákban – a teljes mű epikus csúcspontján – egy megtántoríthatatlan hős jelenik meg, aki még magasabbra emelkedik a szemünkben a szégyenletes várfeladások tükrében.

Az egyszerű, paraszti vagy mezővárosi polgári sorból származó Szondi György eredeti (keleti szláv, rutén, avagy ruszin, tehát „ukrán”) vezetéknéve *Szuho* (‘száraz’) volt – a Szondi nevet (alighanem Szanda község nevére utalva) ő maga vette fel (Matunák 1902). Révay (I.) Ferenc nádori helytartó szervitoraként szerzett műveltséget, amiről fennmaradt levelei tanúskodnak. Várkapitányként, katonatisztként mindig a legnagyobb gonddal, kötelességtudással járt el tiszteben (Végh 2012: 21–22). Hőssé Drégely ostromakor vált, és hogy valóban ekként ismerjük őt, az csakis Tinódinak köszönhető. Az énekszerző nemcsak rátalált a hősre, hanem – az úgynevezett epikus menetek klasszikus felépítésének és működésrendjének megfelelően – megalkotta hőstörténetét, heroikus legendáját is, amit képzett előadóként lantkísérettel elő is adott. A szó eredeti, ókori értelmében is epikus művet alkotott.

Áldozathozatal

A hőstörténet epikus karaktere elsősorban a harcias tematika kezelésében ragadható meg. „A küzdelem nem szűk, kicsinyes célokért, nem a személyes sorsért, nem a magánjóléért folyik, hanem a közösség legmagasabb eszméiért. Ez a küzdelem mindig nagyon nehéz, a hős minden erejének megfeszítését igényli” – miként ezt Vlagyimir Propp az orosz eposzról szóló meghatározó monográfiájában kifejtette (Иппонн 1958: 5–6). Halálos küzdelmében a hős voltaképpen mindig magamagára van utalva. Tinódi nagy hangsúlyt helyezett arra, hogy Szondi magára maradt a roppant túlerővel szemben. Külső segélynyújtásra, felmentő sereg érkezésére semmi esélye nem volt, a törökök elállták a várhoz vezető utakat. Ali pasa 8–10 000 főnyi seregével szemben a drégelyi kapitánynak mindössze nyolcvan katonája volt. Ám Szondi a várba bezárkózva, társai közt is magányos volt. Kapitánytársa, Bekefalvay (Bekefalusi) Gergely a török támadás hírére elhagyta a várat: szolgálati viszonyának rendezetlenségére, fizetetlenségre hivatkozott, valójában gyáván megfutamodott a veszély közeledtén (Szántó 1977: 36, 49). „Magyar szokás szerint ugyanis a 16. század derekáig a várak és a végházak élén két egyenlő rangú kapitány állott” – írja Takáts Sándor, a török–magyar küzdelmek korának máig legkiválóbbnak számító ismerője (Takáts 1922: 125). Szondinak tehát egyedül kellett vállalnia a nehéz felelősséget:

Jó vitéz Szondi György benn porkoláb vala,
Bekefalusi Gergely ő társa vala,
De akkort házához kikéredzett vala,
Az megszálláskoron el-kirekedött vala.
(61–64. sor)

Amint az ostrom megkezdődött, Szondi magánya még súlyosabbá vált. Ali ágyúíri romba döntötték a kicsiny vár kaputornyát, a romok alól holtan húzták ki Szondi alvezérét, Zoltai Jánost (Takáts 1922: 127).

Töretni az basa kezdé Drégel várát,
 Ott ám lerontatá egy szép magas tornyát,
 Szondi ott elveszté egy vitéz szolgálját,
 Jó Zoltai Jánost, meghala torony alatt.
 (65–68. sor)

A hős magánya Szondi heroikus legendájának egyik alappoznata, nem véletlenül szán ennek érzékeltetésére Tinódi két egész strófát. Az epikus hősök gyakran magányosak. Az alaptípusok egyike az *Íliász* Akhilleusza, aki a mű kezdetétől fogva fokozatosan elszigetelődik társaitól. A legkedvesebb barát és harcostárs elvesztése emberfelettivé növeli a hős magányban érlelt haragját, és pusztító erővel fordítja azt az ellenségre (Edwards 2005: 313). Szondi magánya és elszigeteltsége is fűti lelkében a haragot és az elszántságot, megsokszorozza erejét.

Az epikus hős jellemét döntően meghatározza a halálhoz való viszonya. A hős idő előtt hal meg. Ez tragédiájának lényege (De Vries 1963: 183). Hiába bír emberfeletti erővel, hiába tűnik sebezhetetlennek – mint a görög Héraklész és Akhilleusz, a germán Siegfried vagy az ír Fer Diad –, végzetét nem kerülheti el. És nem is próbál kitérni a sorsa elől. Maurice Bowra kifejti, hogy maguk az ókori görögök azért tartották többre Akhilleuszt Odüsszeusznál, mert az előbbi fiatalon, csatában vesztette életét, míg az utóbbit öregen, a távoli tengereken érte a halál (Bowra 1952: 131). Arany balladájának utolsó sora is erre a korán beteljesülő elrendelésre utal: „Ki miatt lőn ily kora veszte.” Szondi készséggel vállalja a biztos halált:

Első ostromot basa nagyot tétete,
 Ott sok terek vesze, ő nem sokat nyere,
 Ezt tévé Szondi Györgynek jó vitézsége,
 Ott meg akar halni, azt ő már elvégezte.
 (69–72. sor)

Tinódi a halál biztos tudatában, sőt, a „halál akarásában” látja Szondi heroikus indulatának lényegét. A hősiecs alakformálás

erőteljes, ősi gesztusa ez. A talán legrégibb műeposzi hős, Gilgames „életét két élmény tölti be, a dicsőség és a halál megismerése. Mindkettő emberi élmény, csak emberi” – hangsúlyozza Komoróczy Géza (Komoróczy szerk. 1983: 431). Szondi tettei is ebből a két hősi indulatból fakadnak. Az elemi erejű, már-már az önpusztítás határát súroló érzelem a mű egészének összefüggésében nyeri el voltaképpen értelmét. Szondi nem öngyilkosságot követ el, csupán egész lényével tagadja, megveti kapitánytársainak gyávaságát. Kicsinyes célokért fegyvert fogó társai féltik az életüket, Szondi viszont magasabb eszményekért küzd, ezekért önként vállalja a halált, „meg akar halni, ezt ő már elvégezte”. Mennyire súlyos tartalmat hordoz ez az egyetlen szó: „elvégezte”. Döntés ez, amelynek súlyát a megmásíthatatlanság adja. Szondi tisztában van azzal, hogy küzdelme kilátástalan, de mégsem értelmetlen. Helyállásával, ha csak pár napig is, de feltartóztatja a törökök előrenyomulását – katonaként kötelességének érzi ezt. Miközben utolsó lehetéig harcol, a szomszédos apró várakat ki tudják üríteni a keresztények. Drégely eleste után azonnal „Ságra és Gyarmatra basa eleredé, / De az két kastélba ő egy embert sem lele” (103–104. sor). Szondi önfeláldozó elhatározása végső soron önmagában hordozza különleges célját és értelmét. Sorsválasztásában mutatkozik meg erkölcsi nagysága. Hősként cselekszik, tette ezáltal válik példaadássá. Szondi tettének példázatosságát Tinódi nem foglalja szavakba. A mű egészének epikus szűzsége azonban ezt a nyilvánvaló üzenetet hordozza, amit a ki-mondatlanság felerősít.

Szondi szándékai, szavai és tettei tökéletes harmóniát alkotnak. Ez mutatkozik meg az oroszfalusi pap követségét elbeszélő epizódban:

Sőt az várnak falát, tornyát igen törte.
 Basa oroszfalui pappal kérette.
 Az várat megadná, magát ne vesztené.
 „Már késén költ ahhoz!” – Szondi csak ezt izené.
 (73–76. sor)

Istvánffy Miklós ékesszóló humanista prózában fejtette ki azt, amit Tinódi egyetlen négysoros strófában foglalt össze. Az orosz-falusi pap keresztnevéen és feltételezhető rutén, ruszin, vagyis „ukrán” származásán kívül – láttuk, hogy maga Szondi szintén rutén eredetű volt – a történetíró új információval nem szolgált: „Nem messze volt Drégelytől Oroszfalva, egy rutén falu, melyet egykor Kálmán király telepített oda, ahol Márton pap végezte az egyházi teendőket. Őt Ali magához hívatta, a várba küldte, s Szondit felszólította, hogy mivel a vár tovább semmiképpen sem tartható, ne vonakodjék azt neki átadni. Tudja róla, hogy vitéz férfiú, nagyon kiváló katona; vitézségének és bátorságának hírért már sokaktól hallotta, s maga is sok tapasztalat alapján erről meggyőződött, s tudomást szerzett. Súlyos és kellemetlen lenne neki – Szondinak – ha abban a jelentéktelen várban ő is elpusztulna. Ezért inti és buzdítja, hogy adja át azt, távozzék épen és sértetlenül, s magát és életét jobb sorsra őrizze meg. Erre Szondi kevés szóval válaszolt. Neki eltökélt szándéka, hogy inkább becsülettel hal meg, semmint Ali öt csalárdsággal szolgaságba hurcolja, s nyakán láncsal rabszolgának eladja. Ilyen tanácsokat neki adni már késő és alkalmatlan, amelyeket hogy ő nem fogad el, hamarosan a maga valóságában be fogja bizonyítani” (Istvánffy 1962: 252). Istvánffy nem csupán áttette latin prózába Tinódi énekének vonatkozó versszakát, hanem értelmezte és elemezte is azt. Jól ismerte fel a Tinódi narratívájában rejlő epikai fogást. Istvánffy arra helyezte a hangsúlyt, ami a történetmenet megértésének kulcsa: „Már késén költ ahhoz!” – ezzel a tőről metszett magyar szólással vágott vissza Alinak Szondi. Ez azonban nemcsak egyszerű replika – mondja a történetíró –, hanem arra utal, hogy már a múltban megszületett az a döntés, aminek „súlyos és kellemetlen” következményeitől a pasa óva inti őt, ilyenformán Ali elkészt az ajánlattal. Amiről a pasa úgy véli, hogy még megfontolás tárgya lehet („magát ne vesztené”), az már nem lehet vita tárgya, mivel Szondi sorsa valójában már a követség megérkezése előtt bevégeztetett, mert ő „ott meg akar halni, azt ő már elvégezte”.

Az ezt követő epizódok már nem változtatják meg az események menetét, mégis kiválóan jellemzik a halálra szánt Szondi

lelkében dúló indulatokat. Az első jelenet az, amelyben a kapitány elrendezi kedves „énökös” apródjainak sorsát (Dézsi 1912: 118). Tinódi egy sor híján három szakaszt szán erre a tizenkettőből – ez önmagáért beszél:

Sok foglya önéki, kettőt ő hívata,
Két énökös apródját előállatá,
Azok előtt ily testamentomot szóla:
Az Ali basának két apródját ajánlá.

Ezen igen kéri basát önnagyságát,
Vitézségre tanítsa ő két apródját,
És eltemettesse Szondi Györgynek tagját,
Mert majd itt meglátják az ő szörnyű halálát.

Gyorsan mind az négyet skárláttal ruházá,
Pínnel kápájokat megtölté, megraká,
Az Ali basának szépen kibocsátá...

(77–87. sor)

A jelenet sokrétű jelentést hordoz. A közeli vég biztos tudatában Szondi gondoskodni szeretne két gyermekről, két énekes apródjáról. Őket ki kívánja menekíteni a vérzivatarból, és ebben számít Ali pasa nagylelkűségére, ezért afféle „humanitárius folyosót” létesít számukra. Jóindulatot és kérésének meghallgatását várja a török parancsnoktól, de semmiképp nem óhajt Ali adósává válni – holta után sem. A végvári küzdelmek, a hősiecs harcok korának szokásrendjéhez tartozott, hogy a halál árnyékában élő ádáz ellenfelek, oszmánok és keresztények közt intenzív rabkereskedelem zajlott, sosem szűnt meg a foglyokkal folytatott adok-veszek (Pálffy 1997). Minden fogolynak megvolt az ára, „sarca”, amit ki lehetett fejezni pénzben, értéktárgyakban vagy – és ez szintén nagyon gyakori volt – megfelelő csereértékű rabokban. Tinódi elbeszélése arról szól, hogy Szondi azonnal megfizeti apródjainak árát, kiadja a két fiú „sarcát”, azaz visszaadja két megfelelő értékű török rab szabadságát. Cserébe azt kéri Alitól, hogy gondoskod-

jék a két gyermek megfelelő vitézi neveltetéséről. Ennek árát is megadja Szondi, amikor mind a négyet a legdrágább skarlátöltözetbe bújtatja, lóra ülteti őket, nyeregkapájukat pedig megtölti pénzzel. Jól tudjuk, hogy a két apród még négy évvel Drégely ostroma után is Ali pasa budai udvarában tartózkodott. Ekkor került szóba szabadon bocsátásuk Ali és Krusith János zsitvai és bakabányai kapitány levélváltásában: „Itt énnálam két gyermek vagyon, deák, kiket Szondi Györgytől vettem el, egyiknek neve Libardy, és a másiknak Sebestyén. Nem tudom házok” – írta Ali pasa Budán, 1556. december 30-án (Takáts, Eckhardt & Szekfű szerk. 1915: 8–9).

Arról nem szólt Tinódi, hogy az apródoknak bármiféle szerepük lett volna Szondi vitézi tetteinek megörökítésében. Annyit tudunk, hogy nagyon fiatalok voltak, hiszen még négy évvel később is gyermekeként beszélt róluk Ali. Azt is lényegesnek tartotta megjegyezni Tinódi, hogy a gyerekek énekesek, Ali pasa pedig azt, hogy mindketten tanult ifjak, deákok voltak. Olyannyira fontosak voltak Szondi számára, hogy Alihoz intézett kérelmét végrendeleteként, testamentumaként fogalmazta meg. Közvetve tehát mindenképp közük volt ahhoz, hogy Szondi György dicső híre-neve fennmaradt. Az apródok epikus megformálásában tehát megindul a költői allegóriaképződés folyamata, amelynek során a hős személye szoros kapcsolatba lép az énekesekkel, a hősi tettek lehetséges megéneklőivel. Tinódi ez által az epikus fogás által ráirányítja a figyelmet önnön énekmondói tevékenységére, aminek roppant lényeges eleme a történetek újramondása, ismételt elbeszélése.

Az epikus hősök számára a hírnév és becsület fontosabb, mint maga az élet. Ez kárpótolja őket a korai halálért. Dicsőségük pedig – ezt jól tudják – az énekesek szavai által öröklődnek át az utókorra (De Vries 1963: 182–185). Ezt természetesen Tinódi is tudja és hirdeti. A *Roland-ének* fordulópontja az a jelenet, amikor Roland megmenthetné magát a haláltól azzal, hogy megfújja híres kürtjét, az Olifantot. Ezzel azonban gyávanak bizonyulna, oda lenne a becsülete, ezért nem fújja meg a kürtöt, és meghal. Mégis kedves neki a hősi halál, mert ezzel

elnyeri az örök dicsőséget, és elkerüli a legrosszabbat, azt, hogy az énekesek „rossz éneket” költsenek róla: „rossz éneket rólunk ne költsenek” – kiáltja Roland (*Roland-ének*: CXII; De Vries 1963: 34). Mikor a legnagyobb ír epikus hős, Cú Chulainn egy jóslatból megtudja, hogy hamarosan meg kell halnia, azt sóhajtja, hogy legyen bár az élete csak egyetlen nappal és egy éjszaka, nem bánja, mert méltó jutalom számára az, hogy a kalandjairól szóló történetek később megemlékeznek majd róla (Rees & Rees 1961: 247). A hősök tehát a hőstörténetekben élnek tovább, ezek pedig az énekmondók ajkán maradnak fenn. Amikor Szondi György elrendezte két énekes apródjának sorát, jelet adott arra is, hogy megőriztessék jó emlékezete, és ez az üzenet bekerült Tinódi históriájába, ilyenformán teljesítve lett a hős testamentumának első része.

A testamentum másik része a drégelyi kapitány temetésére vonatkozik. Ebben Szondi teljességgel az ellenfél tisztességére és megbízhatóságára hagyatkozik, mivel tudja, hogy a küszöbönálló szörnyű küzdelmet az övéi közül senki sem élheti túl. Figyelemre méltó, ahogy Tinódi egybefűzi az énekes apródok megmenekítését Szondi méltó végtisztességének elrendezésével. Ősi epikus gesztus ez – láttuk már fentebb –, amelyben elválaszthatatlanul összekapcsolódik a hérósz „tagja”, holtteste, a *szóma*, az azt jelölő síremléssel, a *szémával*, valamint a hősies legendával mint ennek a jelnek az értelmezésével, vagyis a hőstörténettel (Nagy 2005: 86). Az *Íliász* is azzal ér véget, hogy Akhilleusz kegyesen lemond arról, hogy megfossza megölt ellenfelét a méltó temetéstől, így módon közvetve ő maga gondoskodik Hektór végtisztességéről. A többi teendő, vagyis a hőseposz megírása az énekmondókra, végső soron Homéroszra vár.

A Szondi-történet következő epizódja a vár kincseinek tűzre vetése és a lovak leölése. Ennek a jelenetnek is komplex epikus funkciója van.

(...)

Ő minden morháját az köszöbre hordatá.

Égeté, elveszté. Istállóba méne,

Jó lovait hegyes törrel általveré.

Lelkét az Istennek ajánlá, ígyéré.

(...)

(88–91. sor)

Istvánffy ekként fejtí föl Tinódi verssorainak értelmét: „meggyóntak és megáldoztak, pénzt, ruhát, minden holmit, minden katonai felszerelést, ezüstedényeket és minden kedves tárgyat a vár előcsarnokába vitet, a saját kezével vetve lángot fáklyával alájuk, eléget. Azután az istállóba megy, s legjobb katonalovait, hogy az ellenség kezére ne kerüljenek, lándzsájával leszúrja” (Istvánffy 1962: 252). Elsődlegesen tehát katonai jelentősége volt Szondi cselekedetének: megfosztotta az ellenséget a hadizsákmánytól. Másfelől jelzésértékű gesztus ez a pusztítás, éles ellentétben áll más várak védőinek gyáva és kapzsi magatartásával. Veszprémnél és Bujáknál a megfutamodó védők kincseiket is magukkal vitték. Szondi értékrendje más volt. Kemény tette egyszersmind lemondás, áldozathozatal is: „Lelkét az Istennek ajánlá, ígyéré” – Istvánffy szerint ez annyit tesz, hogy még utoljára meggyónt, megáldozott –, ezután már semmilyen földi jóra nem volt szüksége. „Jó lovainak” megölése még a kincsek tűzre vetésénél is markánsabb lépés. Forgách Ferenc *Emlékiratában* némiképp kiszínezi Tinódi beszámolóját a lovak leöldöséséről: [Szondi] „törével a derék hadiméneket mind egy szálíg leszúrta; ezek közül egy nemesebb fajtát, amelyen több csatát megjárt, keservesen megsíratott, és mintegy bocsánatot kért kényszerű bűnéért” (Kulcsár szerk. 1977: 610). Ha igaz, hogy Forgáchnak nem állt rendelkezésére más forrás Tinódi énekén kívül, a ló megsíratása nem más, mint az epikai szempontból jelentős epizód mélyebb megértésére való törekvés. Felmerülhetnek persze antik analógiák is. Suetonius Julius Caesar életrajzában (60) ír például hasonlót. T. Erdélyi Ilona állapítja meg Erdélyi János

Szondi Drégelen című verse kapcsán, hogy „a ló és az ember kapcsolata egészen különleges. Megölésük annyi, mintha magával végezne” (T. Erdélyi 2009: 45). Vlagyimir Propp pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy „az eposzban, tudjuk, a ló mindig saját gazdájának jellemzésére szolgál” (Пропп 1958: 386). Az epikus hős kedves lovának pusztulása általában jósjel, anticipáció: a hős halálát előlegezi. Így van ez Firdauszi *Sáhnámé*jában, a *Királyok könyvé*ben is, amelyet Arany János a *Szondi két apródja* írásakor tanulmányozott (AJÖM 10: 549–550). Rusztem, a legyőzhetetlennek hitt hős csapdába esik. Elsőként kedves paripája, Rakhs múlik ki, s nem sokra rá Rusztemnek is betelik a végzete (Firdauszi 1959: 242–244). Tinódi persze aligha ismerte Rusztem történetét, de tudta, hogyan kell elbeszélni az epikus hős utolsó küzdelmét előlegező eseményeket.

Ezután tehát már csak Szondi György szörnyű, egyszersmind dicsőséges halála és temetése következik Tinódi énekében:

(...)

Nagy derék ostromát Ali basa kezdeté.

Nagy szép dárda Szondinak kezébe vala,
Sebösölve térdön állván ő vív vala,
Romlott toron alatt általlótték vala,
Az fejét az hegyről alávetötték vala

Jó Drégelnek vára lőn basa kezébe,
Szondinak az testét vivék eleibe,
Fejét keresteté, az testhöz viteté,
Mint oly vitéz embört nagy szépen temetteté.

Jó dícséretbe lőn Szondi vitézsége,
Feje felé írott kopját feltétete.

(92–102. sor)

(...)

7. Drégely vára napjainkban

Fotó: Ács Pál

A történetírók értelmezése nem sokat tesz hozzá Tinódi soraihoz. Takáts Sándor megerősíti, hogy Szondi utolsó perceiben nem tért ki a halálos lövések elől, mert nem akart élve kerülni Ali fogságába. A hős lefejezése – írja Takáts – „a kor fölfogása szerint... nem kegyetlenség, hanem emberség volt; mert a fővitéznek szenvedését rövidítette meg” (Takáts 1915: 164). Az, hogy Ali a levágott fejet megkerestette, majd a testhez helyezve temettette el, különös megbecsülést jelentett, tekintve hogy a fejszedés, a levágott ellenséges fejek trófeaként való gyűjtése (mind oszmán, mind keresztény oldalon) elterjedt szokás volt (Takáts 1963: 101). Istvánffy értelmezése szerint a Szondi sírjára helyezett „írott kopja” Szondi saját harci zászlaja volt (Istvánffy 1962: 253), ez azonban egyáltalán nem bizonyos. Vitathatatlan tény, hogy az egész szertartás Ali pasa felügyelete alatt, az ő parancsait követve zajlott le. Érdekes kérdés, hogyan kell pontosan érteni azt, hogy „Jó dicséretbe lőn Szondi vitézsége”? Ali pasa maga szólt, mikor a testet elébe vitték, és később gondoskodott a hős ünnepélyes temetéséről? Hogyan zajlott le a sírba tétel? És hol temették el Szondit?

Ez a kérdés foglalkoztatta leginkább a 19. századi Szondi-emlék kuratóriumát. Drégely sziklavárát kisebb hegycsúcsok övezik, bármelyiken lehetett a hőn keresett „zöldellő” sírhant (Végh 2012: 163–167). A hős képzeletbeli sírját jelölő kultuszkápolna a historizmus műltszemléletének keretében kívánta újrafogalmazni Szondi hősie helytállásának történelmi emlékezetét. Ez a konstrukció – jellemző módon – nem Tinódi Sebestyén epikus költeményére épített. Tinódi szövegének látszólagos művészetlensége, érdesnek tűnő régisége nem illett bele – nem illik bele ma sem – a nemzetpolitikai emlékezetépítés modelljeibe. Pedig kétségtávol Tinódi volt a valós eseményeken alapuló magyar történelmi emlékezet egyik megalkotója. Ezt a 19. század második felében alighanem csak Arany János kezdte egészen tisztán látni. Nem meglepő, hogy a Szondi-emlék körüli nemzeties felbuzdulástól némiképp húzódozott (7. kép).

Irodalom

- Ács P. (2018): Az idomtalanság idomai. Arany János és a 16. századi magyar verses epika. In: Csonki Á. (szerk.): *Rejtőzködő Kalliópé. Tanulmányok Arany János Naiv eposzunk című írásáról*. (Hagyományfrissítés 6.) Budapest: Reciti.
- AJÖM VI & Voinovich G. (szerk.) (1952): Arany J.: *Zsengék, töredékek* (Arany János Összes Művei, VI). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- AJÖM X & Keresztury M. (szerk.) (1962): Arany J.: *Eredeti szépprózai művek, szépprózai fordítások, kisebb cikkek, tanulmányok, iskolai jegyzetek* (Arany János Összes Művei, X). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- AJÖM XIX & Korompay H. J. (szerk.) (2015): Arany J.: *Levelezés 5* (Arany János Összes Művei, XIX). Budapest: Universitas Kiadó & MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet.
- Bowra, C. M. (1952): *Heroic Poetry*. London: Macmillan.
- Burkert, W. (2011): *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche*. Zweite, überarbeitete und erweiterte Auflage. Stuttgart: Kohlhammer.

- Dávidházi P. (2004): *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Budapest: Akadémiai Kiadó & Universitas Kiadó.
- Demény I. P. (2002): *Hösi epika*. Budapest: Európai Folklór Intézet.
- Dézsai L. (1912): *Tinódi Sebestyén 1505?–1556* (Magyar Történelmi Életrajzok). Budapest: Történelmi Társulat.
- Edwards, M. W. (2005): *Homer's Iliad*. In: Foley, J. M. (ed.) (2005): 302–314.
- Emecen, F. M. (2019): The demise of the pasha. Some remarks on the death of Hadim Ali Pasha, Governor General of Buda. In: Fodor, P., Kovács, N. E., Péri, B. (eds.): *Şerefe: Studies in Honour of prof. Géza Dávid on His Seventieth Birthday*. Budapest: Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences.
- Farbaky-Deklava, L. (2020): Reconstruction of the church of Deáki/Diakovce. A Change of generations in monument conservation. In: Kowalski, T. (ed.): *Monumentorum Tutela*. Bratislava: Pamiatkový úrad Slovenskej republiky (Ochrana pamiatok 30), 267–293.
- Firdauszi (1959): *Királyok könyve (Sáhnáme)*. Honti R. válogatása és átdolgozása alapján ford. Devecseri G. Budapest: Európa Kiadó.
- Foley, J. M. (ed.) (2005): *A Companion to Ancient Epic*. Oxford: Blackwell.
- Foley, H. P. (2005): *Women in Ancient Epic*. In: Foley, J. M. (ed.) (2005): 105–118.
- Fűzfa B. (szerk.) (2009): *Szondi két apródja. A Szécsényben 2008. szeptember 26–28-án rendezett Szondi két apródja-konferencia szerkesztett és bővített anyaga* (A 12 legszebb magyar vers, 3). Szombathely: Savaria University Press.
- Gévay A. (1841): *A budai pasák*. Bécs: Strauss Antal özvegye.
- Graen, D. (ed.) (2011): *Tod und Sterben in der Antike. Grab und Bestattung bei Ägypten, Griechen, Etrusken und Römern. Mit Beiträgen von Jana Brückner und Henning Wabersich*. Stuttgart: Konrad Theiss Verlag.
- Istvánffy M. (1962): *A magyarok történetéből*. Juhász L. (ford.). Budapest: Magyar Helikon.
- Komoróczy G. (szerk.) (1983): „Fénylő ölednek édes örömeiben...” *A sumer irodalom kistükré*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Kovács S. I. (1979): Az értelmes halál. Jegyzetek a „Szigetvári emlékkönyv”-ről. In: Idem: *Zrínyi-tanulmányok*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó.

- Kulcsár P. (szerk.) (1977): *Humanista történetírók*. (Magyar remekírók.) Budapest: Szépirodalmi Kiadó.
- Le Goff, J. (2012): *Középkori hősök és csodák*. Lőrinszky I. (ford.). Budapest: Európa.
- Margócsy I. (2009): *A históriás énekmondástól a dramatikus balladáig. Czuczor Gergely és Arany János Szondi-versei*. In: Fűzfa (szerk.) (2009): 24–36.
- Matunák M. (1902): *Drégely és Palánk katonai szerepe a törökök alatt*. Korpona: Joerges Á. Özv. és Fia.
- Nagy Á. (2021): Kisfaludy Sándor 1809-es Hazafiúi Szózatának recepciója és használatai. *Magyar Könyvszemle*, 137. 4, 516–553. DOI 10.17167/mksz.2021.4.516-553
- Nagy, G. (2005): *The Epic Hero*. In: Foley, J. M. (ed.) (2005): 71–89.
- Nora, P. (1989): Between memory and history. Les lieux de mémoire. *Representations, Special Issue, Memory and Counter-Memory*, 7–24.
- Pálffy G. (1998): A veszprémi végvár fő- és vicekapitányainak életrajzi adataira (16–17. század). In: Tóth G. P. (szerk.): *Veszprém a török korban*. (Veszprémi múzeumi konferenciák, 9). Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Laczkó Dezső Múzeum, 91–188.
- Papp G. Gy. (2018a): Medievalism in nineteenth-century Hungarian architecture. In: Barral i Altet, X., Lövei, P., Lucherini, V., Takács, I. (eds), *The Art of Medieval Hungary*. Roma: Viella, 333–344.
- Papp G. Gy. (2018b) Present constructed from the past. Attempts to shape national architecture in 19th-century Hungary. In: Gyáni, G. & Halmesvirta, A. (eds.): *Cultural Nationalism in a Finnish-Hungarian Historical Context*. Budapest: MTA BTK TTI, 146–163.
- Papp G. Gy. (2021): The millennial monument in Budapest as a bearer of memory, national identity and self-awareness. *RIHA Journal* 0268. 10 July 2021. DOI: <https://doi.org/10.11588/riha.2021.1.81899>
- Pongrácz L. (szerk.) (1885): *Szondi-album. Drégeli emlék-lapok. A Szondi-emlék-kápolna felavatása alkalmából*. Esztergom: Laiszky János.
- Prokopp Gy. (1971): A primási levéltár Ipolyi-gyűjteménye. *Levéltári Szemle* 29, 3.
- Пропп, В. Я. (1958): *Русский героический эпос*. Москва: Государственное Издательство Художественной Литературы.

- Rees, A. & Rees B. (1961): *Celtic Heritage. Ancient Tradition in Ireland and Wales*. London: Thames & Hudson.
- RMKT XVI/13/A – Ács P., Etlinger M., Pap B., Szatmári Á., Szentmártoni Szabó G., Zsupán E. (szerk.) (2018): *Bogáti Fazakas Miklós históriás énekei és bibliai parafrázisai*. (Régi Magyar Költők Tára. XVI. század, XIII/A). Budapest: Balassi Kiadó.
- RMKT XVI/2 & Szilády Á. (szerk.) (1881): *Tinódi Sebestyén összes művei. 1540–1555*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Roland-ének* (1996): *Roland-ének. Ófrancia históriás ének egy oxfordi kéziratból*. Rajnavölgyi G. (ford.). Budapest: Eötvös József Kiadó.
- RPHA & Horváth I. (szerk.) (1992): *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*. Paris: Nouvel Objet.
- Sánchez-García, J. Á. (2015): The cult of the romantic hero: literature and memorials. *Kynmypa/Culture* n. 10, 21–34.
- Szántó I. (1977): Ali budai pasa hadjárata 1552 nyarán a Hont-Nógrád megyei várak ellen. *Történelmi Szemle* 20, 31–52.
- T. Erdélyi I. (2009): *Arany Szondi-balladájának egy előzménye. Erdélyi János: Szondi Drégelen című verse*. In: Fűzfa (szerk.) (2009): 37–48.
- Takáts S. (1915): *Rajzok a török világból*. I. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Takáts S. (1922): *Régi magyar kapitányok és generálisok*. Budapest: Stádium.
- Takáts S. (1963): *Bajvivó magyarok*. Réz P. (szerk.). Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó.
- Takáts S., Eckhart F. & Szekfű Gy. (szerk.) (1915): *A budai basák magyar nyelvű levelezése*. Bp.: Franklin-társulat.
- Tarjányi E. (2009): *Arany János történeti balladáinak műltszemlélete*. In: Fűzfa (szerk.) (2009): 69–84.
- Toldy F. (1867): *A magyar költészet története az ősidőktől Kisfaludy Sándorig*. Második, javított kiadás egy kötetben. Pest: Heckenast Gusztáv.
- Vadai I. (1991): +1. (Metrikai határjelölések a régi magyar versben). *Irodalomtörténeti Közlemények* 95/4, 351–369.
- Vaderna G. (2015): A bárdköltészet lehetőségei. Berzsényi Dániel 1803-as költeményei. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 119/6, 721–768.
- Végh J. (2012): *Szondi György és Drégely vára emlékezete*. Gödöllő: Gödöllői Innovációs Központ Kft.
- Vries, J. de (1963): *Heroic Song and Heroic Legend*. London, New York & Toronto: Oxford University Press.

Jöhet a nyelvészeti háborúkból üdv?¹

„Egy dolog következetesen egy metodológiai és elméleti-fogalmi paradigmában vagy paradigma mentén dolgozni annak érdekében, hogy ily módon másokkal közösen, lényegre törően és kölcsönösen megragadjuk a valóság egy darabját, és más dolog, ezt a paradigmát tudományunk egészének tekinteni. [...] Sajnállok [...] mindenkit, aki – legyen bármilyen elismert is – kvázi-paradigmájának szürke normál-tudományos hétköznapijaiban félénken elsáncolja magát, és nem akarja tudni [...], mi történik saját tartományán kívül”

(Herrmann 1986: 32–33).

1. Bevezetés

A nyelvtudomány harcias diszciplína. Különböző részterületeinek egymással ütköző nézeteket valló közösségei között kisebb-nagyobb háborúskodások dúlnak. Például egyikük a magyar nyelv története iránt érdeklődő nagyközönség számára is ismert ’ugor–török háború’. A ’nyelvészeti háborúk’ (‘linguistics wars’) kifejezés mégis jóval később, az amerikai elméleti nyelvészet történetének korai szakaszaival kapcsolatban vált közismertté Randy Allan Harris (1993a) – vizsgálata tárgyához méltó módon

¹ A tanulmány az MTA Tudomány a Magyar Nyelvért Nemzeti Program *Álhírek, áltudományos nézetek nyelvészeti azonosítása* című alprogramjának támogatásával készült.

provokatív – könyvének címében.² Azóta a kifejezés két háborút jelöl, és mindkettőben az egyik hadviselő fél Noam Chomsky *Transzformációs Generatív Grammatikájának* lobogója alatt harcolt.³

Az első nyelvészeti háborúra az 1950-es és 1960-as évek fordulóján került sor, amikor a Transzformációs Generatív Grammatika alapművének tekintett *Syntactic Structures* (Chomsky 1957) megjelenését követően annak hívei megtámadták az amerikai strukturalista nyelvészet akkori élvonalát jelentő, Bloomfield munkásságából kibontakozó, mintegy negyedszázados múltra visszatekintő bloomfieldiánus és a negyvenes évek kö-

²Bár Harris olvasmányosságra törekszik, és megfogalmazásai olykor bombasztikusak, minden állítását vagy írásos forrásokkal, vagy olyan szóbeli visszaemlékezésekkel dokumentálja, amelyekért az események szereplői személyes felelősséget vállaltak. Például Joseph (1995) és Langendoen (1995) recenziója egyaránt elismeri Harris (1993) könyvének historiográfiai értékét; Postal & Pullum (1999) Harris könyvét „gondos történeti és retorikai elemzés”-nek minősíti. Harris (2021) az 1993-as első kiadás nagyon jelentősen átdolgozott és kiegészített változata. A jelen tanulmányban a szemléletesség érdekében vezérfonálnak tekintem Harris mindkét könyvét, hozzátéve, hogy Kertész (2020) a Transzformációs Generatív Grammatika történetének több mint 20 különböző értékelését összevetve szélesebb áttekintést nyújt a generatív nyelvészet historiográfiájáról.

Továbbá, a Transzformációs Generatív Grammatika tudománytörténeti értékelései rendkívül elfogultak. Tükrözik az adott szerző személyes ellenszenvét vagy szimpátiáját a vizsgálat tárgya, vagyis a generatív nyelvészet iránt (Kertész 2020). A legfrissebb példa, hogy az elkötelezett generativista Newmeyer – Harris könyvének második kiadásával közel egyidejűleg megjelent – új tudománytörténetében a neo-bloomfieldiánusok és a korai chomskyánusok viszonyának leírásakor szót sem ejt azokról a tényekről, amelyek alapján Harris (1993) ’nyelvészeti háborúról’ beszél; lásd Newmeyer (2022: 127 kk).

³Chomsky nyelvészetének elnevezése az évtizedek során folyamatosan változott. A kezdeti időszakban a ’Transzformációs Generatív Grammatika’ elnevezés terjedt el. A továbbiakban ezt a kifejezést azonos értelemben használok a ’Chomsky nyelvészete’ és a ’chomskyánus’ kifejezésekkel. A Transzformációs Generatív Grammatika változásait nem részletezem számos apró fázis és azok neveinek felsorolásával.

zepétől az ötvenes évek végéig domináns neo-bloomfieldiánus irányzatokat.⁴ Az utóbbiak tevékenységének középpontjában disztribúciójuk (környezetük) tulajdonságai alapján a vizsgált nyelvek – az angol mellett mindenekelőtt számos indián nyelv – morféma- és fonémaosztályainak megállapítása és taxonómiájának kidolgozása állt.⁵ Chomsky (1957) *Syntactic Structures* című könyve ugyanakkor nagy feltűnést keltve a természettudományokra jellemző, formalizált, axiomatikus felépítésű elmélettel kívánt túllépni a neo-bloomfieldiánus nyelvészetten, és próbálta leírni az angol nyelv minden nyelvtanilag helyes mondatának és csak a helyes mondatainak az előállításáért felelős szintaktikai szabályokat.

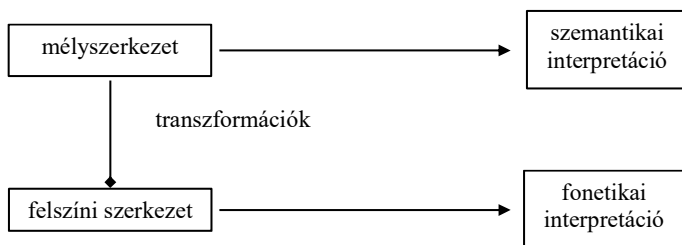
Évtizedekkel később a különböző tudományos közösségekhez tartozó, különböző szakmai felfogást valló visszaemlékezők egyhangúlag háborús kifejezésekkel jellemezték Chomskyéknak a neo-bloomfieldiánus nyelvészek elleni fellépését. Például Robin Lakoff (1989: 967; kiemelés K. A.) szerint – aki az első háború idején Chomsky tanítványa volt, majd a második háborúban ellenfelei közé tartozott – Chomsky köre „rendszeresen *vérrre ment*”, Chomsky vezette be a nyelvészetbe „a *viszálykodó, ellentétet szító, rosszindulatú érvelést*” (uo.; kiemelés K. A.), és már „*nem* volt he-

⁴ A 'Neo-bloomfieldizmus' kifejezés általánosan használatos, azonban leegyszerűsítő, mert azt sugallja, hogy egységes irányzatról van szó, miközben valójában egymással rivalizáló csoportok nézeteinek hálózata volt. Lásd ehhez pl. Hymes & Fought (1981) [1975]. A továbbiakban ennek tudatában használom a kifejezést. Az ugyanezen irányzat egyéb elnevezéseihez képest értéksemleges. A 'taxonomikus nyelvészet' kifejezést a chomskyánusok pejoratív konnotációval használják; a 'disztribucionalista nyelvészet' az irányzatot annak egyetlen elemével azonosítja; a 'strukturalista nyelvészet' szembeállítás a Transzformációs Generatív Grammatikával pedig azért zavaró, mert, mint arra majd a 4.1.1. szakaszban utalni fogok, jelentős átfedések vannak módszereik között.

⁵ A bloomfieldiánus és a neo-bloomfieldiánus korszakot is igen éles ellentéték jellemezték egyrészt az irányzaton belül, másrészt az előző (filológiai beállítottságú) generációval szemben (lásd ehhez pl. Hymes & Fought 1981, Newmeyer 2022: 1–42).

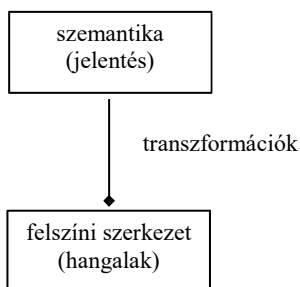
lye a pluralizmusnak” (uo. 968; kiemelés K. A.). Vagy: Chomsky életművének egyik legszélsőségesebb bírálója a neo-bloomfieldiánusok ellen meghirdetett „szent háború” (Murray 1994: 445) atipikus sajátosságaként kiemeli, hogy nem az idős neo-bloomfieldiánusok gáncsolták a fiatal generáció törekvéseit, hanem „[a]mi az *agresszivitást* illeti, a *chomskyánusok ütöttek elsőként*” (Murray 1994: 244; kiemelés K. A.).⁶ Vagy: még a mindmáig elkötelezett generativista Frederick J. Newmeyer is úgy fogalmaz, hogy a chomskyánusok „*könyörtelenül rontottak neki* olyan nyelvészeknek, akik életkoruknál fogva a nagyszüleik lehettek volna” (Newmeyer 1986a: 40; kiemelés K. A.). A neo-bloomfieldiánusok defenzívába szorultak, és nem tudtak érdemi ellenállást kifejteni.

A második amerikai nyelvészeti háború mintegy tíz évvel később, az 1960-as évek végén és az 1970-es évek első felében játszódott le. Apropója az *Aspects of the Theory of Syntax* (Chomsky 1965) 'mélyszerkezet' fogalma volt. Miközben Chomsky Berkeley-ben töltötte szabad szemeszterét, távollétében tanítványai közül George Lakoff és John Robert Ross saját szemináriumain kifogásolta, hogy az elmélet szemantikai komponense 'csak' *interpretálja* a mélyszerkezetben előállított szintaktikai struktúrákat (1. ábra), miközben a transzformációk a mondatok fonetika-
ilag interpretált felszíni szerkezetét a mélyszerkezetből vezetik le.

1. ábra. Az *Aspects* modellje Chomsky (1965) nyomán (egyszerűsítve)

⁶ Murray (1994) és Newmeyer (2022) egyaránt dokumentálja, hogy a neo-bloomfieldiánusok vezető személyiségei kiemelkedően tehetségesnek tartották és kifejezetten támogatták a fiatal Chomskyt.

2. ábra. A Generatív Szemantika modellje
Postal (1972) nyomán (egyszerűsítve)

Másokkal – mindenekelőtt James McCawley-val és Paul Postal-lal – kiegészülve,⁷ a mélyszerkezet helyett a szemantikát kívánták a mondatok előállításáért felelős komponensnek tekinteni. Az erre az alapgondolatra támaszkodó Generatív Szemantika a kifejezések jelentése és a felzíni szerkezetben megnyilvánuló hangalakja között közvetlen kapcsolatot tételezett fel (2. ábra). A generatív szemantikusok szemlélete nem elmélet-, hanem adatcentrikus volt; érveléseik az *Aspects*-modelltől eltérően nem néhány formalizálhatónak vélt absztrakt szerkezetre korlátozódtak, hanem nagyszámú, változatos, a *tényleges nyelvhasználat* megfigyeléséből származó adatra épültek. Felhívták a figyelmet egy sor olyan lényeges nyelvi jelenségre, amelyek csak a mindenkori beszédhelyzet, a nyelvhasználók háttértudása, a trópusok, a szintaktikai szerkezettel nem

⁷ „Az egyik oldalon ott volt a félelmetes Postal, frissen érkezve azokból a csatákból, amelyeket Chomsky oldalán a »strukturális« ellen vívott [...] ott volt a briliáns Haj (John Robert) Ross, akinek 1967-ben Chomsky témavezetésével megvédett értekezése új irányt szabott a szintaktikai kutatásnak [...]; ott volt a lobbanékony George Lakoff; a borotvával eszű Robin Tolmach Lakoff; és az az ember, aki a szó minden értelmében a Generatív Szemantika elnöklő gényusa, James McCawley. A másik oldalon Chomsky volt. [...] Miközben buzgón toborzott és nevelt új híveket, gyakorlatilag a terület teljes fennmaradó része a Generatív Szemantika felé lendült” (Harris 1993b: 130).

magyarázható többértelműségek, az idiómák, a lexikon sajátosságainak figyelembevételével vizsgálhatók, és amelyeket az absztrakt mondatsemákat előállító Transzformációs Generatív Grammatika a maga formális apparátusával eleve kizár látóköréből.

Miután Berkeley-ből visszatért az MIT-ra, Chomsky kirobantotta az újabb „szent háborút” (Harris 2021: 256) – ezúttal a Transzformációs Generatív Grammatika *Aspects*-modellje mellett kiálló *interpretatív szemantikusok* és a velük szembeforduló *Generatív Szemantika* élharcosai között. Ismét Chomsky volt a támadó. „A Generatív Szemantika *elleni támadás* [...] több éven át gyakorlatilag lekötötte minden nyelvészeti energiáját”, állapítja meg Harris (2021: 394; kiemelés K. A.). Sadock (1990: 130; kiemelés K. A.) egyenesen „a Generatív Szemantika elleni *pogromokról*” és „*véres bosszúról*” beszél. A két háborúra visszaemlékező nyelvészek, a tudománytörténészek és az újságírók is előszeretettel vallásos metaforákkal, vakhitű szektaként jellemzik a chomskyánusokat.⁸ A chomskyánusok „[m]ás korokban az *Egyházat vagy a kolostort* választották volna [...] család volt, világ, egyház” (Robin Lakoff 1989: 963; kiemelés K. A.). Chomsky „a *prófétai* hagyományt követi, és nem érvelhetnél vele szemben jobban, mint ahogy Ézsaiással vagy Ezékiellel szemben érvelhetnél volna” (Woollacott 1989; idézi Harris 2021: 391; kiemelés K. A.). Azonban azt is tudjuk, hogy Chomsky tagadja részvételét a háborúban.⁹

⁸A ’chomskyánusok’ kifejezés nem a Chomskyt követő nyelvészek egységes közösségét jelöli, hanem összetételükben folyamatosan változó, egy-egy időszakban Chomsky mellé szegődő személyekből álló csoportokat. Például a Chomskyval az *Aspects* időszakában szembeszálló generatív szemantikusok közül egyesek ezt megelőzően, a neo-bloomfieldiánusok megtámadásának idején harcias chomskyánusok voltak.

⁹Chomsky így minősíti a második nyelvészeti háborút Grewendorfnak adott interjújában: „[...] ezek sajnos nagyrészt olyan fajta agyrémek, amilyenek jelenleg meglehetősen divatosak. Harris lélegzetelállító beszámolóit konstruál egy olyan nagy háborúról, amelyben én állítólag a tudományágam fölötti uralomért vívott nagy harcban az abban részt vevő hadseregek egyikének parancsnoka voltam. [...] A történet szempontjából

Ugyanakkor a generatív szemantikusok sem fukarkodtak a szélsőséges megnyilvánulásokkal. Például Robin Lakoff (1989: 970; kiemelés K. A.) arról számol be, hogy tanítványai „egyszer csak Chomskyt már nem bálványnak látták, *sátánivá* lényegült át, az *Ellenséggé* vált”. Postal pedig így összegzi véleményét Chomskyról:¹⁰

„Sok évvel később arra a következtetésre jutottam, hogy minden, amit mond, hamis. Pusztán szórakozásból hazudik. Minden egyes érvét hamissággal és fondorlattal színezte és kódolta. Olyan volt, mintha extra figurákkal sakkozna. Minden csalás volt” (idézi MacFarquhar 2003).

A generatív szemantikusok kommentárjai, írásainak és előadásainak címe, csakúgy, mint példamondataik, célzottan humorosak, gunyorosak, szarkasztikusak és politikusak voltak. Eltérően a neo-bloomfieldiánusoktól, szellemesen és határozottan vágtak vissza a chomskýanusoknak. A harc könyörtelensége nem maradt el az előző háborúé mögött:

kár, hogy engem kevéssé érdekelt ez a »háború«, és nem is vettem részt benne.” (Grewendorf 1995: 231–232).

Ezzel szemben a nyelvtudomány-történeti irodalomban dokumentált tények egybehangzóan megkérdőjelezik Chomsky visszaemlékezésének helytállóságát: „[...] saját elméleti keretének történetére, saját szakmai felemelkedésére és a nyelvészeti háborúkban való részvételére vonatkozó állításai jelentős mértékben *összeegyeztethetetlenek a dokumentált adatokkal*. Állításai szintén összeegyeztethetetlenek számos, vele szoros közelségben dolgozó szemtanú visszaemlékezéseivel” (Harris 2021: 409; kiemelés K. A.). Még a Harrisétől jelentősen eltérő historiográfiai nézetet képviselő Newmeyer is elismeri, hogy Chomsky önértékelése nem áll összhangban a dokumentált tényekkel (lásd Newmeyer 2022: 166 kk.).

¹⁰Postal az első háború idején Chomsky elkötelezett híve és a neo-bloomfieldiánusok legádázabb ellenfele volt. A második háborúban a Chomskyval szembeforduló generatív szemantikusok egyik vezéralakjává vált. A második háborút követően publikációiban a mai napig kíméletlen szarkazmussal mutat rá Chomsky nyelvészetének gyenge pontjaira (lásd például Postal 2004).

„A »Nyelvészeti Háborúk« címke, melyet Postal ragasztott erre az időszakra, túlzónak látszik a szakmán kívüliek és mindazon nyelvészek számára, akik később csatlakoztak a szakmához, mégis a *háborúk* az egyetlen megfelelő kifejezés. **Rosszindulatú, agresszív, többnyire szégyenteljes** időszak volt” (Harris 1993a: 152; kurzív kiemelés az eredetiben, félkövér kiemelés K. A.).

Noha – mint majd kitérek rá – nem csupán az érintett nyelvészek, hanem a tudománytörténészek is sokféleképpen és egymásnak olykor élesen ellentmondva értékelik mindkét háborút, mindannyian egyetértenek abban, hogy a *chomskyánus agresszió nyomán* alakult ki mind a mai napig elhúzódó háborús helyzet.

Ha mindez így van, akkor joggal merül fel a kérdés: *hoztak-e üdvöt az idézett jelzők szerint „agresszív”, „véres”, „könyörtelen”, „szégyenteljes”, „rosszindulatú” nyelvészeti háborúk a nyelvtudomány számára?*¹¹ A választ annak bemutatásából fogom levezetni, hogy a támadó fél kommunikációs fegyverei milyen esetekben járultak hozzá a nyelvészeti háborúknak a nyelvtudomány fejlődését károsan befolyásoló hatásához, és ellenkezőleg, mely esetekben segítettek elő a nyelvtudomány episztemikus célját – azaz a ’nyelv’ mint absztrakt rendszer, a ’nyelvtudás’ mint képesség, a ’nyelvhasználat’ mint szituációhoz kötött kommunikatív cselekvés megismerését – szolgáló, a tudományos kutatás eredményeit gazdagító folyamatokat. A válaszhoz vezető tudománytörténeti összefüggések áttekintése során *tárgyszerűsége* töreksem, és nem kívánok csatlakozni sem a chomskyánusokhoz, sem ellenfeleikhez. Mivel a nyelvészeti háborúk értékelésének chomskyánus narratívája terjedt el széles körben, a hitelesség és elfogulatlanság érdekében a Magyarországon kevésbé ismert alternatív narratívákat *is* viszonylag sok idézettel dokumentálom, miközben szükségképpen a háborúkat kirobbantó chomskyánus agressziót tekintem viszonyítási alapnak.

¹¹ Az ’üdv’ kifejezést ebben az írásban explikátlanul használom. Jelen-tésárnyalataihoz lásd Dávidházi (jelen kötet).

A chomskyánus harci eszközök alkalmazásának eredménye a nyelvtudomány története szempontjából önmagában véve is érdekes, áttekintésüket mégis mindenekelőtt a jelen kötet kontextusa indokolja. Ugyanis szembetűnő analógiát mutatnak a valódi háborúkkal, csakúgy, mint a politikai közélet kommunikációs stratégiáival. Ugyanakkor a tanulmány csupán felveti az analógiából származó és messzire vezető következtetések lehetőségét, de azok levonását – az adott terjedelmi korlátok között nem tárgyalható összetettségük miatt – egyelőre az olvasóra bízza.

A 2. szakasz a chomskyánusok hatékony kommunikációs fegyvereként bevetett *érvelési hibákat* illusztrálja, a teljesség igénye nélkül. A 3. szakaszban az alapkérdést arra a részkérdésre szűkítem, hogy a két háborúban elsőprő győzelmet arató Transzformációs Generatív Grammatikának az érvelési hibákat felvonultató arzenálja kivívta-e azt a változást, amelyet a tudománytörténet tudományos haladásként értékelhet. A 4. szakasz részkérdése az lesz, hogy a legyőzött irányzatok valóban eltűntek-e, mint korszerűtlen, meghaladott, leváltásra érett próbálkozások, vagy veszteségeik ellenére termékenyen befolyásolták a nyelvtudomány későbbi állapotát. Az 5. szakasz összegzi a kiinduló kérdésre adott választ, majd a 6. szakasz analógiát von e válasz és a kötetünk homlokterében álló jelenlegi társadalmi jelenségek egy része között.

2. A fegyvertár

2.1. Az érvelési hibákról

A Transzformációs Generatív Grammatika történetében társadalmi tényezők (csoportképződés, autoritás, érdekek), intellektuális tényezők (az elméletváltozatok fogalomrendszere, tételei, módszerei, normái) és a nyelvi kifejtés (formalizmus vagy annak hiánya, notáció, retorika) játszottak szerepet.¹² Bármily lényeges

¹² E tényezők összjátékát Kertész (2020) tárgyalja.

is e tényezők bonyolult összjátéka, a jelen tanulmány probléma-felvetésének kontextusában mindössze egyet emelek ki közülük: azt, hogy Chomsky és hívei rendkívül jól működő *kommunikációs harci eszközökkel támadták meg* előbb a neo-bloomfieldianusokat, majd a generatív szemantikusokat. A kommunikációs eszközöknek jelentős szerepük volt abban, hogy 'háborúról', 'győzelemről', 'vereségről', 'támadásról' szól a historiográfiai irodalom.

A chomskyánusok kommunikációs fegyverei közé tartoztak az *érvelési hibák* mindkét győzelmes hadjáratban. Az érvelési hibák kétélűek: a támadás hatékony eszközei lehetnek, de vissza is üthetnek a támadóra. Első alapvető tulajdonságuk az, hogy a helyes érvelés látszatát keltik, miközben *hibásak*. A második: abban az értelemben *terméketlenek*, hogy nem segítik, hanem blokkolják azt a heurisztikus folyamatot, amelynek a mindenkori probléma megoldásához kellene vezetnie. Végül – és ez a legfontosabb tulajdonságuk – *megtévesztőek*. Ugyanis, ha a vitapartnerek nem veszik észre őket, akkor sikeresen győzhetők meg egy valójában hibás álláspont helyességéről, és a vita eldőlhet a hibás állítás javára. Ha pedig észreveszik, akkor az ellenkező hatás érvényesül: az érvelési hiba megsemmisítő vád, hiszen aláássa az adott véleményt, ráadásul megalázó is, amikor elkövetője fejére olvassák ellenfelei. Az érvelési hibák elkövetésének vádjával szemben rendkívül nehéz védekezni, mert nincs általánosan elfogadott meghatározásuk,¹³ így a vádló a mindenkori kommunikációs helyzethez igazodva könnyen tudja manipulálni az adott érvelési hiba értelmezését. A tudományos vitákban az érvelési hibák még veszélyesebbek, mint a hétköznapi kommunikációban. Ha nem ismerjük fel őket, akkor – mindenekelőtt megtévesztő voltuk következtében – az eredményesség látszatát keltve a kuta-

¹³ A jelenlegi argumentációelmélet mindkét domináns irányzata – Walton pragmatikai megközelítése és van Eemeren pragma-dialektikája – e három tulajdonságot tekinti alapvetőnek, noha eltérően explikálják őket. Kertész (2019) a generatív nyelvészet historiográfiájára jellemző érvelési hibákat egy új argumentációelméleti modell keretében elemzi.

tást vakvágányra vezethetik. Ha pedig sikerül őket azonosítani, akkor, ellenkezőleg, teljes projektek dőlhetnek romba. Következésképpen a tudományos vitákban különösen fontos az érvelési hibák feltárása és hatástalanítása. Mindezek fényében szembe-tűnő, hogy a chomskyánusok mindkét háború megnyeréséhez eszközként használták az érvelési hibákat, miközben az esetek túlnyomó többségében sem a neo-bloomfieldiánusok, sem a generatív szemantikusok nem tudták kihasználni az ellentámadásnak azt a lehetőségét, amelyet felismerésük megeremthetett volna. Az alábbiakban a chomskyánusok megnyilvánulásaiban előszeretettel alkalmazott érvelési hibák közül említek meg néhányat informálisan.

2.2. Szalmabábérvelés

Súlyos, ugyanakkor roppant hatásos érvelési hiba a 'szalmabábérvelés'.¹⁴ A szalmabábérveléssel a támadó fél nem a megtámadott személy tényleges álláspontját cáfolja, hanem egy olyan konstruktumot, amelyet ő maga alkotott kifejezetten azzal a céllal, hogy könnyen cáfolhassa. A klasszikus példa Chomsky (1959) híres recenziója Skinner (1957) *Verbal Behavior* című könyvéről. Chomsky megsemmisítőnek látszó érvei valójában nem Skinner nézeteit támadják, hanem szalmabábként „meglehetősen elavult behaviorista tanok olyan egyvelegét [...], amelyeknek semmi közük sincs Skinner elméletéhez” (MacCorquodale 1970: 98). Palmer (2006: 264) ugyanebben az összefüggésben világossá teszi, hogy „a vita hatásos eszköze, ha az ellenfélről abszurd karikatúrát rajzolunk, de ennek a stratégiának meg kell fizetni az árát, amennyiben kiderül”. Azonban Chomsky és követői az első nyelvészeti háborúban nem fizették meg a szalmabábérvelés árát, hiszen, mint köztudott, a recenziót a chomskyánusok a kognitív fordulat megalapozásának, a behaviorizmusra és ezzel együtt a

¹⁴ Beaugrande (1991) részletesen elemzi a chomskyánusok szalmabábérvelésének különböző eseteit.

neo-bloomfieldizmusra mért végzetes csapásnak tartják. Sőt, az is olvasható, hogy 1959-ben ezzel a művel született meg a 'bio-lingvisztika', amely a chomskyánizmus jelenlegi változatának, a Minimalista Programnak az egyik hívószava (Boeckx 2006: 16–17). A szalmazababérvéltetés hatékony volt a generatív szemantikusokkal szemben is.¹⁵ Szemléltetésképpen egy példát említek: Harris (1993a: 153–154) idézi George Lakoff beszámolóját arról, ahogy Chomsky a generatív szemantikusoknak szánt előadásaiban *helyesen* érvelve cáfolta azokat a nézeteket, amelyeket idézett – de ezek *nem* a megtámadott generatív szemantikusok nézetei voltak, hanem kontextusukból kiragadott és manipulatív módon tálalt, ezért könnyen cáfolható szövegrészek.

A szalmazababérvéltetés a chomskyánus tudománytörténet-írásban is tetten érhető. Például Robin Lakoff (1989: 940; kiemelés K. A.) így jellemzi Newmeyer (1986a) historiográfusi tevékenységének szalmazababjellegét: „Newmeyer elfogultsága a legveszélyesebb fajtából való. [...] Newmeyer félrevezeti az olvasót, és *eltorzítja a tényeket*.”¹⁶ A szalmazababérvéltetés végigvonul a chomskyánizmuson egészen a mai napig.

¹⁵ A példák gazdag tárházához lásd Robin Lakoff (1989), Huck & Goldsmith (1995), Harris (1993a, b), (2021).

¹⁶ Koerner, Robin Lakoff és Murray a chomskyánizmus érdekeit szolgáló propagandistának nevezi Newmeyert, a Newmeyer-féle eljárást pedig 'partizán történetírás'-nak és 'Whig-történetírás'-nak, csakúgy, mint Chomsky (1968) 'karteziánus nyelvészetét'. Például Murray (1989: 156–157; kiemelés K. A.) így jellemzi Newmeyer egyik könyvét: „[...] meglepetéssel tapasztaltam, hogy [a Chicago University Press] *a múlt olyan cinikusan hamis ábrázolásának* az orgánusaként szolgál, amely a sztálinista történelemírásra, azaz *akár a politikai, akár az akadémiai hatalom megkaparintásának* 'forradalom'-ként beállított *önlegitimációjára* jellemző.” Newmeyer (2022) deklaráltan arra tesz kísérletet, hogy az első nyelvészeti háború időszakának a korábban megjelent tudománytörténeti írásainál kevésbé elfogult és kevésbé tendenciózus leírását nyújtsa.

2.3. Argumentum ad hominem

Chomsky és hívei mind a neo-bloomfieldiánusokkal, mind később a generatív szemantikusokkal folytatott vitában gyakran nem azok állításaival szembeni szubsztanciális ellenérveket alkalmaztak, évrre érvelve válaszolva, hanem a vitapartner személyének megálázására, megsemmisítésére, nevetségessé tételére törekedtek *argumentum ad hominem* alkalmazásával. Chomsky sulykolta, hogy önmagán és szűk körén kívül mindenki más „intellektuálisan, emocionálisan és még morálisan is alkalmatlan a nyelvtudomány művelésére” (Harris 1993a: 78).¹⁷ Az *ad hominem* érvelés a második háborúban is kedvelt fegyver volt. Például Chomsky (1973) George Lakoff *nézeteit* nem érvekkel, hanem *személyének* diszkreditálásával támadja: „Lakoff nagyon zavaros képet fest”; „Lakoff teljesen téved”; „eltorzítja az én művem”; „alaposan félreértette azt az irodalmat, amelyre hivatkozik”; „javíthatatlanul zavaros”; „nem létező nézeteket tárgyalt olyan témákról, amelyeket nem vetettek fel, a felismerhetetlenségig összezavarta a felvetett témákat, és súlyosan eltorzította jóformán minden idézett forrás tartalmát” (Chomsky 1973: 33). Azóta is „Chomsky őszintén hiszi, hogy [...] az övétől eltérő véleménnyel, meggyőződéssel, érveléssel rendelkező emberek ostobák és tudatlanok” (Harris 2021: 396).

2.4. Argumentum ad verecundiam

A chomskyánusok előszeretettel alkalmazták a 'tekintélyre hivatkozás' (*argumentum ad verecundiam*) érvelési hibát. Ez az érvelési hiba akkor lép fel, ha valaki valamilyen tekintélyt – ez lehet személy, tárgy, esemény, intézmény vagy valami más – egy konklúzió alátámasztását szolgáló evidenciaként kezel. Például Chomsky egyik fegyvere az volt, hogy a nyelvtudományt természettudománynak nevezte, és mind a neo-bloomfieldiánuso-

¹⁷ Itt az *ad hominem* érv összekapcsolódik az elsietett általánosítással, lásd a 2.5. szakaszt is.

kon, mind a generatív szemantikusokon a természettudományos minták követésének hiányát kérte számon.¹⁸ A természettudományok tekintélyére való hivatkozás a chomskyánusok szemszögéből legitimálni látszott az éppen érvényesnek kikiáltott természettudományos kritériumokat nem teljesítő – vagyis a neo-bloomfieldizmus különböző változatait képviselő, illetve a generatív szemantikai mozgalmat elindító – személyek és csoportok támadását. Lees (1957) recenziója már a *Syntactic Structures* megjelenése előtt elkészült, és közvetlenül annak megjelenése után látott napvilágot. Szerepe meghatározó volt, mert eleve megadta az alaphangot ahhoz, hogy a chomskyánusok a neo-bloomfieldiánusokkal szembeni felsőbbrendűségük hangoztatását kommunikációs fegyverként használják.¹⁹ Harris (1993a: 69; kiemelés K. A.) így jellemzi azt a módot, ahogy Lees recenziója a könyv természettudományos irányultságát súlykolta: „A jól ismert *mi-tudományt-művelünk-és-ti-nem* harci kiáltást alkalmazva a recenzió Chomsky művét igen élesen kiemelte a tudományág fennmaradó részével szemben: a Transzformációs Generatív Grammatika *kémia* volt, minden egyéb a nyelvészetben pedig *alkímia*.” Tipikus *argumentum ad verecundiam*.

Hasonló szerepet töltött be a háborúban a múltbeli tekintélyekre hivatkozás, amelyek legitimálni látszottak a Transzformációs Generatív Grammatika alaptételeit. Chomsky (1966) egésze

¹⁸ Kérdéses persze, hogy mit tekintünk természettudománynak, és milyen kritériumok alapján különíthető el a Chomsky által preferált természettudományos módszer a nem-természettudományos módszerektől. Chomsky (1957) a *Syntactic Structures*-ben a popperi értelemben vett fizikai elméleteket (a newtoni mechanika alapján) tekintette követendő mintának; a Skinner-recenzióban (Chomsky 1959) és az *Aspects*-ben (Chomsky 1965) a kognitív pszichológiát; az 1970-es évek végétől a Kormányzás és Kötés Elméletében a 'Galilei-féle tudományt' (Chomsky 1981); a Minimalista Programban (Chomsky 1995) pedig a biológia módszertanát a Galilei-féle tudománnyal együtt (Boeckx 2006).

¹⁹ A *Syntactic Structures* „a nyelv átfogó elmélete, melyet ugyanolyan-nak tekinthetünk, mint amilyennek egy kémiai vagy biológiai elméletet tekintenek e területek szakemberei” (Lees 1957: 377).

erre az érvelési hibára épül. A Port Royal, Descartes és Wilhelm von Humboldt presztízisével támasztja alá azt az állítását, hogy a Transzformációs Generatív Grammatika magas intellektuális színvonalú, racionalista-romantikus tudománytörténeti előzmények korszerű beteljesítése,²⁰ és mint ilyen, eleve progresszívebb, mint például a neo-bloomfieldizmus, mely nem büszkélkedhet hasonló kvalitású elődökkel.²¹

De nem csupán Chomsky használja sikeresen a tekintélyre hivatkozás érvelési hibáját, hanem Chomsky személye is hivatkozási alap követői tekintélyelvű érveléséhez. A Chomsky személyes tekintélyét emlegető *argumentum ad verecundiam* egészen a mai napig végigvonul a generativizmus történetén:

„[...] igen nagyszámú kutató *kizárólag Chomsky személyes autoritása* alapján *veti el* az egyik elméletet és *fogad el* egy másikat, anélkül hogy Chomsky feltevéseit olyan kritikus értékelésnek tenné ki, amelyet normális körülmények között más szerzőtől származó elméleti újításokra alkalmaznának” (Lappin et al. 2000a: 669; kiemelés: K. A.).

²⁰ „Az utóbbi években Chomsky az elmére és a nyelvre vonatkozó nézetének hívószavát a »racionalistá«-ról a »biolingvisztikai«-ra változtatta. [...] a biolingvisztikai kutatási stratégia nem más, mint a racionalista-romantikusok nativista és internalista stratégiájának aktualizálása” (McGilvray 2009: 4).

²¹ A tudománytörténészek véleménye egybehangzóan lesújtó. Például Aarsleff (1971: 11) szerint a könyv „nem történelem, hanem fantázia”, és „elejétől a végéig *teljes egészében hibás* – mert a szerző szakmai felkészültsége *gyenge*, mert a szövegeket *nem olvasta el*, mert az érveket *nem értette meg*, mert a szekunder irodalmat, mely segítségére lehetett volna, *figyelmen kívül hagyta* vagy nem olvasta, még ha hivatkozott is rá” (Aarsleff 1970: 583–584). Ezzel szemben a könyv harmadik kiadásához írott terjedelmes bevezetőjében McGilvray (2009: 3) azt hangsúlyozza, hogy a kötetben tárgyalt tudománytörténeti előzményekből eredeztetett koncepciója „*az egyetlen*, amely teljes mértékben sikeresnek bizonyulhat”. E két, egymásnak ellentmondó idézet jól szemlélteti, hogy Chomsky (1966) *Cartesian Linguistics* című könyvének vezérfonala az *argumentum ad verecundiam* érvelési hiba.

2.5. Elsietett általánosítás

Az 'elsietett általánosítás' ('hasty generalization') hiányos evidenciára alapozva von le hibás következtetést. Például Chomsky differenciálatlanul ítél el *minden* olyan nyelvészeti részterületet és módszert, amely eltér a sajátjától.²² És fordítva: kezdettől fogva *a* nyelvtudományról tesz kijelentéseket, melyek azonban a legjobb esetben is csak saját elméletére vonatkoztathatók, és semmiképpen sem a köztudottan rendkívül heterogén – módszereiket, heurisztikus céljaikat, értékelési kritériumaikat tekintve igen sokféle – elméleti és nem-elméleti irányzatból álló nyelvtudomány egészére. Mindössze egyetlen, már említett példára visszautalva: az a gyakran hangoztatott sommás kijelentése, hogy '*a* nyelvészet természettudomány' a tekintélyre hivatkozás mellett hatékony megnyilvánulása az 'elsietett általánosítás' érvelési hibájának is, mivel legitimálta azt az abszolutista törekvést, amely a nyelvtudomány egészét kívánta a Transzformációs Generatív Grammatika alá rendelni.²³

²² A különböző érvelési hibák összekapcsolódhatnak. Például az elsietett általánosítás, a szalmabáb és az *ad hominem* érvelés egyidejűleg van jelen, mert Chomsky „bonyolult érveket ad elő annak érdekében, hogy *minden neki ellentmondó nézetet aláásson*, ahhoz hasonlóan, ahogy a mindenkori politikában a *negatív kampányt* folytatók teszik. Ahelyett, hogy saját nézetét valódi nyelvi adatok gazdag korpuszaival igazolná, egy gondosan megkonstruált *szalmabáb* egyetlen alternatívájaként állítja be, és ráadásul megkérdőjelezi azoknak a *nyelvészeknek az intellektualitását és moralitását*, akiknek a nézeteit a szalmabáb állítólag megtestesíti” (Beaugrande 1991: 430; kiemelés K. A.).

²³ A Transzformációs Generatív Grammatika ellenfelei nem csupán azt vitatják, hogy a nyelvtudomány egészét természettudományként kellene művelni, hanem azt is, hogy legalább a generatív nyelvészet *maga* teljesíti a természettudományos kutatás kritériumait. Például évtizedekkel az első két nyelvészeti háború után a generatív nyelvészet jelenlegi, Minimalista Programnak nevezett stádiumát is az a vád éri, hogy „*még megközelítőleg hihető összefüggést sem sikerül kimutatni a MP [Minimalista Program] és a természettudományok fogalmai és metodológiája között*” (Lappin et al. 2000: 667–8; kiemelés: K. A.). Lásd a 35. lábjegyzetet is.

A második háborúban a Generatív Szemantika elleni támadások is előszeretettel alkalmazták az 'elsietett általánosítás' érvelési hibáját. Chomskyék érvei

„[...] a specifikustól az *általános* felé haladtak. Nem annyira »az y nyelvész x javaslata hibás« jellegűek voltak, hanem sokkal inkább »a Generatív Szemantika totálisan csődöt mond, tudománytalan és sületlen, amit a tévúton járó y nyelvész x javaslatának alkalmatlansága illusztrál«” (Harris 2021: 257; kiemelés K. A.).

Az 'elsietett általánosítás' érvelési hibájának további szemléletes példája az, ahogy a Chomskyánusok a nyelvi univerzálékhoz közeledtek. A kiindulópont az angol nyelv egyes szerkezeteinek az elemzése volt a Transzformációs Generatív Grammatika eszközeivel, ugyanakkor ellenfelei

„[...] mulatságosnak vagy szörnyűségesnek találták a TG-nek [Transzformációs Grammatikának] azt a tendenciáját, hogy a semmiből [»from thin air«] absztrahálják az »univerzálékot «: ha egy jelenség igaz volt az angolban és a németben, mint mondták, akkor a TG univerzálénak minősítette. [...] Ha a 20. Épületből [»Building 20«] a telefonos elérhetőség határán belül egy észszerű időtartamon belül senki sem említett egyetlen ellenpéldát sem, akkor az állítólagos univerzálé megszületett. [...] A probléma az volt, hogy a formális univerzálékra vonatkozó állítások [...] alapvetően az angolon alapultak, majd *a priori* módon egyéb nyelvekre alkalmazták őket: az implicit érv az volt, hogy ha működött az angol esetében, akkor működni kell más nyelvek esetében is; ha működni kell más nyelvek esetében, akkor az X nyelv adatainak be lehet és be is kell illeniük a modellbe; és ha az X nyelvet kutató elég okos, akkor megtalálja a módját annak, hogy az elméletnek ellentmondó adatokat az elmélethez igazítsa”²⁴ (Robin Lakoff 1989: 978–979).

²⁴ Chomsky irodája a 'Building 20'-ban volt.

A második háború alatt az elszett általánosítás e változata hatékonyan növelte a chomskyánizmus győzelmi esélyét, azt a hitet keltve, hogy valóban alkalmas nyelvi univerzálék feltárására. Azonban ennek az érvelési hibának a későbbi felismerése hozzájárult ahhoz, hogy a Kormányzás és Kötés időszakában a chomskyánus nyelvészeti apparátusa megváltozott, törekedve az angoltól és a némettől tipológiailag eltérő nyelvek egyes szerkezeteinek leírására is.

2.6. Argumentum ad ignorantiam

A 'tudatlanságra hivatkozás' (*argumentum ad ignorantiam*) érvelési hiba akkor lép fel, ha a vitapartner konklúzióját azért vagyunk kénytelenek elfogadni, mert nincs tudomásunk az ellene szóló evidenciáról. Egyik megnyilvánulása a chomskyánusok 'underground kultúrája'.²⁵ A középpontban a publikációk belterjes terjesztése állt.²⁶ Jóval nyomtatott megjelenésük előtt a körön belüliek kéziratként, csekély példányszámban sokszorosítva megkapták őket, és hivatkoztak rájuk, az ellenfelek azonban, mivel nem ismerték, nem is vitathatták őket. A leghíresebb példa Chomsky *The Logical Structure of Linguistic Theory* (1955) című monumentális műve, melyből (1975-ig, amikor megjelent egy

²⁵ Részletes kifejtéséhez lásd Nielsen (2010). A generatív nyelvészek underground kultúrájának léte McCawley (ed.) (1976) címe nyomán (*Notes from the Linguistic Underground*) terjedt el.

²⁶ Lásd például Ney (1975: 143; kiemelés K. A.) jellemzését: „[...] a nyelvészek számára az 1960-as évek elejétől az 1970-es évek elejéig terjedő időszak a *privát tudás évtizede volt* [...] a korai nyelvtanok *publikálatlan* formában cirkuláltak nyelvészek olyan *zárt közösségében*, amely a korai transzformációs mozgalom *belső körét* alkotta. Ezekre a nyelvtanokra és egyéb tanulmányokra a publikált folyóiratcikkek lábjegyzeteiben hivatkoztak, de általánosságban *hozzáférhetetlenek* voltak a nyelvészet iránt érdeklődő nagyszámú nyelvész számára.” Vagy: „[...] ha valaki nem szerepelt a megfelelő levelezési listán, akkor néhány hónapon belül komolyan elvesztette a fonalat” (Stockwell 1998: 238).

jelentősen rövidített és a Generatív Szemantika egyes észrevételeit is utólag beépítve látens módon felhasználó átdolgozott változata)²⁷ csupán néhány példány készült.²⁸ Gyakorlatilag hozzáférhetetlen volt, ennek ellenére a *Syntactic Structures* hivatkozik rá, azt a benyomást keltve, hogy mondandója szilárd, bizonyított, megbízható alapokon nyugszik. Harris (1993a: 68) szerint az első háborúban nagy számban születtek *szamizdat* írások, melyek nem voltak olvashatók nyilvános fórumon, miközben a beavatottak evidenciaként kezelték ellenőrizhetetlen állításaikat.

Az ellenfeleket még inkább elbizonytalaníthatták, hogy a hivatkozások igen gyakran dokumentálhatatlan szóbeli állításokra, azaz előadásokban elhangzottakra és „személyes közlésekre” vonatkoztak. Az események krónikásai hangsúlyozzák, hogy a háborúk legvéresebb összecsapásaira a verbális csatamezőkön került sor (Harris 1993a; Robin Lakoff 1989; Huck & Goldsmith 1995). Noha Chomsky a beszámolók szerint briliáns érvelő és szinte verhetetlen debattőr, az első háborúban a frontvonalat jórészt átengedte híveinek. Az akkor még chomskyánus Postal hozzászólásait a neo-bloomfieldianusok konferencia-előadásaihoz „intellektuális precizitás és retorikai gonoszság” (Harris 1993a: 72) jellemezte.

A második háborúban a szóbeli csatározások fő terepe Chomsky előadásai voltak az MIT-n. George Lakoff arról számol be, hogy ezeket az előadásokat kifejezetten a generatív szemantikusok egy-egy írásából tendenciózusan kiragadott fragmentumok ízekre szedésének szentelte *ad hominem* és szalmabábérvelés alkalmazásával, homályban hagyva az ellenérvnek támpontot nyújtó kontextust (Harris 1993a: 153). A beszámoló jól mutatja, hogy különböző érvelési hibák – például a szalmabábérvelés, *argumentum ad*

²⁷ Lásd még a *The Logical Structure of Linguistic Theory* utólagos és Chomsky által dokumentálatlan módosításaihoz Newmeyer (2022: 169 kk).

²⁸ Például egy korabeli beszámoló: „[...] Chomsky 13 publikációja közül nem mindegyik elérhető. *The Logical Structure of Linguistic Theory* című értekezéséhez, melyet Chomsky és Lees többször idéz, nem volt hozzáférésem” (Uhlenbeck 1963: 3).

hominem, argumentum ad ignorantiam – egymással kombinálva is felléphetnek, fokozva a megsemmisítő hatást.

A generatív szemantikusok kevésbé használták a 'tudatlanságra hivatkozást'. Ötleteiket, még ha azok kiforratlanok voltak is, azonnal publikálták, szándékosan kitéve őket a nyilvános bírálatnak, és nem rejtve véka alá a megoldatlan problémákat, ellenérveket, anomáliákat.²⁹ Stílusuk „fájdalmasan őszinte” volt (Harris 1993b: 146), mivel saját gyengeségeik önkéntes feltárásával eleve támadási felületet nyújtottak.³⁰

2.7. A győzelmek

Számos egyéb tényező mellett, melyek tárgyalása túllépne e dolgozat határain, ezek a harci eszközök is ahhoz vezettek, hogy az 1960-as évek közepére vitathatatlanul látszott a Transzformációs Generatív Grammatika elsőprő győzelme a neo-bloomfieldizmus fölött. A Chomskyék által megtámadottak

„[...] iszonyattal és maradandó keserűséggel reagáltak. Már 1963-ra a kevésbé szenvedélyes bloomfieldiánusok elkezdték *elismerni vereségüket* [...]. És a bloomfieldiánusok szó szerint *viccé* váltak az új generáció számára” (Harris 1993a: 73; kiemelés K. A.).

²⁹ „Mint a mozgalom legtöbb sajátossága esetében, a *nyíltság* Chomskyra való reakció volt, egy olyan etikai hozzáállás, amely tudatosan antitetikus volt azzal az emberrel szemben, akinek az adatkezelése gyakran szélsőségesen nagyvonalú, akinek az a híre, hogy letagadja a forrásait, és egyfajta retorikai sunyiságot mutat, ha elmélete következményeiről van szó” (Harris 1993b: 145; kiemelés K. A.).

³⁰ Némi iróniával megjegyzem, hogy 2016-ban egy nekem írott e-mailben Newmeyer 'személyes közlése' szerint nem igaz, hogy a 'személyes közlések' – és általánosságban az 'underground kultúra' – lényeges szerepet játszottak az első háborúban. Később Newmeyer (2022: 190 kk.) ezt a nézetét Nielsen (2010) disszertációjának érvelésével vitatkozva részletesen kifejti.

Egy évtizeddel később pedig a Generatív Szemantika is megsemmisítőnek látszó vereséget szenvedett:

„[...] majdnem mindenki egyetérteni látszik abban, hogy az utóbbi néhány évtized generatív szintaktikai kutatásaiban volt egy jelentős *bukás*. Majdnem mindenki beszámolója szerint az az elmélet, amely *elbukott*, a Generatív Szemantika volt” (Huck & Goldsmith 1995: 1; kiemelés K. A.).

Az első háború végére az idős neo-bloomfieldianusok egy része rezignáltan visszavonult a nyelvtudomány művelésétől, másik része még aktív maradt, de háttérbe szorult.³¹ A második háború után az akkor még fiatal egykori generatív szemantikusok különböző egyetemeken futottak be új karriert.

A két győzelem utólagos *értékelése* legalább olyan éles vizsályt váltott ki, mint maguk a háborúk.³² A 3. szakaszban néhány jellemző példán szemléltetem az értékelések sokféleségét.

3. Jöhet a győzelemből üdv?

3.1. A válasz: igen!

A chomskyánus narratíva szerint a Transzformációs Generatív Grammatika a korszerű, progresszív, egyéb diszciplínák fejlődését konstruktívan befolyásoló, sikeres tudomány követendő mintájává vált:³³

³¹ Newmeyer (2022: 283 kk.) szerint Charles Hockett 1982-es kilépése a *Linguistic Society of Americából* szimbolizálja a neo-bloomfieldizmus végleges vereségét. Hockett kilépését a chomskyánizmus dominanciájával indokolta meg.

³² E meta-szintű vizsály megnyilvánulásaiban is jól kimutathatók az említett érvelési hibák, melyekre itt nem térek ki. Lásd Kertész (2019).

³³ Magyarul lásd ehhez Kenesei (szerk.) (2019).

„Az ötvenes és a hatvanas években a generatív grammatika kibontakozása megteremtette az intellektuális izgalomnak azt a légkörét, amely, úgy tűnt, csak a természettudományok alapvető fontosságú eredményeinek járt. És az izgalom nem korlátozódott a nyelvtudományra, mint olyanra, hanem kiterjedt más tudományokra, mint a filozófia, a feltörekvő számítástudomány és kognitív tudomány, az antropológia és az irodalomtudomány. És mindmáig a modern nyelvtudomány a tudományos eredetiség *mintájaként* szolgál más humán tudományos diszciplínák számára” (Stokhof & van Lambalgen 2011: 1).

A szakmai és a szakmán kívüli köztudatban egyaránt az terjedt el, hogy Chomsky *Syntactic Structures* című könyvének megjelenése olyan Kuhn-féle (2000) [1962] tudományos forradalmat robbantott ki, amely leváltotta a neo-bloomfieldi paradigmát, és új paradigmát hozott létre a nyelvtudományban. Elsőként Thorne (1965) fogalmazta meg ezt az állítást, majd számos további szerző is kifejtette.³⁴

A második háborúban aratott győzelmet a chomskyánus narratíva úgy értékelte, hogy a Generatív Szemantika megsemmisítő vereségének oka az *Aspects* teoretikus és empirikus fölénye volt: „[...] a Generatív Szemantika majdnem minden egyes kezdeményezése és javaslata kudarcot vall” (Brame 1976: 67). Newmeyer (1980: 171–172) szerint a chomskyánusok sikeresen elsöpörték a Generatív Szemantika hibát hibára halmozó, önmegsemmisítő „ellentámadását”. Koerner (1989: 133–134) a Generatív Szemantika vereségét annak tulajdonította, hogy az *Aspects* kuhni értelemben forradalmi volt, és új paradigmát teremtett a nyelvtudományban.

A forradalmiság Chomsky későbbi, mérföldkőnek tekintett munkáival is összekapcsolódott. A Kormányzás és Kötés Elmélete (Chomsky 1981) szintén olyan időszakot fémjelzett, amely „számos kifinomult és forradalmi felfedezéshez vezetett” (Gre-

³⁴ Ehhez részletesen lásd Kertész (2020).

wendorf 2007: 370).³⁵ Chomsky elméletének fejlődése jelenleg a Minimalista Programban (Chomsky 1995) csúcsonyul ki, amit Piatelli-Palmarini (1998: xxii; kiemelés K. A.) úgy fogalmazott meg, hogy „a Minimalista Program valóban *forradalom a forradalomban*”. A Minimalista Program

„[...] a legjobb úton halad afelé, hogy teljesen kifejlett természet-tudománnyá váljon, a fejlett tudományos kutatás komoly ígéretét hordozva magában, amelynek idealizációi, absztrakciói és dedukciói végül majd mélységükben és kifinomultságukban *elérik a modern tudomány legfejlettebb területeit*. A generatív grammatika már elindult *a természettudománnyá válás útján*, mégpedig annak alapján, amilyen állapotban *most* van, és nem azért, amivé egyszer a jövőben válhat” (Piatelli-Palmarini 1998: xxv; kiemelés: K. A.).³⁶

Miután röviden utaltam azokra a nézetekre, amelyek a Transzformációs Generatív Grammatika mindkét háborús győzelmének közvetlen és közvetett következményét *haladásként* értékelik, a következő szakasz azt mutatja be, hogy ezt az értékelést távolról sem övezi konszenzus.

3.2. A válasz: nem!

Több szerző azon a véleményen van, hogy a *Syntactic Structures* megjelenését követő években nem volt a tudományos állítások tartalmával dokumentált chomskyánus forradalom, hanem csak a szóhasználat szintjén megnyilvánuló, kártékony *forradalmi retorika*. Például:

³⁵ A Kormányzás és Kötés Elmélete később Elvek és Paraméterek Elmélete (Chomsky & Lasnik 1993) néven teljesebbé válik.

³⁶ Piatelli-Palmarini pontosan az ellenkezőjét állítja, mint amit a 23. lábjegyzetben idézett értékelés állít a Minimalista Programról.

„Az MIT hallgatóinak egyik csapata a másik után egymást felülmúlva *utánozza Chomsky lekezelő retorikáját*, támadva azokat, akik nem fogadták el legújabb kinyilatkoztatásait. A tartalom változik, a stílus ugyanaz marad. Állandó tisztogatás, egy *szent »forradalom«*-ra vonatkozó folyamatos, *Sztálinra emlékeztető retorika*, melyet akármilyen külső értékrend alapján is ítélnék meg, folyamatos rossz kormányzás kísér végig [...]. *Mao Ce-tung kulturális forradalma* [...] a chomskyánus rezsim még jobb politikai analógiája: az öregedő diktátor megkérdőjelezi korábbi követőinek rajongását és lojalitását, és bátorítja a fiatalok vérszomjasságát, akik boldogan támadják meg minden korszak »hagyományait«” (Murray 1994: 445; kiemelés K. A.).

A második háborút követően a Generatív Szemantikát pártoló visszaemlékezők is destruktívnak tekintik a chomskyánusok győzelmét. Például Robin Lakoff (1989: 944–946) szerint a Generatív Szemantika vereségének és a Chomsky-féle Transzformációs Generatív Grammatika győzelmének oka nem az utóbbi tudományos kiválósága volt, hanem a vizsgálat tárgyának – a ’nyelvnek’ – a differenciált megközelítését megakadályozó, a módszerek pluralizmusát blokkoló, az adatok egysíkúsága mellett kardoskodó, a formális eszközökhöz mereven ragaszkodó autokratikus személyiségtípus hatalmi törekvése és kirekesztő magatartása. Hasonló következtetésre jut Huck & Goldsmith (1995), akik szintén úgy vélik, hogy a Generatív Szemantika vereségének oka nem a chomskyánus interpretatív szemantikusok tudományos fölényében, hanem ideológiai tényezőkben, argumentációjuk módjában és retorikai eszközeikben érhető tetten.

Ahogy a győzelmek pozitív megítélése végigvonul a Transzformációs Generatív Grammatika történetén, úgy a negatív értékítélet is markánsan megjelenik a későbbi tudománytörténeti fázisokkal kapcsolatban. „Ettől a ponttól kezdve a generatív grammatika egyre absztraktabb technikai apparátusa kognitív tudósok egy csekély kisebbségén kívül *senkit sem érdekelt*, még kevésbé a széles közönséget”, írja például az egykori chomskyánus Jackendoff (2003: 654; kiemelés K.A.) a második hábo-

rút követően, a Kormányzás és Kötés Elméletének (Chomsky 1981) fázisáról – pontosan az ellenkezőjét állítva annak, amit a 3.1. szakasz első bekezdése a chomskyánus narratívát tükrözve összefoglalt. Vagy: Jäger (1993) szerint a Kormányzás és Kötés Elméletében megnyilvánuló kognitívizmus az „agresszornak” nevezett természettudomány előtti behódolás eredménye, ami azzal a következménnyel jár, hogy „a Chomsky-elméletek története a nyelvnek, mint a nyelvtudomány tárgyának az *eróziójáról* szól (Jäger 1993: 79; kiemelés K. A.).

A Minimalista Programot is éles elutasítás éri. Például Lappin et al. (2000: 670) szerint „nem ismerünk olyan komoly tudományágat, amelyben az elméleti paradigmák ilyen könnyed és kritikátlan módon jutnának széles körű elfogadottsághoz”. Ezért a minimalizmust – Kuhn könyvének címét szarkasztikusan parafrázálva – „a tudománytalan forradalmak szerkezete”-ként tartják leírhatónak, és áltudománynak minősítik. Vagy: Seuren (2004: 4) sommás véleménye az, hogy „Chomsky *A Minimalista Program* című könyve a *hamis tudomány* szomorú példája, mivel nem tesz eleget olyan *alapvető tudományos kritériumoknak*, mint az adatok tisztelete, az egyértelmű fogalmazás, a falszifikálhatóság, valamint, egy másik szinten, a jó modor követelményének sem.”³⁷

Ezek a példák azt mutatják be, hogy a Transzformációs Generatív Grammatika győzelmei, ellentétben az előző szakaszban jelzett véleményekkel, egyes mértékadó személyiségek szerint nem a nyelvtudomány haladásához, hanem *hanyaglásához* vezettek. A 4. szakaszban a legyőzöttek szempontjából szemléltetem a háborúk hozadékát.

³⁷ Seuren (2004: 228) végkövetkeztetése ennek megfelelően az, hogy a Minimalista Program „[s]ilány általános premisszákra, hibás metodológiára, és végzetesen szegényes adatokra épül. A MP minden egyes eleméről, hacsak nem máshonnan származik, kiderült, hogy rosszul vizsgált, homályosan bemutatott vagy hiányosan tesztelt”. Postal (2004: 9) hasonlóképpen jellemzi és „junk linguistics”-nek nevezi a programot.

4. Jöhet a vereségből üdv?

4.1. A vereség üdve a Transzformációs Generatív Grammatikán belül

4.1.1. A BLOOMFIELDIZMUS ÉS NEO-BLOOMFIELDIZMUS

A *Syntactic Structures*ban a frázisstruktúra feladata a mondat részei közti hierarchikus viszonyok leírása. Jól kimutatható, hogy „a frázisstruktúra grammatika eredete a bloomfieldi összetevős elemzés volt [...]” (Matthews 1993: 148). Bloomfield (1933) alapján a közvetlen összetevők módszerének lényege az, hogy minden mondat binárisan egy főnévi és egy igei részre bontható, majd e két rész mindegyikét ismét két részre bontjuk, és így tovább. A *Syntactic Structures*ban az összetevős szerkezet az újraíró frázisstruktúra-szabályokban jelenik meg. Például egy egyszerű angol kijelentő mondat (S) egy főnévi (NP) és egy igei csoportra (VP) bontva írható újra: $S \rightarrow NP VP$. Ezek a (nem-terminálisnak nevezett, azaz nem a levezetés végeredményeként kapott) szimbólumok rekurzív módon alkalmazhatók.³⁸

A *Syntactic Structures* egy további fontos eleme a transzformációs komponens, melynek közvetlen forrása Chomsky neo-bloomfieldiánus mesterének, Zellig S. Harrisnek két tanulmánya. Zellig S. Harris (1957: 336–339) bevezeti a ’mag’ (’kernel’) fogalmát. A ’mag’ véges számú mondatból áll, melyekből a transzformációk végtelen számú és végtelen hosszúságú mondatot hozhatnak létre. Mivel Chomsky a nyelvtant axiomatikusan felépített formális rendszerként képzei el, a transzformációk nem mondatokat, hanem absztrakt struktúrákat összekapcsoló műveletekként definiáltak. A *Syntactic Structures* fontos újítása, hogy a végtelen számú struktúra előállításának eszközeként is a rekurziót – mint a matematikából átvett operációt – határozza meg.

³⁸ A rekurzivitás jelentőségét jelzi, hogy még Chomsky nyelvészetének jelenlegi stádiuma is ezt tekinti a legfontosabb elemnek. Lásd pl. Berwick & Chomsky (2016).

A *Syntactic Structures* megtartotta a későbbi chomskyánus harci nyelvezetben megvetően emlegetett 'taxonomikus nyelvészeten' alkalmazott disztribúciós elemzést, mely környezetük tulajdonságai alapján sorolta osztályokba a nyelvi egységeket. Ugyanakkor Chomsky a disztribúciós elemzést elmélete egyéb elemeihez igazítva szintaktikai egységekre terjesztette ki. Matthews a *Syntactic Structures* lényegét – Hymes & Fought (1981) álláspontjához hasonlóan – a neo-bloomfieldianusok disztribucionalizmusának, vagyis éppen annak az irányzatnak a határain belül határozza meg, amelyet Chomsky az első háborúban támadott.³⁹ Matthews szerint Chomsky

„[...] *nem vetette el* a disztribucionalizmus alapvető célját vagy azt az empirizmust, amely [...] áthatotta. [...] Azzal, hogy *elvetette* azt a követelményt, hogy a nyelvészeti elméletek kidolgozzák azt, amit ő felfedező eljárásnak nevezett, megszabadította a disztribucionalizmust egy lényegtelen korlátozástól. De, ami a helyére került, az az a követelmény volt, hogy disztribúciós szabályok alternatív halmazait egy egyszerűség-mértékkel értékeljük. *Ez a program megmentésére, és nem a lerombolására tett kísérlet volt*” (Matthews 1993: 141; kiemelés K. A.).

Összefoglalva: A *Syntactic Structures* újragondolta azt, amit hívei 1957 után megtámadtak és látszólag megsemmisítettek, de amit valójában átvett a neo-bloomfieldi irányzatoktól. Ugyanakkor az utóbbiak heurisztikus céljaitól és e célok elérését szolgáló módszereitől eltérő problémafelvetési és -megoldási lehetőségeket nyitott meg.

³⁹ Matthews szarkasztikusan elutasítja azt a széles körben terjesztett, de szerinte megalapozatlan állítást, hogy a *Syntactic Structures* publikálása kuhni tudományos forradalmat váltott ki: „[...] Kuhn megjelentetett egy rövid könyvet (1962) arról, amit »tudományos forradalomnak« nevezett [...] ez a *Legrosszabb Dolog, ami a huszadik századi nyelvtudomány historiográfiájával történt*, [...] mert az Chomsky támogatói közül oly sokakat arra készítetett, hogy az eseményeket Kuhn modelljéhez igazítsák. [...]” (Matthews 1993: 28; kiemelés K. A.).

4.1.2. A GENERATÍV SZEMANTIKA

Az *Aspects* (Chomsky 1965) utáni időszak jórészt arról szólt, hogy elmélete hiányosságainak kiküszöböléséhez Chomsky adaptálta és folyamatosan felhasználta a Generatív Szemantika javaslatainak egy részét. Paradoxnak látszik, hogy a chomsky-ánus narratíva szerint tudományos alkalmatlansága miatt pusztulásra ítélt generatív szemantikai ötletek vezettek nem csupán a Transzformációs Generatív Grammatika fennmaradásához, hanem a megújulásához is. Chomsky sohasem ismerte el, hogy átvette egykori ellenfelei gondolatait, elmélete továbbépítéséhez felhasználva azokat.⁴⁰ Harris (1993a: 243; 2021: 334) úgy fogalmaz, hogy Chomsky mind a Kormányzás és Kötés Elméletében, mind a Minimalista Programban „ellopta a művüket”. Másfelől a Generatív Szemantika szemszögéből is paradox, hogy akaratlanul legyőzőjének többszöri megújulását segítette elő.

A Kormányzás és Kötés Elméletének lényegi újításai az *Aspects*-hez képest számottevő mértékben George Lakoff, Ross, Fillmore, McCawley, Postal stb. felvetéseinek köszönhetők. Például a második nyelvészeti háború eszmei kiváltója az volt, hogy a generatív szemantikusok a mélyszerkezet törlését javasolták a nyelvtanból, ami elől Chomsky akkor mereven elzárkózott, majd amit később látens módon elfogadott. Az 1970-es évek elején George Lakoff és McCawley javasolta a szemantikai struktúrák logikai reprezentációját, ami szintén ellenállásba ütközött, de a Kormányzás és Kötés Elméletében (May 1985 közvetítésével) már megjelent.

A jelenlegi verzió, a Minimalista Program (Chomsky 1995) generatív szemantikai reminiszcenciáiban mind Chomsky ellenfelei, mind egykori követői, mind jelenlegi propagandistái egyetértenek. A generativizmus ellenfelei mindenekelőtt azt

⁴⁰ A Kormányzás és Kötés Elméletébe átvett generatív szemantikai megoldások egy tömör listájához lásd Newmeyer (1986a: 138). A lista a későbbiekben tovább bővült.

emelik ki, hogy még jelentősebben visszakanyarodott a Generatív Szemantika alapgondolataihoz, mint a Kormányzás és Kötés Elmélete. Amikor például Berwick & Chomsky (2016: 101) kijelentik, hogy „[a] nyelv hangalakkal rendelkező jelentés”, akkor lényegében ugyanazt mondják, amit Postal (1972) eredetileg javasolt, és amit Chomsky annak idején harciasan elutasított (lásd a 2. ábrát).⁴¹ Még Newmeyer (2004: 418) is, aki a chomskyánizmus egyik fő apológétája, szarkasztikusan megjegyzi, hogy a „21. század Chomskyja a 20. század Postaljának reinkarnációjaként” jelenik meg. A chomskyánizmus egyik jelenlegi fő bírálójaként pedig Postal (2004: 292) kezdő generatív nyelvészeknek ad vitriolos jó tanácsot:

„Tehát a helyes eljárás az, ha hirdeted, és másokat is ráveszel arra, hogy hosszú időn keresztül és sokszor megismételve hirdessék, hogy a Generatív Szemantika teljesen rossz, elhibázott, tudománytalan stb. Majd csendben egyszerűen csak használj bármilyen generatív szemantikai gondolatot úgy, ahogy akarod, figyelmeztetés és bármilyen, nyűgös hivatkozási vagy tulajdonjogi információ nélkül.”

Ráadásul Chomsky maga utólag újraértelmezi korábbi felfogását. 50 évvel első megjelenését követően, az *Aspects* jubileumi kiadásához írott új előszavában például így fogalmaz:

„Az egyének nyelvére jellemző legelemibb tény az, hogy interpretációk párját generálja (szenzorimotor (SM), konceptuális-intencio-

⁴¹ Azon túl, hogy a Minimalista Program nem hivatkozik generatív szemantikai forrásaira, az átvett javaslatok melletti érvelés vagy nem meggyőző, vagy hiányzik. Pullum (1996: 138; kiemelés K. A.) például nehezményezi, hogy „[...] olyan nyelvészek neve, mint Postal, Ross és McCawley, akik az 1960-as évek végén megkíséreltek érvelni a mélyszerkezet feladása mellett, teljesen hiányoznak Chomsky irodalomjegyzékéből. [...] nincs valódi szándék arra sem, hogy érthető *indokokat és érveket* vonulasson fel a generatív szemantikához való hirtelen megtérése mellett. [...] A természetfölötti kinyilatkoztatás ismeretelméletét sugallja.”

nális (C-I)) végtelenül sok hierarchikusan strukturált kifejezés számára [...]. Ezt az *igazságot* az emberi nyelv *Alapelvének* nevezhetjük [...]" (Chomsky 2015: ix; kiemelés K. A.).

SM nem más, mint amit az *Aspects* fonológiai interpretációnak nevez, C-I pedig a szemantikai interpretáció. Ugyanakkor a második nyelvészeti háború intellektuális kiváltója éppen az volt, hogy ezzel az idézettel ellentétben az *Aspects* nem redukálta a grammatikát hangalak-jelentés párokra, hanem közbeiktatta a mélyszerkezetet (lásd az 1. ábrát). Tanulságos, hogy ötven évvel később Chomsky az *Aspectset* olyan grammatikának kívánja láttatni, amilyen az nem volt, és amelynek az idézetben említett, de az *Aspects*ben nem létező, 2015-ben visszamenőlegesen rávetített *Alapelvét* az 1960-as években azok az ellenfelei javasolták, akikkel szemben harcolt, és akiket a chomskyánus narratíva szerint legyőzött (lásd a 2. ábrát).

4.1.3. ÖSSZEGZÉS

Az utóbbi két szakasz azt szemléltette, hogy a neo-bloomfieldizmus és a Generatív Szemantika vereségéből *üdv jött*, mert a legyőzött irányzatok felismerései nem semmisültek meg, hanem – újraértékelve – beépültek a győztes elméletbe, annak fennmaradásához és megújulásához lényegi módon és mértékben hozzájárulva. A következő szakaszban azt mutatom be, hogy Chomsky győzelmei saját későbbi *rivalisait* segítették világára.

4.2. A vereség üdve a Transzformációs Generatív Grammatikán túl

4.2.1. ALTERNATÍV NYELVTANOK

Az *Aspects* utáni korszakban szaporodni kezdtek azok a grammatikák, amelyek egyfelől nem jöhettek volna létre a chomskyániz-

musban is tovább élő bloomfieldi hagyományon kívül.⁴² Másfelől ezek a grammatikák a chomskyánizmus elleni reakcióként születtek meg, és magukat azzal *szemben* definiálták.⁴³ A fejleményeket néhány releváns példa megemlékezésével szemléltetem, a szisztematikus történeti áttekintés szándéka nélkül, a teljesség igényéről nem is beszélve.⁴⁴

A Chomsky-féle irányzat egyik legfontosabb sajátossága, hogy minden változás ellenére – különbözőképpen reprezentálva, különböző formalizmusra építve, különböző súllyal és a grammatika különböző komponenseinek részeként – megtartotta a transzformációkat, míg a vele szembeszegülő, legjelentősebb szintaktikai elméletek lemondtak a transzformációkról.

A generativista grammatikaírás szétforgácsolódásában fontos szerepet játszott a Relációs Grammatika (Perlmutter 1983). Postal részvétele a programban könnyen érthetővé teszi a Relációs Grammatika generatív szemantikai motivációját, miközben megőrizte az *Aspects* tudományódszertani elveit, formális beállítottságát és céljait: mindenekelőtt 'nyelvtani törvények' feltárásával a nyelv egységének és sokféleségének a magyarázatára törekedett, csakúgy, mint az *Aspects*. Viszont nem tartalmazott

⁴² Legyen itt elegendő ezt a maradandó hatást Seuren (1998: 197; kiemelés K. A.) sokatmondó megállapításával illusztrálni, amely szerint Bloomfield (1933) *Language* című könyvéről „1960-ban azt lehetett mondani, hogy a nyelvészeti gondolkodás minden akkor létező iskolája így vagy úgy e könyvből merített. [...] 1998-ban [...] még mindig az a helyzet, hogy a szűkebb értelemben vett nyelvészetben egyetlen olyan említésre méltó elmélet sem jött létre, amely a bloomfieldi hagyományon kívül állna.”

⁴³ „Minden elmélet először is közös eredetükkel, az *Aspectsszel* szemben definiálta önmagát, majd az *Aspectset* követő, kiválasztott Chomsky-féle fejleményekkel szemben [...]” (Harris 2021: 284).

⁴⁴ A grammatikai elméletek valóban nagy számát jól jellemzi például McCawley (1982) könyvének ironikus címe: *Thirty Million Theories of Grammar*. Még ha harmincmillió elmületről nem is beszélhetünk, a hetvenes évektől kezdve számuk minden szinkrón metszetben egyidejűleg több tucatra tehető. Kertész et al. (eds.) (2019) a jelenlegi, legjelentősebb szintaktikai elméletekből mutat be válogatást.

derivációt és mozgatósi transzformációkat. A mondatokhoz, bármily összetettek is, egyetlen ágrajzzal kifejezett egyetlen reprezentációt rendelt. A nyelvtan pszichológiai aspektusával nem foglalkozott. A Relációs Grammatika, noha viszonylag rövid ideig élt, és mindvégig a Transzformációs Generatív Grammatika árnyékában maradt, inspirálta egyéb nem-transzformációs grammatikák létrejöttét és megerősödését.

Jóval nagyobb, máig tartó hatása van a Lexikai-Funkcionális Grammatikának. Merített Chomsky lexikalista korszakából, és – mint a 'funkcionális' kifejezés jelzi – a Generatív Szemantikának abból az álláspontjából is, hogy a grammatikai funkciókat – mint 'alany', 'állítmány', 'tárgy' –, amelyeket Chomsky redundánsnak és ezért a grammatikából kizárandónak ítélt, a grammatika alapfogalmainak kell tekinteni (vö. Bresnan ed. 1982). A Lexikai Funkcionális Grammatika és Chomsky egyaránt elfogadják a grammatika pszichológiai realitását, azaz azt, hogy az anyanyelvi beszélő kompetenciája és a nyelvész által leírt nyelvtan között izomorfia van, ezért a Lexikai Funkcionális Grammatika megtartja Chomsky néhány elméleti feltevését. Ugyanakkor eltérő nézeteket vallanak a nyelvelsajátításról, a nyelvtan felépítéséről és a nyelvtanok értékeléséről. Bresnan és munkatársai a Lexikai-Funkcionális Grammatikát erősen polemikus módon fejtik ki, kiemelve annak előnyeit Chomsky transzformációs nyelvtanával szemben.

Lényeges különbségek mutatkoznak egyfelől Chomsky nézetei, másfelől az Általánosított Frázisstruktúra Grammatika (Gazdar et al. 1985) és jelenlegi közvetlen utóda, a Fejközpontú Frázisstruktúra Grammatika (Pollard & Sag 1994) között. Mindkettő egyik vezéregyenisége Gazdar, aki egyrészt pályája elején a Generatív Szemantika felé orientálódott, másrészt a nyelvészeti pragmatika egyik irányzatának kidolgozója volt. Mindkét grammatika jóval szigorúbb formális apparátust alkalmaz, mint a Transzformációs Generatív Grammatika kortárs változatai.

4.2.2. PRAGMATIKA

A Generatív Szemantika a nyelvészeti pragmatika kialakulásának (az Austin, Grice, Wittgenstein, Searle nevével fémjelzett 'hét-köznapi nyelv filozófiája' mellett) az egyik forrása volt.⁴⁵ A Generatív Szemantikából kiinduló vonulat meghatározó személyisége Robin Lakoff. A Generatív Szemantika rávilágított arra, hogy a Transzformációs Generatív Grammatika nem képes kezelni egy sor olyan nyelvi jelenséget, amelyek megértéséhez társadalmi tényezők figyelembevétele is szükséges. Robin és George Lakoff már a második háború alatt felhívta a figyelmet az udvariasság nyelvi kifejezésére, a két nem eltérő nyelvhasználatára, valamint számos egyéb, a kontextustól függő és ezért attól elvonatkoztatott mondatsémák formájában nem leírható nyelvi megnyilvánulásra. Robin Lakoff – chomskyánus korszakának lezárását követően – alapvetően két témában indított el fontos fejleményeket. Egyrészt kezdeményezte az udvariassági nyelvhasználat vizsgálatát (Robin Lakoff 1977), mely önálló kutatási irányná fejlődött, másrészt egyik megalapítója az azóta is virágzó feminista nyelvészetnek (Robin Lakoff 1975).

4.2.3. KOGNITÍV NYELVÉSZET

A Generatív Szemantika az egyik legszélesebb körben művelt új irányzatban is újjászületett: a Kognitív Nyelvészetben. Különböző iskoláinak legfontosabb közös vonása, hogy a generativista hagyománnyal szembeni reakcióként jöttek létre és teremtetek meg egy attól számos tekintetben, mindenekelőtt azonban a kognitivizmus értelmezésében jelentősen eltérő szemléletet.

⁴⁵ „Elutasítom azt az elterjedt [chomskyánus] vélekedést, hogy nem nyelvészetet művelünk, ha azt vizsgáljuk, milyen módon használjuk a nyelvet érvelésre, vicceselésre, versírásra, vagy arra, hogy meggyőzzünk embereket arról, hogy Volkswagent vegyenek, vagy Eugene McCarthyra szavazzanak [...]” (McCawley 1979: 221).

A Transzformációs Generatív Grammatikának a Skinner-recenzió (Chomsky 1959) – vagyis Chomsky mentalizmusának/kognitivizmusának kibontakozása – utáni minden változata szerint a nyelvtudás olyan relatíve autonóm rendszer (modul), amely maga is további részrendszerekre tagolódik.⁴⁶ E rendszerek autonómnak tekinthetők abban az értelemben, hogy törvényszerűségeik nem vezethetők vissza más rendszerek törvényszerűségeire. Ugyanakkor az autonómia relatív, mivel a rendszerek mindegyike interfészeken keresztül jól definiált módon együttműködik más rendszerekkel. Ezzel szemben a Kognitív Nyelvészet alaptétele, hogy a nyelvtan, a jelentés, a gondolkodás egyetlen holisztikus rendszert alkot.⁴⁷

A generatív szemantikai mozgalomban játszott meghatározó szerepe, Chomskyval szembeni ellenséges személyes viszonya (Harris 2021: 258) és a jelenlegi holista kognitív nyelvészetet alakító hatása miatt George Lakoff munkásságát emelem ki példaként, nem kisebbítve ezzel olyan nyelvészek eredményeinek jelentőségét, mint Langacker, Fillmore és mások.

George Lakoff 1980-ban Mark Johnsonnal közösen publikálta *Metaphors We Live By* című könyvét, mely világszerte a figyelem homlokterébe helyezte a metaforakutatást. A metaforakutatás számos, egymástól részben eltérő, de e mű által inspirált irányba fejlődött tovább. Alaptétele, hogy a metafora nem az arisztotelészi hagyomány nyomán elterjedt általános felfogás szerinti retorikai díszítőelem, hanem a világ megismerésének eszköze.⁴⁸ Lakoff abból indul ki, amit 'objektivizmusnak' nevez: „Az

⁴⁶ A *Syntactic Structures* a 'modularitás' fogalmát még nem használja, de a szintaxisnak a szemantikával szembeni autonómiája ugyanolyan típusú relációra utal, mint a modularitás. A lényeges különbség az, hogy az autonómia ekkor még formális reláció, míg a 'modul' később elterjedt kategóriája a kogníció és ezen belül a nyelvtudás részrendszereit jelöli.

⁴⁷ A kognitív tudomány e kétféle felfogásának összevetéséhez és tudománytörténeti gyökereihez lásd Müller (1991).

⁴⁸ „A metafora áthatja a mindennapi életet, nem csupán a nyelvet, hanem a gondolkodást és a cselekvést is” (Lakoff & Johnson 1980: 3).

objektivista nézet szerint *mindennémű* racionális gondolkodás absztrakt szimbólumok manipulációját foglalja magában, amelyek a külső világ dolgaival való konvencionális korrespondencia révén kapnak jelentést” (Lakoff 1987: xii; kiemelés az eredetiben). A chomskyánizmus retorikáját idéző élességgel támadja és utasítja el teljes egészében a chomskyánizmust, mint az ily módon tömören jellemzett objektivizmus kitüntetett figyelemben részesített és terjedelmesen bírált megnyilvánulását. Például Lakoff (1987: 157–158; kiemelés az eredetiben) szerint az objektivizmus

„doktrínái két évezred alatt fejlődtek ki [...] Amellett fogunk érvelni, hogy *minden*, az emberi gondolkodásra és nyelvre vonatkozó objektivista doktrína problematikus, sőt, rossz. Ezek az érvek, amennyiben helyesek, problémát jelentenek mindenki számára, aki e doktrínák *bármelyikét* elfogadja.”

Harris (2021: 333) George Lakoff 21. századi hatását jelentősebbnek ítéli, mint amilyen Chomskyé volt az 1960-as években.⁴⁹ Kiemeli a kettejük ellentétes tartalmú munkássága közötti párhuzamot:

„Különlegesen ritka az ilyen szisztematikus, területet területtel, axiómát axiómával, a jint a janggal, az álláspontot az állásponttal szembeállító ellentét. Lakoff és Johnson intellektuális pályája akkor sem lehetne antitetikusan szimmetrikusabb, ha Dickens írta volna a cselekményét.”

⁴⁹ Lakoff „[...] intellektuális hatóköre ma egyes területeken vetekszik Chomskyével, másokon pedig meghaladja azt. Ez a hatókör majdnem teljes egészében egyenesen visszavezethető a *Metaphors We Live By*-ra, ezen a könyvön keresztül pedig a Generatív Szemantikára” (Harris 2021: 326). Ugyanakkor Lakoff metaforaelméletének tudományos színvonalát éles kritika és elutasítás is éri. Lakoff metaforaelméletére a chomskyánizmuséhoz hasonló jellegű és súlyú érvelési hibák jellemzőek. Lásd például Kertész & Rákosi (2009), (2023).

És ez az antitetikus ellentét nem csupán nézeteik tartalmára vonatkozik a külső szemlélő benyomása alapján, hanem önképükből, saját munkásságuk küldetéstudattól vezérelt megítéléséből is levezethető. Például Chomsky (2002: 95; kiemelés K. A.) a Kormányzás és Kötés elméletének jelentőségére utalva saját teljesítményét a kopernikuszi fordulatra emlékeztető forradalmi retorikával értékeli: „[...] az egész keret *a fejéről a talpára* került. [...] az utóbbi húsz évben többet tudtunk meg a nyelvről, *mint a megelőző 2000 évben.*” Mindössze három évvel később Lakoff is saját magát tekinti a legjelentősebb gondolkodónak a maga területén egy hasonlóan hosszú korszakban: „Noha Arisztotelész tévedett, *2500 évig senki sem* jelentett kihívást számára” (idézi Bai 2005; kiemelés K. A.).

4.2.4. ÖSSZEGZÉS

A röviden érintett példák azt szemléltették, hogy a Transzformációs Generatív Grammatikán *kívüli* tartományban üdv származott olyan kutatási területek kibontakozásával, amelyek az utóbbival szembeni tudatos és szisztematikus ellenállás, valamint a legyőzött irányzatok nélkül nem jöhettek volna létre.

5. Jöhet a nyelvészeti háborúkból üdv?

Ami a legyőzötteket illeti, nyilvánvaló veszteséget jelentett, hogy nem bontakozhattak ki, nem folytathatták töretlenül azt az utat, amelyen haladtak. Nem tudhatjuk, hogy milyen és hány új felismerés gazdagíthatta volna a nyelvtudomány pluralizmusát és mélyíthette volna el a perspektívák sokfélesége révén a nyelvtudomány tárgyára vonatkozó tudásunkat, ha a chomskyánusok hosszú időn át nem igyekeztek volna elfojtani a sajátjuktól eltérő kezdeményezéseket. A neo-bloomfieldizmus és a Generatív Szemantika vereségéről utóbb mégis kiderült, hogy csak látszólagos és ideiglenes volt. Későbbi felbukkanásuk és megtermékenyí-

tő hatásuk nyilvánvalóvá tette, hogy a nyelvtudomány érdeke *nem egyetlen szemlélet abszolutizmusa*,⁵⁰ hanem a perspektívák sokféleségének elfogadása, ennek következtében a vizsgálható nyelvi jelenségek minél szélesebb körének felfedezése és az azok mindenkori sajátosságaihoz igazodó új tudományos módszerek kidolgozása. Mind a neo-bloomfieldizmus, mind a Generatív Szemantika az ideiglenes vereséget követően életre kelt, de nem eredeti formájában, hanem visszamenőlegesen újraértékelt módon és tartalommal sugallva saját nyelvszemléletét a Transzformációs Generatív Grammatika változataiban, csakúgy, mint azokkal rivalizáló vagy élesen szembehelyezkedő irányzatokban.

Ami pedig a győztest illeti, a bevezetésben feltett kérdésre azt a választ kapjuk, hogy a Transzformációs Generatív Grammatikának a nyelvészeti háborúban aratott győzelmeiből *üdv* származott, de *nem* úgy, ahogy azt a 'forradalmi' hevület várná: nem a győztes dicsőséges uralkodása, hanem annak ellenkezője révén. A győztes *szándéka ellenére* gazdagította a nyelvtudományt új irányzatok, szemléletek, gondolkodásmódok, problémamegoldási stratégiák világra segítésével, csakúgy, mint azzal, hogy vitathatatlaná tette saját korlátai meghaladásának a szükségességét, és ezzel együtt új adattípusok és adatforrások feltárásának indokoltságát. A chomskyánus mozgalom – egyebek mellett a 2. szakaszban említett érvelési hibák hatékony alkalmazásával – *egyeduralomra* tört, de végeredményben annak az ellentétét, a *pluralizmust* erősítette. Ő maga is hozzájárult saját riválisai felbukkanásához és sikeréhez.

Ha a *rivalisok* világra segítését a nyelvtudomány fejlődése számára *üdvnek* tekintjük, akkor a háborúk győztesének *saját* későbbi sorsa *neki*, az eddigi végkifejletet tekintve, nem hozott *üdvöt*. Az 1957 óta a Minimalista Program jelenlegi állapotáig

⁵⁰ A chomskyánizmus belső ellentmondásainak egyike, hogy egyfelől a nyelvtudomány egészének leigázására törekvő agresszív abszolutizmus és kirekesztő szemlélet jellemzi (Kertész 2022), másfelől Chomsky nyelvtudományi és politikai munkásságának tartalmában egyaránt fontos szerepet játszik a 'korlátok közötti szabadság' ideája (lásd pl. Forrai 1987).

eltelt évtizedekben a chomskyánus nyelvtudomány csaknem minden olyan újításáról lemondott, amely egykor hírnévhez, elismertséghez, hatalomhoz és a 'forradalmi' jelzőhöz juttatta. Nincs mélyszerkezet; a szigorú formalizálás igényét már a 80-as években a Kormányzás és Kötés Elmélete feladta, és csak a retorika őrzi;⁵¹ a *Syntactic Structures*ban meghirdetett axiomatikus felépítésű deduktív 'elmélet' helyett csak egy bevallottan kiforrotlan, ellentmondásos, esendő 'program' maradt követendő célkitűzésként (Boeckx 2006); sőt, Chomsky (1995: 213) még azt is tagadja, hogy valaha is léteztek olyan kulcsfogalmak, mint 'jól formált' és 'grammatikailag helyes'.⁵² A jelenlegi Minimalista Program „kevésbé új irány, mint sokkal inkább visszalépés” (Harris 2021: 366). Nem csupán a tudománytörténészek egy része látja ugyanígy,⁵³ hanem pályájukat a chomskyánizmusnak szentelő, de annak mai állapotát kiábrándultan és rezignáltnan konstatáló neves generatív nyelvészek is.⁵⁴

⁵¹ „Világos, hogy [a Kormányzás és Kötés elmélete] miért *nem* törekszik formális rendszer kidolgozására: az utóbbi a kutatás jelen állása szerint *mindennemű empirikus igazolást nélkülözne*. Az is egyértelművé vált, hogy a formális rendszerről való lemondás nem azonos a világosságról való lemondással. Ha a világosságnak egyáltalán van valami köze az érthetőséghez, akkor éppenséggel ajánlott a formális rendszerről való lemondás, mivel egy formális rendszer általában meglehetősen érthetetlen” (Stechow & Sternefeld 1987: 103; kiemelés az eredetiben). Az idézet pikantériája, hogy egyik szerzője a német nyelvterület egyik legkiemelkedőbb formális nyelvésze, a másik a legkiválóbb német generatív nyelvészek közé tartozik, az idézet forrása pedig egy széles felhasználói körnek készült tankönyv. Pullum (1989), (2011) még élesebben ütközteti a formalizálás retorikáját a formalizálás hiányával Chomskynak a *Syntactic Structures* utáni munkásságában.

⁵² „A »jól formált« és a »grammatikailag helyes« fogalma [...] gyakorlatilag nem játszott szerepet a generatív grammatika korai műveiben [...]” (Chomsky 1995: 213).

⁵³ Például Seuren (2004), Behme (2014) stb.

⁵⁴ Például Haider (2016), (2018), Sternefeld & Richter (2012), Newmeyer (2004) stb.

A nyelvtudomány jelenlegi pluralizmusára reflektálva Stokhof & van Lambalgen (2011: 3; kiemelés K. A.) a generatív nyelvészet egyeduralmi törekvését, valamint a chomskyánus propaganda szerinti sikerét a valóságos helyzettel szembesíti:⁵⁵

„A generatív grammatika kibontakozásával, ahogy azt Chomsky és mások javasolták és kidolgozták, a modern nyelvtudomány a jelentős mértékű *egységesülés* felé haladt [...]. De az az egységesség és konszenzus, amely egy bizonyos ponton szinte természetesnek látszott, eltűnt: a megközelítések, az elméleti modellek, a metodológiák *hihetetlen sokfélesége* van jelen, és még a nyelvtudomány céljáról és vizsgálatának tárgyáról is alapvetően eltérnek a vélemények. Ezek a megfigyelések egy alapvető fontosságú kérdést vetnek fel a nyelvtudományra mint olyanra vonatkozóan: Lehet, hogy a modern nyelvtudomány esetleg a *bukott* tudományra példa?”

Az idézet azt sugallja, hogy a jelenlegi nyelvtudomány azért sikertelen és a 'tudományosság' mércéjétől távolodó diszciplína, mert egyetlen irányzat uralma helyett a sokféleség jellemzi.⁵⁶ A jelen tanulmány bevezetésében felvetett kérdésre kínálkozó válasz azonban ennek az ellenkezőjét mondja: a chomskyánizmus egyeduralmához vezető háborús győzelmek a megismerés komplexitásának akadályát jelentenék, mert a tudományos haladás egyik lényeges ismérve a perspektívák diverzitása. A háborúk megmutatták, hogy amennyiben sikerült volna a Transzformációs Generatív Grammatika egyeduralmát megvalósítani, a nyelvtudománynak maradandó károkat okoz a nyelvtudás és a nyelvhasználat megértése szempontjából alapvető fontosságú

⁵⁵ A chomskyánusok propagandatevékenységének hozzájárulását a 'győzelmekhez' hangsúlyozza pl. Koerner (1989), Murray (1994), Harris (1993), (2021).

⁵⁶ Kuhn (2000) [1962] alaptételeinek egyike, hogy a 'fejlett' tudományos diszciplínákat egységes paradigma uralja, ezzel szemben a módszerek, az elméletek, a tudományág tárgyára és céljaira vonatkozó nézetek sokfélesége az 'éretlenség' jele.

kezdeményezések még hosszabb távra szóló kirekesztésével, valamint a figyelembe vehető adatok körének a nagyon drasztikus leszűkítésével.⁵⁷

Az egyeduralom elmaradásával összefüggésben, ahogy arra részben már utaltam, az elméleti nyelvtudomány jelenlegi meghatározó hányadának érdeklődése olyan részterületek felé fordult, mint az egykori generatív szemantikusok kezdeményezésére kibontakozó holista kognitív nyelvészet, a legszélesebb értelemben vett pragmatika és szociolingvisztika, az igazság-feltétel szemantika, és olyan módszereket alkalmaz, mint a Chomsky által élesen elítélt korpusznyelvészet (Andor 2004: 96), valamint a kísérletes nyelvészetnek a legkülönbélebb részterületekre való alkalmazása. Egyre jelentősebbé válnak a nyelvhasználat és a nyelvtudás társadalmi összetevőit középpontba állító megközelítések, elméletek, modellek – vagyis éppen azok, amelyeket Chomsky kezdettől fogva ki kívánt zárni a nyelvtudomány vizsgálatának tárgyából. Például a grammatikalizációelmélet jelenlegi változatai merítenek a holista Kognitív Nyelvészetből és a pragmatikából. A konstrukciós grammatikák szintén. A nagyon széles körben folytatott, a Joseph Greenberg-féle alapokra visszavezethető nyelvtipológia és univerzálékutatás Chomsky univerzáléfogalmával egyidejűleg született meg, de annak deduktív módszertanával ellentétes, induktív módszertant kidolgozva bontakozott ki. A Labov-féle szociolingvisztika, az etnometodológiai konverzációelemzés, csakúgy, mint számos egyéb, a nyelvtudomány sokféleségét gazdagító kezdeményezés is a chomskyánus nyelvészet tagadását hangsúlyozza. A kognitív tudomány, mint több diszciplína integrációja, Chomskynak is köszönheti megszületését (Gardner 1985), azonban Chomsky felfogásától eltérő irányba fejlődött:⁵⁸

⁵⁷ A Transzformációs Generatív Grammatika története során mindössze mintegy 20 nyelvi szerkezetípust elemzett elméleti síkon újra és újra (lásd Stechow & Sternefeld 1988: 7; Sternefeld & Richter 2012: 268).

⁵⁸ Adalékként említem meg, hogy az 1980-as években a chomskyánizmussal kompatibilis moduláris kognitív nyelvészet – melynek egyik akkor kiemelkedően progresszív irányzata a Manfred Bierwisch nevével fémjel-

„[Chomsky] életműve már *alig több*, mint csupán történeti jelentőségű. Még a nyelvtudományban is azok az irányzatok, amelyek a leginkább összhangban vannak a kognitív tudomány módszereivel és állításaival, Chomsky elméleti kereteivel *szemben* definiálják magukat” (Harris 2010: 260; kiemelés K. A.).

Könyve új kiadásának végén Harris (2021: 421) szokásához híven sarkítottan fogalmazva veti fel azt a kérdést, hogy Chomsky koncepciója valóban a nyelvtudomány „kopernikuszi fordulata”-e, vagy sokkal inkább „egy nagy, elhibázott és végeredményben nevetséges gondolat, mely gomba módra szaporodva vált kulturális jelenséggé, anélkül hogy közvetlen és maradandó hatással lett volna a tudományos elméletre és gyakorlatra”. Harris nyitva hagyja a kérdést. A jelen tanulmányban bemutatott áttekintés viszont azt sugallja, hogy a választ nem az említett egyik szélsőség melletti és a másikkal szembeni állásfoglalás, hanem a differenciált és elfogulatlan tudománytörténeti elemzés adhatná meg, amelyhez azonban a már jelenleg is rendkívül gazdag, ugyanakkor tendenciózus historiográfiai szakirodalom még nem jutott el.

6. Kitekintés

Mint láthattuk, a chomskyánizmus tartalma folyamatosan változott: ’forradalmiként’ meghirdetett állításokról derült ki, hogy hibások, elméletváltozatok sora merült működésképtelenné válva feledésbe, miközben az újabb változatokba beépültek a korábban vehemensen támadott megoldások. A tartalom tűnékeny, míg a hatalmi ambíció szolgálatába állított háborús kommunikáció érvelési hibákat felvonultató fegyvertára végigkíséri az utóbbi 65 évet. Nem lehet kétséges, hogy a nyelvtudomány utóbbi évti-

zett ’kétszintű szemantika’ volt – a holista kognitív nyelvészettel szemben lépett fel, mára viszont teljesen eltűnt a nyelvtudomány harcmezejéről.

zedeinek történetét – más tényezők mellett – az érvelési hibák sikeres alkalmazása is formálta.

Ahogy arra a bevezetésben utaltam, a jelen kötetet motiváló történelmi helyzetben nem kerülhetem meg, hogy legalább röviden ne utaljak egyfelől a két nyelvészeti háború harci eszközei, másfelől a valódi háborúban, a jelenlegi politikában és a közélet számos területén alkalmazott kommunikációs fegyverek között kínálkozó analógiára.

Az analógia felvetése indokolt, mert a nyelvészeti háborúban bevetett fegyverek a jelenlegi közélet, a valódi háború és a politika kommunikációs hadviseléseiben is hatásosnak látszanak. Például a szalmbábérvelés egyik típusát manapság a médiában 'fake news'-nak nevezik.⁵⁹ Azt tapasztaljuk, hogy az egymással szemben álló felek a saját érdekeiknek megfelelően konstruált állításokkal torzítják el a dokumentált összefüggéseket, hamis információk terjesztésével vádolva egymást. Más érvelési hibák mellett a szalmbábérvelés is felelős az áltudományok előretöréséért, a közvéleményben gyakran felülírva a tudományos módszerekkel megalapozott ismereteket. A politikai karaktergyilkosságok az *argumentum ad hominem* alkalmazásai. A vezető politikusok autoritására, influenszerek közleményeire stb. való hivatkozások az *argumentum ad verecundiam* esetei. Aki a politikai diskurzusban nemzetek, nemzetiségek, származás, vallások, társadalmi csoportok, politikai beállítódások sztereotip minősítésével akar hatást elérni, elköveti az 'elsietett általánosítás' érvelési hibáját. Politikusok háttér-információit elhallgató sommás megnyilvánulások az *argumentum ad ignorantiam* esetei lehetnek. Mindezek az érvelési hibák, csakúgy, mint olyanok is, amelyekről itt nem volt szó, nem izoláltan és nem egyedi esetként, hanem folyamatosan és változatos kombinációkban fejtik ki hatásukat.

Mindazonáltal, bármily kézenfekvőnek látszik is első megközelítésben, az analógia csak kellő óvatossággal és körütekintéssel kezelhető, mert nem ragadható ki összefüggésrendszeréből.

⁵⁹ Ugyanakkor megjegyzem, hogy a 'fake news' definiálása erősen problematikus. Lásd például Anstead (2021), Pepp et al. (2019).

Először is kétségtelen, hogy az érvelési hibák a valódi háborúban, a politikában és a nyilvánosság előtt zajló közéleti diszkusziókban egyéb (gazdasági, kulturális, szociális stb.) tényezőkkel összefüggésben jelennek meg. Ezért nyelvi formáik, argumentációs szerkezetük és a társadalom formálásában játszott szerepük feltárása kiterjedt adatgyűjtést és differenciált adatelemzést igényel, ami nem egyeztethető össze sommás következtetésekkel. Ilyen adatoknak egyelőre nem vagyunk birtokábanak.⁶⁰

Az óvatosság második oka szociológiai. Ugyanis a nyelvészeti háborúk összefonódtak egy valódi háborúval, valamint a csoportszerkezeti tényezőkön túl politikai véleményekkel és társadalmi folyamatokkal is, ugyanakkor ebben a tanulmányban ezekre a bonyolult összefüggésekre, amelyek befolyásolhatják az analógiából levonható következtetéseket, nem tértem ki. Például Chomsky azzal az indoklással tagadta le a második nyelvészeti háborúban való részvételét, hogy akkoriban egy valódi háborúval, mégpedig a vietnámi háború elleni küzdelemmel volt elfoglalva. A generatív szemantikusok pedig kapcsolódtak az 1968-as mozgalmakhoz.⁶¹

A harmadik ok ismeretelméleti: az érvelési hibák felvetik a 'relativizmus vs. abszolutizmus' igen kényes témáját a nyelvtudományban, a közéleti megnyilvánulások megítélésében, a politikai kommunikációban, csakúgy, mint háborús lépések legitimálásában.⁶² A relativizmus és abszolutizmus témakörének kényessége szükségképpen megkívánja a kiterjedt ismeretelméleti szakirodalomra való reflexiót.

⁶⁰ Ilyen adatok feltárása és kiértékelése a Tudomány a Magyar Nyelvért Nemzeti Program *Áltudományos nézetek nyelvészeti azonosítása* című alprogramjának az egyik feladata, mely az MTA támogatásával 2022. december 1-ével indult.

⁶¹ Postal & Pullum (1997) cáfolja Chomskynak azt az állítást, hogy a vietnámi háború elleni tiltakozása miatt nem vett részt a generatív szemantikusok elleni harcban.

⁶² A relativista és az abszolutista igazságfelfogás jelenlétét a nyelvtudományban Kertész (2022) elemzi.

A negyedik ok: az analógiás következtetés megfordítható. Ekor a történelmi tapasztalatot tekintjük az egyik premisszának:

„[...] legfőbb ideje a nyelvészeti háborúk fejezetét lezárni és új lapot nyitni a teljes körű együttműködés számára [...] Azok, akik úgy vélik, hogy »a másik oldallal« való együttműködés lehetetlen, emlékezhetnek arra, hogy 25 évvel ezelőtt [2009-hez viszonyítva, K. A.] csak nagyon kevesen gondolták, hogy a hidegháború valaha is véget ér, mégis mára már távoli emlékké vált” (Behme 2009).

Követheti-e béke a nyelvészeti háborúkat, ahogy a történelemben béke követhette a valódi háborúkat? Van-e remény a békekötésre a mai chomskyánusok és mindazon nyelvészeti irányzatok között, amelyek jelenleg is támadásaik célpontjai? És ha igen, vajon a béke eljuttathat-e bennünket a ’nyelv’ lényegének jobb megértéséhez, ahogy Behme reméli?⁶³

⁶³ Bármit hoz is a jövő, a nyelvtudomány a 2020-as évekig nem jutott közelebb a békekötéshez. A két háború következtében állandósult harcias atmoszféra és a nyelvtudomány megosztottsága nem enyhült. Ennek szemléletes példaként, hogy a chomskyánizmus jelenleg is a háborús légkör fenntartásában érdekelt, megemlítem, hogy a közelmúltban megjelent szintaktikai kézikönyv (Kertész et al. 2019) szerkesztőinek nem sikerült rávenniük Norbert Hornsteint arra, hogy Chomsky Minimalista Programjának bemutatását ne az attól eltérő szemlélet gúnyos támadásával kapcsolja össze. Már tanulmányának címe is a másként gondolkodók lenézését sugallja (*A Minimalista Program elképesztő sikere*), amit tanulmányában sem rejt véka alá: „Az MP [Minimalista Program] nem csupán arra szolgál, hogy tisztázza a generatív kutatás céljait, ezáltal fogalmilag *elválasztva azt* attól a fajta nyelvközpontú deskriptív filológiai kutatástól, amelyet a terület nagy része művel, hanem a vizsgálatoknak azt a formáját részesíti előnyben, amely sokkal absztraktabb és távolabb álló a nyelvspecifikus részletektől annál, mint ami korábban jellemezte a helyzetet. Más szóval, az MP [Minimalista Program] *kiélezi azt a megosztottságot*, amely 60 éve látens módon jelen van a tudományágban, és azt a fajta munkát díjazza, amely *kevésbé mélyre sűpped a leíró részletekbe* [...]. És *(ó mily meglepő)* ezt egyesek nem kedvelik. És ez a *rosszindulat* sokakat megakadályozott abban, hogy az MP-t saját feltételei alapján értékeljék. Saját feltételei alapján az

De az ily módon vázolt összefüggések nem csupán veszélyeket rejtenek, hanem eddig fel nem ismert lehetőségeket is megnyithatnak. Annak feltárása, hogy a két nyelvészeti háború kommunikációs fegyverei milyen módon hoztak és milyen módon nem hoztak üdvöt a valódi vagy vélt győztesnek, vesztesnek és azok szélesebb közegének, hogy lehetséges-e a békekötés, és hogy hozhatna-e üdvöt a béke, éppen a kínálkozó analógia összetettsége folytán járulhat hozzá – a jelen írás korlátain túlmutató, később végrehajtható differenciált elemzésekben – a kötetünket nyitó tanulmányban felvetett probléma megértéséhez.⁶⁴

Irodalom

- Andor József (2004): A Mester és performanciája: Interjú Noam Chomsky-val. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 4, 91–109.
- Aarsleff, Hans (1970): The history of linguistics and Professor Chomsky. *Language* 46, 570–585.
- Aarsleff, Hans (1971): ‘Cartesian Linguistics’: History or phantasy? *Language Sciences* 17, 1–12.
- Anstead, Nick (2021): *What Do We Know and What Should We Do about Fake News?* London: Sage.
- Bai, Matt (2005): The framing wars. *New York Times Magazine* (July 17). <https://www.nytimes.com/2005/07/17/magazine/the-framing-wars.html>. Letöltve 2022.10.17.
- Beaugrande, Robert de (1991): Language and the facilitation of authority: The discourse of Noam Chomsky. *Journal of Advanced Composition* 11, 425–442.
- Behme, Christina (2009): Review of *Cartesian Linguistics* by Noam Chomsky. In: *Metapsychology* 13, Issue 36. <https://metapsychology.net/index.php/book-review/cartesian-linguistics/>. Letöltve 2022.10.17.

MP termékeny. Sajnos, ezt sokan figyelmen kívül hagyják. *Ez a hiba nem az MP-ben van*” (Hornstein 2019: 211–212; kiemelés K. A.).

⁶⁴ Lásd Dávidházi Péter tanulmányát.

- Behme, Christina (2014): A 'Galilean' science of language. *Journal of Linguistics* 50, 671–704.
- Berwick, Robert C. & Chomsky, Noam (2016): *Why Only Us: Language and Evolution*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Bloomfield, Leonard (1933): *Language*. London: Allen & Unwin.
- Boeckx, Cedric (2006): *Linguistic Minimalism: Origins, Concepts, Methods, and Aims*. Oxford: Oxford University Press.
- Brame, Michael K. (1976): *Essays towards Realistic Syntax*. Seattle: Noit Amrofer.
- Bresnan, Joan (ed.) (1982): *The Mental Representation of Grammatical Relations*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Chomsky, Noam (1957): *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton.
- Chomsky, Noam (1959) Review of 'Verbal Behavior' by B. F. Skinner. *Language* 35, 26–58.
- Chomsky, Noam (1965): *Aspects of the Theory of Syntax*. The Hague: Mouton.
- Chomsky, Noam (1966): *Cartesian Linguistics*. New York: Harper & Row.
- Chomsky, Noam (1973): Chomsky replies [letter to the editor]. *The New York Review of Books* 19, July, 33.
- Chomsky, Noam (1975) [1955]: *The Logical Structure of Linguistic Theory*. New York: Plenum.
- Chomsky, Noam (1981): *Lectures on Government and Binding*. Dordrecht: Foris.
- Chomsky, Noam & Lasnik, Howard (1993): Principles and Parameters. In: Jacobs, Joachim, Stechow, Arnim von, Sternefeld, Wolfgang & Vennemann, Theo (eds.): *Syntax: An International Handbook of Contemporary Research*. Berlin & New York: de Gruyter, 506–569.
- Chomsky, Noam (1995): *The Minimalist Program*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Chomsky, Noam (2002): *On Nature and Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chomsky, Noam (2015): *Aspects of the Theory of Syntax*. Fiftieth anniversary edition. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dávidházi Péter (jelen kötet): „Nulla salus bello” vagy jöhet háborúból üdv? Gondolatok egy klasszikus problémafelvetés időszerű tanulmányaihoz.

- Gardner, Howard (1985): *The Mind's New Science. A History of the Cognitive Revolution*. New York: Basic Books.
- Forrai, Gábor (1987): The role of a metaphor in the birth of generative grammar. *Doxa* 9, 49–55.
- Gazdar, Gerald, Klein, Ewan, Pullum, Geoffrey & Sag, Ivan (1985): *Generalized Phrase Structure Grammar*. Blackwell: Oxford.
- Grewendorf, Günther (1995): Interview mit Noam Chomsky: Über Linguistik und Politik. In: Grewendorf, Günther: *Sprache als Organ – Sprache als Lebensform*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 219–236.
- Grewendorf, Günther (2007): Empirical evidence and theoretical reasoning in generative grammar. In: Sternefeld, Wolfgang (ed.), 369–80.
- Haider, Hubert (2016): The chapter of incredible neglects. Keep calm and use the scientific method. Dept. of Linguistics & Center for Cognitive Neuroscience, University of Salzburg, September 2016. https://www.academia.edu/27787403/THE_CHAPTER_OF_INCRECIBLE_NEGLECTS. Letöltve 2022.10.17.
- Haider, Hubert (2018): On Minimalist theorizing and scientific ideology in grammar theory. https://www.researchgate.net/publication/327601284_On_Minimalist_theorizing_and_scientific_ideology_in_grammar_theory. Letöltve 2022.10.17.
- Harris, Randy Allen (1993a): *The Linguistics Wars*. New York & Oxford: Oxford University Press.
- Harris, Randy Allen (1993b): Generative semantics: Secret handshakes, anarchy notes, and the implosion of ethos. *Rhetoric Review* 21, 125–159.
- Harris, Randy Allen (2010): Chomsky's other revolution. In: Kibbee, Douglas A. (ed.): *Chomskyan (R)evolutions*. Amsterdam & Philadelphia: Benjamins, 237–264.
- Harris, Randy Allen (2021): *The Linguistics Wars. Chomsky, Lakoff, and the Battle over Deep Structure*. Oxford: Oxford University Press.
- Harris, Zellig S. (1957): Co-occurrence and transformation in linguistic structure. *Language* 33, 283–340.
- Herrmann, Theo (1986): Psycholinguistisches Nach-Chomsky-Paradigma und mitteleuropäische Sprachpsychologie. In: Bosshardt, Hans G. (Hrsg.): *Perspektiven auf Sprache. Interdisziplinäre Beiträge*

- zum Gedenken an Hans Hörmann. Berlin & New York: de Gruyter, 17–34.
- Hornstein, Norbert (2019): The stupendous success of the Minimalist Program. In: Kertész et al., 187–214.
- Huck, Geoffrey J. & Goldsmith, John A. (1995): *Ideology and Linguistic Theory: Noam Chomsky and the Deep Structure Debates*. London & New York: Routledge.
- Hymes, Dell & Fought, John (1981) [1975]. *American Structuralism*. The Hague: Mouton.
- Jackendoff, Ray (2003): Précis of Foundations of Language: Brain, meaning, grammar, evolution. *Behavioral and Brain Sciences* 26, 651–707.
- Jäger, Ludwig (1993): “Language, what ever that may be.” Die Geschichte der Sprachwissenschaft als Erosionsgeschichte ihres Gegenstandes. *Zeitschrift für Sprachwissenschaft* 12, 77–106.
- Joseph, John E. (1995): The structure of linguistic revolutions. *Historiographia Linguistica* 22, 379–399.
- Kenesi István (szerk.) (2019): *Nyelv, biológia, szabadság. A 90 éves Chomsky jelentősége a tudományban és azon túl*. Budapest: Gondolat.
- Kertész, András (2019): Fallacies in the historiography of generative linguistics. *Foundations of Science* 24, 775–801.
- Kertész András (2020): *Plauzibilis érvelés a generatív nyelvészet történetében*. Budapest: Akadémiai Kiadó. https://mersz.hu/hivatkozas/m598peagnt_book1. Letöltve 2022. 10. 17.
- Kertész, András (2022): Alethikus relativizmus és abszolutizmus a nyelvtudományban. In: Pléh Csaba & Nyíri Kristóf (szerk.): *A tények utáni világ mítosza*. Budapest: Gondolat Kiadó, 51–138.
- Kertész, András, Moravcsik, Edith & Rákosi, Csilla (eds.) (2019): *Current Approaches to Syntax: A Comparative Handbook*. Berlin & Boston: de Gruyter Mouton.
- Kertész, András & Rákosi, Csilla (2009): Cyclic vs. circular argumentation in the Conceptual Metaphor Theory. *Cognitive Linguistics* 20, 703–732.
- Kertész, András & Rákosi, Csilla (2023): Inconsistency in Conceptual Metaphor Theory. *Cognitive Semantics* 9, 387–417.
- Koerner, E. F. Konrad (1989): The Chomskyan ‘revolution’ and its historiography: Observations of a bystander. In: Koerner, E. F. Kon-

- rad: *Practicing Linguistic Historiography: Selected Essays*. Amsterdam & Philadelphia: Benjamins, 101–146.
- Kuhn, Thomas S. (2000) [1962]: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Osiris.
- Lakoff, George & Johnson, Mark (1980): *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, George (1987): *Women, fire, and dangerous things: What categories reveal about the mind*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lakoff, Robin (1975): *Language and Women's Place*. New York: Harper & Row.
- Lakoff, Robin (1977): What can you do with words: Politeness, pragmatics, and performatives. In: Rogers, Andy, Wall, Robert & Murphy, J. P. (eds.): *Proceedings of the Texas Conference on Performatives, Presupposition, and Implicature*. Arlington, VA: Center for Applied Linguistics.
- Lakoff, Robin (1989): The way we were; or; the real truth about generative semantics: A memoir. *Journal of Pragmatics* 13, 939–988.
- Lappin, Shalom, Levine, Robert D. & Johnson, David D. (2000): The structure of unscientific revolutions. *Natural Language and Linguistic Theory* 18, 665–671.
- Langendoen, D. Terence (1995): Review of 'The Linguistics Wars', by Randy Allen Harris. *Language* 71, 583–588.
- Lees, Robert (1957): Review of 'Syntactic Structures', by Noam Chomsky. *Language* 33, 375–408.
- MacCorquodale, Kenneth (1970): On Chomsky's review of Skinner's Verbal Behavior. *Journal of the Experimental Analysis of Behavior* 13, 83–99.
- MacFarquhar, Larissa (2003): The Devil's accountant. Noam Chomsky's criticism of America's role in the world has increased his isolation – and his audience. *The New Yorker* (March 31). <https://www.newyorker.com/magazine/2003/03/31/the-devils-accountant>. Letöltve 2022.10.17.
- McCawley, James D. (ed.) (1976): *Notes from the Linguistic Underground*. New York: Academic Press.
- McGilvray, James (2009): Introduction to the third edition. In: Chomsky, Noam: *Cartesian Linguistics. Third Edition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1–52.

- Matthews, Peter H. (1993): *Grammatical Theory in the United States from Bloomfield to Chomsky*. Cambridge: Cambridge University Press.
- May, Robert C. (1985): *Logical Form*. Cambridge, MA: MIT Press.
- McCawley, James D. (1979): *Adverbs, Vowels, and Other Objects of Wonder*. Chicago: Chicago University Press.
- McCawley, James D. (1982): *Thirty Million Theories of Grammar*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Müller, Ralph-Axel (1991): *Der (un)teilbare Geist*. Berlin: de Gruyter.
- Murray, Stephen O. (1989): Recent Studies of American Linguistics. *Historiographia Linguistica* 16, 149–171.
- Murray, Stephen O. (1994): *Theory Groups and the Study of Language in North America: A Social History*. Amsterdam & Philadelphia: Benjamins.
- Newmeyer, Frederick J. (1980): *Linguistic Theory in America: The First Quarter Century of Transformational Generative Grammar*. New York: Academic Press.
- Newmeyer, Frederick J. (1986a): *Linguistic Theory in America: The First Quarter Century of Transformational Generative Grammar*. 2nd, Revised Edition. New York: Academic Press.
- Newmeyer, Frederick J. (1986b) Has there been a ‘Chomskyan Revolution’ in linguistics? *Language* 62, 1–18.
- Newmeyer, Frederick J. (2004): On split-CPs, uninterpretable features, and the ‘perfectness’ of language. In: Maienborn, Claudia, Frey, Werner & Shaer, Benjamin (eds.): *Proceedings of the Dislocated Elements Workshop, ZAS Berlin, November 2003*. *ZAS Papers in Linguistics* 35, 399–421.
- Newmeyer, Frederick J. (2022): *American Linguistics in Transition. From Post-Bloomfieldian Structuralism to Generative Grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- Ney, James W. (1975): The decade of private knowledge: Linguistics from the early 60s to the early 70s. *Historiographia Linguistica* 2, 143–156.
- Nielsen, Janet (2010): *Private Knowledge, Public Tensions: Theory Commitment in Postwar American Linguistics*. PhD Dissertation, University of Toronto.

- Palmer, David C. (2006): On Chomsky's appraisal of Skinner's 'Verbal Behavior': A half century of misunderstanding. *Behavior Analyst* 19, 253–267.
- Pepp, Jessica, Michaelson, Elliott & Sterken, Rachel (2022): Why we should keep talking about fake news. *Inquiry* 65, 471–487.
- Perlmutter, David M. (1983): *Studies in Relational Grammar*. Vol 1. Chicago: University of Chicago Press.
- Piatelli-Palmarini, Massimo (1998): Foreword. In: Uriagereka, Juan: *Rhyme and Reason. An Introduction to Minimalist Syntax*. Cambridge, MA: The MIT Press, xxi–xxxvi.
- Pollard, Carl & Sag, Ivan (1994): *Head-Driven Phrase Structure Grammar*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Postal, Paul M. (1972): The best theory. In: Peters, P. Stanley (ed.): *Goals of Linguistic Theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 131–170.
- Postal, Paul M. 2004. *Skeptical Linguistic Essays*. Oxford: Oxford University Press.
- Postal, Paul M. & Pullum, Geoffrey K. (1997): Murphy's review of Barsky. LINGUIST List 8.755. <https://linguistlist.org/issues/8/8-755/>
- Pullum, Geoffrey K. (1989): Formal Linguistics Meets the Boojum. *Natural Language & Linguistic Theory* 7, 137–143.
- Pullum, Geoffrey K. (1996): Nostalgic views from Building 20. *Journal of Linguistics* 32, 137–147.
- Pullum, Geoffrey K. (2011): On the Mathematical Foundations of Syntactic Structures. *Journal of Logic, Language and Information* 20, 277–296.
- Sadock, Jerrold M. (1990) Review of 'Incorporation: A Theory of Grammatical Function of Changing', by Mark Baker. *Natural Language and Linguistic Theory* 8, 129–141.
- Seuren, Pieter A. M. (1998): *Western Linguistics: An Historical Introduction*. Oxford: Blackwell.
- Seuren, Pieter A. M. (2004): *Chomsky's Minimalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Skinner, B. F. (1957): *Verbal Behavior*. New York: Appleton-Century-Crofts.

- Stechow, Arnim von & Sternefeld, Wolfgang (1988): *Bausteine syntaktischen Wissens: Ein Lehrbuch der generativen Grammatik*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Sternefeld, Wolfgang & Richter, Frank (2012): Wo stehen wir in der Grammatiktheorie? Bemerkungen anlässlich eines Buchs von Stefan Müller. *Zeitschrift für Sprachwissenschaft* 31, 263–290.
- Stockwell, Robert P. (1998): From English philology to linguistics and back again. In: Koerner, E. F. Konrad (ed.): *First Person Singular III: Autobiographies by North-American scholars in the Language Sciences*. Amsterdam: Benjamins.
- Stokhof, Martin & van Lambalgen, Michiel (2011): Abstractions and idealisations: The construction of modern linguistics. *Theoretical Linguistics* 37, 1–26.
- Thorne, James Peter (1965): Review of ‘Constituent Structure’ by Paul Postal. *Journal of Linguistics* 1, 73–76.
- Uhlenbeck, E. M. (1963): An appraisal of transformation theory. *Lingua* 12, 1–18.
- Woollacott, Martin (1989): Deliver us from evil. *Guardian* (January 14).

A pszichológia érvei a szabadság mellett¹

Bevezetés: Háború és szabadság

Köszönöm Dávidházi és Kertész tanár uraknak, hogy meghívtak a konferenciára. Ők eredetileg arra kértek fel, hogy beszéljek a háborúról a pszichológus szemével. Nem azért adtam előadásomnak *A pszichológia érvei a szabadság mellett* címet, mert félnék a háborúról beszélni. Az a téma azonban nagyon sokfelé elvitt volna a pszichológiában, részben messze a háború sanyarú igazságaitól. Ha ugyanis mint tudománytörténészek őszintén nézünk szembe a háború kérdésével, akkor be kell vallanunk, hogy a modern háborúknak, elsősorban a 20. századi háborúknak nagyon sok, a tudomány arculatát befolyásoló következménye volt. A sebészet fejlődése mellett például az I. és a II. világháború után kezdtük el komolyan megérteni a lokális agysérülések dinamikáját, egyszerűen azért, mert a háborúban nagyon sok fiatalember lett lőtt sebek áldozata, akiknél jól vizsgálható volt a lokális agysérülés helyi hatása, míg idős betegek érkatasztrófáinál nehezen különíthető el a lokális és az általános hatás. Jól látható mind az 1920-as évekbeli német, mind az 1940–1960-as évek-

¹ A 2022. májusi MTA rendezvény mellett ezt a felfogásomat egyszer már éppen az intézményes szabadságot védve kifejtettem, a CEU elüldözése ellen tiltakozó Kossuth téri előadás-sorozaton. *Democracy freedom and language in the rationalist linguistics of Chomsky and the evolutionary epistemology of Popper and Campbell*. Students 4 CEU esemény, Budapest, Kossuth tér, 2018. november 28. A kéziratához fűzött kommentárokat köszönöm Kardos Péternek (Bloomfield College, New Jersey, USA) és Forgács Bálintnak (ELTE, Budapest).

beli szovjet/orosz neuropszichológia ennek megfelelő fejlődése. Vagy gondoljunk csak arra, hogy a II. világháborúnak milyen nagy szerepe volt az irányítástechnika elméleti kialakulásában és ennek következtében az információelméletre is támaszkodó modern ergonómia és kognitív pszichológia megjelenésében.

Mindezek helyett, inkább arról próbálok meg beszélni, hogy a jelenleg körülöttünk folyó háború a pszichológiát is arra készíti, hogy újra elgondolkodjon azon, hogy mi ennek a háborúnak és nagyon sok más korunkbeli háborúnak is a tétje. Ez az orosz–ukrán háború a 21. század elején újra a szabadság problémájával kapcsolatos. Nem akarok geopolitikai spekulációkba kalandozni, de számomra ez a háború újra azt jeleníti meg, ami Szűcs Jenő (1981) és Milan Kundera (1984) üzenete volt Európa régiói és a szabadság kapcsolatáról. Vajon a szabad, az államtól független társadalom és individuum nyugatias világa felé tartó átmeneti régióba kerül-e Ukrajna, vagy ismét az állami autoritás kezd uralkodni ott is.

A modern pszichológiában a szabadság kettős dinamikában létezik. Egyrészt foglalkozunk *a szabadsággal az egyén életében*, az egyéni megismerés és érzelemvilág és a döntési szabadság és kezdeményezés kapcsolatával. Hogyan kapcsolódik a szabadság kérdéséhez az általában vett ember megértése, s milyen a viszony a szabad választás és véleményalkotás és a csoporthoz tartozás, a kontroll és a konformizmus problémája között. Dolgozatomban nem térek ki a filozófiai kérdésekre, szabadság és determinizmus, szabad választás és autentikus lét kapcsolatára. Csupán a pszichológiai oldalt, vagyis azt tekintem, hogy milyen jelentősége van annak, hogy az ember *mennyire érzi magát* önálló döntésekre képes egyénnek, mennyire érzi úgy, hogy befolyásolni tudja sorát, s mennyire érzi magát úgy, mint aki miközben egy közösséghez tartozik, nem kell mindig az ott érvényes fővonalat kövesse. A szabadság másik oldala, amellyel természetesen a pszichológiában is foglalkoznunk kell, *a tudós és a tudomány szabadsága*. Ennek elvi kérdéseiről nem fogok beszélni, csupán felmutatok két példát arra nézve, hogy miként is küzdöttek meg pszichológusok a szabadság és ezen belül a tudományos szabadság korlátozásával szélsőséges társadalmi helyzetekben.

Az egyéni szabadság két modern képe

Az egyén megismerési és az érzelmi rendszere és a szabadság problémája a modern európai gondolkodásban az újkor hajnalától kezdve két minta szembeállításában jelent meg. Ez a két minta, amelyekről legelső filozófiatörténeti óráinkon hallgatunk, és amelyekkel szinte unottan sokszor találkozunk, az empiristák és racionalisták eltérő típusú gondolatmenetének felel meg, amit szempontunkból az 1. táblázat foglal össze.

1. táblázat. A dogmákat bíráló kétféle szabad ember képe az újkori gondolkodásban

Jellemzők	Empiristák	Racionalisták
Kriticizmus	könyvek általánosítások	könyvek dogmák
Bizonyosság	érzékek érvei	elménk intuíciói
Társas oldal	alulról felfelé	felülről lefelé
Újítás forrása	új környezet	belső átszervezés, heuréka
Világkép	mozaik minden	logika mindenütt

Mindkét felfogás (természetesen) a klasszikus világképet felforgató kriticizmusból indul ki, és a modernségnek ez az a kritikus attitűdje, amelyet nekünk, tudósoknak máig meg kell őriznünk. Furcsamód, s ezt jól ismerik az eszmetörténészek, mind az empirista Bacon, mind a racionalista Descartes a könyvnyomtatás elindulása után máris a könyvek kritikájából indulnak ki. Az empirista felfogás azt mondja, hogy a könyvek túlságosan általánosítanak, a racionalista pedig azt, hogy a könyvek túl dogmatikusak. Mindenképpen úgy vélik, hogy legyünk kritikusak még saját könyveinkkel szemben is. Ugyanakkor abban már nagyon eltérnek, hogy mi váltsa fel a dogmaként tekintett könyveket. Az empirista azt mondja, hogy a bizonyosság az érzékekből, a racionalista azt, hogy a bizonyosság az elménk intuícióiból származik.

A társas mozzanatokat tekintve, hagyományosan, a 18. századtól kezdve, az empirista felfogást úgy képzeljük el, mint egy alulról felfelé, az egyénekből induló társadalomépítkezés metaforikus embermodelljét, míg a racionalista felfogást sokkal inkább

egy felülről lefelé történő társadalomszervezés gondolatmenetének feleltetjük meg. A két felfogás az újdonság, az emberi megismerés számára oly fontos újítás forrásait is eltérő módon kezeli. Az empirista felfogás – gondoljunk csak a felfedezések világára – az új környezetből vezeti le az újítást, a racionalista tipikusan a belső gondolati átszervezésből. Az általános emberi sugallatok a racionalistáknak azt jelentik, hogy mindenhol elvont, logikai vagy matematizálható struktúrákat kell keresnünk. Az empirista felfogás viszont azt hangsúlyozza, hogy a világban minden rendszer, így belső világunk is, mozaikszerű. Alapvetően nincsen benne rendszer, csak másodlagosan és utólag visszük bele. A kritícizmus épp arra kellene, hogy irányuljon, hogy ezt a másodlagos rendszert leleplezzük, vagy egyenest megszüntessük. Mindez úgy kapcsolódik a szabadsághoz, hogy mindkét emberkép úgy vélte, hogy a dogmatizmus, az emberi ködképek társas irányításának bírálatával kiáll a gondolati szabadság mellett.²

Racionalista szabadságeszme és a változatokból szelektálás elve

Hagyományosan, az eszmetörténetet elemezve, általában úgy gondoltuk, hogy *a szabadság társadalmi oldalát* tekintve az empirista világkép feleltethető meg a választásaiban szabad ember ethosának, míg a racionalista világkép sokkal inkább megfeleltethető egy determinált, alattvalói, felülről lefelé szerveződő gondolatmenetnek. Ebből a szempontból nagy jelentősége volt és van máig, hogy a 20. század közepén egy új, radikálisan újító szemlélet jelent meg Noam Chomsky munkásságában, mely a szabadság kérdésével a racionalista emberképet kapcsolja össze. Chomsky érdeme ebben a tekintetben az volt, hogy az empiristák számára oly fontos környezeti meghatározottságot mint esetlegességet bírálta. Ez számos konkrét dologban megjelenik

² Korábban már bemutattam e két emberkép kapcsolatát a szabadság témával (Pléh 2000).

nála, például azokban az elképzeléseiben, amelyeket a gyermeki nyelvelsajátításról és a nyelv szerveződéséről mond. A szabadság kulcsa – mondja a chomskyánus felfogás, ami, ha máshonnan olvassuk, az innátista, az elme velünk született szerveződését kiemelő emberkép modern újrafogalmazása –, hogy az emberi megismerésnek vannak belső paraméterekkel jellemezhető nem kívülről determinált rendszerei. Ezért az ember nem mindig a környezeti elvárások és a környezeti kontingenciák rabságában él. A nyelv azért az emberi szabadság kulcsa, mert szerkezetében vannak a nyitottságot lehetővé tevő (rekurzív) szabályok, de működésében és elsajátításában is szabad lenne. A nyelvelsajátítás során a környezeti bemenet nem elégséges a kialakuló nyelvtan magyarázatára, ahhoz független, belső nyelvtanépítést kell feltennünk. A használat, a beszéd során pedig nem jósolható be, mit fogunk mondani.³

Én ezt a belső paraméterekhez kapcsolódó chomskyánus szabadságfelfogást megpróbálom összeilleszteni Karl Popper ismeretelméleti felfogásával. Ezt a felfogást Popper és egyik követője, Donald Campbell mint *evolúciós ismeretelméletet* fogalmazta meg. Popper sokszor, különböző szinteken (tudományfejlődés, nyitott társadalom, az élővilág evolúciója) érvel amellelt, többek között egykori tanárára, Karl Bühlerre is alapozva, hogy a biológiai rendszerekben, az egyéni gondolati rendszer újításaiban és az optimális társadalomszervezési rendszerekben is egy variációs szelekció ciklus működik. A jelen helyzet elemzéséből kiindulva, hipotézisekre (az élet fejlődésében a génekre) alapozott sokféle próbálkozás, hipotézis és a próbálkozások közötti versengésből a legsikeresebb kiválasztása lenne a fejlődés menete. Kardos Péter emlékeztetett rá jogosan, hogy ennek az egymásba ágyazott többciklusú szelekciós modellnek a társadalmi kiterjesztéseiben

³Néhány kulcsfontosságú Chomsky-írás e tekintetben: Chomsky (1978), (1986), (1988). Saját értelmezésemet Chomsky elmélete és az emberi szabadság kapcsolatáról Kenesei István biztatására kétszer is kifejtettem (Pléh 2009, 2019). A 2019-es kötet egésze is sokat tárgyalja Chomsky szabadságfelfogását.

a *fejlődés* kifejezés nem semleges, és a „legsikeresebb” jelentése is kontextusfüggő. Pontosabb, és éppenséggel Poppernek az *evolution* és *progress* összekapcsolását megkérdőjelező felfogásával jobban összhangban van, ha *fejlődés* helyett *változásról* beszélünk, *legsikeresebb* helyett pedig a darwini gondolat metaforikus kiterjesztésével *legtermékenyebbről*. Mindenképpen arról van szó azonban, hogy a változatok létrejötte és a kiválasztás kihagyhatatlan, ugyanakkor egymástól független lépések.⁴

Chomsky és a Popper-követők közös mozzanatai többrétűek. Mindkét felfogás a konstrukcionista tudásváltozással szemben egy szelekciós változásfelfogást hirdet, amelyben a tanulás lényeges mozzanatai paraméterek beállításai.⁵ Mindkettő belső modellekben, naiv elméletekben képzelel el a tudást. Továbbá mindkét felfogás azt hirdeti, hogy a változatok kreatív létrehozása, a környezettel való megküzdés közben, maga a változatgenerálás az emberi természet része. E felfogásokban az emberi természet belső paramétereinek feltételezése nem valamiféle fix és rögzített rendszert javasol, hanem éppen a környezetre a változatok generálása révén szabadon reagáló embert képzel el. Az empirista szabadsággal szemben, ahol a világ ingerei közül szabadon választhatunk, legalábbis a tanulás során, és nincs előre eldöntve, mintegy fentről, hogy mi a helyes és a helytelen, ők egy olyan racionalista szabadságeszményt javasolnak, amelyben a külső helyett a belső világ biztosítja a szabadságot. A környezeti ingerek-

⁴Popper sok magyarul is könnyen hozzáférhető munkája közül egy kései összefoglalót ajánlok (Popper 1999). Campbellnek az 1970-es években Popper nyomán megfogalmazott sok lépcsőt felvevő vak változat – szelektív megtartás elvű evolúciós episztemológiája magyarul is olvasható (Campbell 2001). Saját Popper-értelmezésemben bemutattam Popper kapcsolatát Böhlerrel, s a szelekciós eszmekör kritikáját a naiv indukciónizmussal szemben (Pléh 1994).

⁵Ennek a Chomsky-követő szelekciós elvnek a fejlődési bemutatására a klasszikus kifejtés Piatelli-Palmarini (1996), illetve tankönyvi összegzésként Mehler, Dupoux & Gervain (2008). Az instrukciós és szelekciós változási modellek általános összevetésére jó forrás Gary Cziko (1995) könyve.

re adott kötött (betanult) reakciók helyett a belső gondolati világ rugalmasságát javasolják, ahol a logikai műveletek szabadon kombinálhatóak.

A társas mozzanat és a szabad ember

A szabadságnak triviális pszichológiai oldala az, hogy miközben őrizzük önállóságunkat, mégis csoportokhoz tartozunk, mely csoportok mintaadással és fegyelmezéssel ellenőrzik viselkedésünket. Ennek a szabadságot érintő dinamikáját már a 20. század közepén megfogalmazta a magyar–amerikai pszichiáter, Angyal András (1941). Az akkori szóhasználatban azt konstataálta, hogy miközben tartozni akarunk másokhoz, ugyanakkor meg akarjuk őrizni önálló cselekvőkészségünket, autonómiánkat. Az egyikért mindig áldozatokat kell hozni a másikban. Neurózis akkor keletkezik, mikor feladjuk autonómiánkat, vagy amikor nem vagyunk képesek másokra tekintettel lenni.⁶

A társas keretek és a szabadság kapcsolatának új fordulatot adott, hogy a mai kísérleti pszichológiában és fejlődéslelektanban, valamint a kognitív tudomány egészében az egyéni embert egyre inkább társas lénynek tekintjük, a társas mivolt fontos biológiai peremfeltétellé vált. Ez a felfogástípus sokszor vitázik a hagyományos társadalomtudománnyal és a kulturális diszciplínákkal, mely utóbbiak a társas életet mintegy levezették a társadalomból. A klasszikus társadalomtudomány például a kultúrával magyarázta a társas tanulást, míg az új társaselmekoncepció fordítva jár el. A társas tanulással magyarázza a kultúrát.⁷

⁶ Kardos Péter hívta fel a figyelmet, hogy ez a dilemma a mai szociálpszichológiában is tovább él a Marilyn Brewer (1991) kezdeményezte optimális társas elkülöníthetőség elméletében.

⁷ Ebben a felfogásban a sajátosan emberi értelem evolúciója a társak teremtette szelekciós nyomás közepette indult be. Ennek klasszikus kifejtése Nicolas Humphrey (1976) dolgozata. Mint Robin Dunbar (2003), (2022) a társas elme gondolatát idegtudományi értelmezésre lefordító kutató be-

Az ember mint biológiai társas lény tételezésében kiemelkedő szerepe van annak, ahogy a cselekvés szerveződéséről és a társakról gondolkodunk. Az ember minden helyzetértelmezésében egy vágy és vélekedés (belief and desire) típusú gondolatmenetet követ. Minden emberi cselekvést úgy értelmezzünk, mint ami mögött valamilyen vágy áll (szeretném felkérni táncolni), és bizonyos tudásokon, vélekedéseken alapul (ott áll egyedül a sarokban). *Feri egész nap nem evett semmit. Felhívta a nagymamát.* Miért is? Mert *éhes* volt, és mert azt gondolja, hogy a nagymamánál *lehet vacsora*. E két összetevő tulajdonítása magyarázná köznap, népi pszichológiánk számára a racionális emberi viselkedést. Valami akkor észszerű, ha látjuk a célját és a cselekvést lehetővé tevő helyzetet. Összetett értelmezési sémáink jelennek meg arról, hogy ki miért csinál éppen valamit, milyen tudásalapjai vannak ennek, s ezek a tudásalapok miként kapcsolódnak valamiféle céljaihoz. Ezt az értelmezést a cselekvésről ugyanakkor a másik embernél is feltételezzük. Ezt a másikba vetítést nevezük tudatelméleti feltevésnek. Ennek a rendszernek a kialakulása az embergyereknél igen fontos keretet ad a további kulturális tanuláshoz. Ennek megértésében igen nagy szerepe van néhány magyar kutatócsoportnak, a CEU-n dolgozó Csibra Gergelynek, Gergely Györgynek, Kovács Ágnesnek és Téglás Ernőnek, illetve az ELTE-n dolgozó Király Ildikónak és Forgács Bálintnak.⁸ Ebből az értelmezési elköteleződésből fakadnak egyébként teleologikus túlzásaink, mert sokszor természeti eseményekre is kivetítjük ezt a sémát.

A tudatelméleti 'vélekedés és vágy tulajdonításnak' számos kulturális továbbfejlesztése, illetve kibontása van. Nemcsak azt gondoljuk, hogy a másik gondol valamit, hanem azt is, hogy azt

mutatja, a 'social brain' felelős kapcsolati hálózatunkért, és a kapcsolati dinamikát megvalósító gondolatértelmező rendszerekért. Michael Tomasello (2002), (2010), (2019) pedig arra mutat rá, hogy a társas elme milyen sajátos, a közös figyelmen alapuló tanulást és együttműködést eredményez.

⁸ A hazai törekvések magyar nyelvű kifejtésére jó forrás a Csibra Gergely & Gergely György (2007) szerkesztette kötet.

gondolja, mi is gondolunk valamit arról, hogy ő mit gondol rólunk, és így tovább. Ezek az emeletes tudatelméletek teszik lehetővé a mesék és történetek felépítését, a szereplőknek tulajdonított tervsémákkal. De ez teszi lehetővé az iróniától az udvarlásig számos stratégikus társas interakciónkat is.

A modern pragmatikai felfogás (például Sperber és Wilson, valamint Mercier elmélete) összekapcsolja a tudatelméleti tulajdonítást egy relevanciakereső következtetési gondolatmenettel. E szerint egymásnak nem egyszerűen szándékokat és tudásokat, vágyakat és vélekedéseket tulajdonítunk, hanem megpróbáljuk ezeket koherenssé összekapcsolni. Eközben többnyire jóhiszeműen járunk el, feltesszük az együttműködési elvet, azt, hogy a másik úgy kommunikál, hogy annak köze van ahhoz, amiről eddig szó volt, s amire várhatólag gondolunk. Ezt a jóhiszeműséget azután időnként meg kell kérdőjeleznünk. Sperber és Mercier szerint még a racionális gondolkodás is egyfajta öngazolás és relevanciakeresés, amikor az okokat és indokokat ugyanúgy tulajdonítjuk másoknak, mint magunknak, és a ráció nem más, mint a társas helyzetekre felkészítő öngazoló érvelés elszabadult formája.⁹

Ez meglehetősen optimista kép. Ugyanez a gondolatmenet, mely az embert nem valamiféle Robinsonnak, hanem eleve társas lénynek képzei el, előtérbe állítja azonban azt is, ami a modern nyelvészet kiindulópontja volt száz éve: a *társadalmi önkények* el-sajátítását. A tudatelméleti és relevanciaértelmező szempontokat tekintve azt is mondhatjuk, hogy amit nem tudunk értelmesnek, indokoltnak és összefüggőnek tartani, azt társadalmi konvenciónak, önkénynek vesszük.

Csibra Gergely és Gergely György *természetes pedagógia* kerete egy nevelési hangsúlyú elméletben helyezi el a társadalmi önkény kérdését a társas tanulási felfogásban. A természetes pedagógia feltevése szerint a gyermek és a gondozó környezet emberspecifikus biológiai alapú etológiai rendszert alkot: a környezet a gyer-

⁹ Sperber & Mercier (2015), Mercier & Sperber (2019).

mek figyelmét irányítva tanít, a gyermek pedig mintegy elvárja a tanítást. Ennek hatékony kulturális tanulási mechanizmusai révén már egy év alatti csecsemők is képesek arra, hogy észrevegyék, hogy a környezet rámutató támpontokkal éppen valamire tanítja őket. A világra vonatkozó általánosításaink elvárt tanulási helyzetekben bontakoznak ki. A tanítási támpontok mellett már az egy év körüli baba is képes megtanulni, hogy anyja arckifejezése adott helyzetben nem az anya saját érzelmi állapotát tükrözi, hanem azt, hogy az a tárgy, amire néz, éppenséggel finom. Ezek a tanítási helyzetek, amelyeket a rámutató mozzanatok, például a szemkontaktus, megszólítás, rámutatás indítanak be, képesek arra, hogy elindítsák a gyerekeket a kultúra önkényeinek rögzös elsajátítási útján is. A gyermek nem kell külön megtanulja azt, hogy a felnőtt által produkált furcsa, irracionális, a helyzetből „nem következő” viselkedésekre figyelni kell. Erre a tudatelméleti értelmezés és a természetes pedagógia révén fel van készülve. Azt kell megtanulnia, hogy az ő kultúrájában éppen milyen rituálék, éppen milyen szavak, pontosan milyen önkényes jelzésrendszerek lesznek érvényesek.¹⁰

Több mint 100 évvel ezelőtt Saussure volt az, aki előtérbe állította a nyelvi jel önkényességének problémáját. Ma ezt általánosítjuk, és úgy gondoljuk, hogy a kultúra elsajátításának legfontosabb mechanizmusa a kulturális önkények felismerése. Valamit akkor tart önkényesnek egy pici gyerek (egy-két éves pici gyerekekről van szó), ha a vágy-vélekedés gondolatmenetbe nem helyezhető el. Nem tudom megmagyarázni, hogy miért azt mondja erre a dologra, hogy *asztal*, vagy másik esetben, miért azt mondja, hogy *tisch* és így tovább. Ugyanígy nem tudja megmagyarázni, hogy miért mondják azt, hogy le kell feküdnöm, stb.

A 2. táblázat ebből a szempontból összegzi a társas együttműködés és az önkény kialakításának kettős rendszerét.

¹⁰ Két angol összefoglaló ajánlható a természetes pedagógia bemutatására Csibra & Gergely (2009), (2011), illetve Baross & Király (2017) magyar nyelvű összefoglalója.

2. táblázat. A társas együttműködő lény és a társadalmi önkény a kognitív szemléletben

Társas elme	Társadalmi önkények
Vágy-vélekedés pszichológia a cselekvés értelmezésében	Önkényes: nem tudok célracionális értelmezést adni (Gergely és Csibra)
Ezt a másíknak is tulajdonítjuk	„Miért asztal? Miért kell lefeküdni?”
Összetett értelmező sémák (mese, vallás, gúnyolódás)	Önkények mérlegelése
Relevanciakeresés és következtetés (Sperber–Mercier)	Nézőpontok sokfélesége: jobb döntés
Jóindulat jóhiszeműséghez és konformiz-mushoz vezethet	Önkény elszabadulása: az autoritásalapú kontroll

Az emberi szocializáció egyik alapvető feszültsége, hogy az eddig emlegetett változat-létrehozó, szabad gondolatokat generáló rendszer miként kapcsolódik össze az önkények mérlegelésével, a különböző szempontok összehasonlításával, és hogyan jönnek létre a világban nem először és nem utoljára autoriter rendszerek, amelyek valójában kihasználják ezt a gyermekkorunkban gyökeredző hajlandóságunkat az önkény elfogadására.

A koherencia módozatai és az emberi szabadság

Említettem már Dan Sperberre hivatkozva, hogy különféle módokon törekszünk belső koherenciára. Ennek több külső társas kerete is lehetséges. A koherenciák egyik módja az együttműködésre és a szempontok állandó decentrált összehasonlítására, a másik viszont a pusztá autorításra álapozó autoriter koherenciára törekvés, mely az egocentrizmus és konformizmus együttműködésére álapoz. Ez a gondolatmenet is egy háború kapcsán született. A gondolatmenet alapjait Piaget 17-20 éves korában, egy Svájcban működő gimnáziumi protestáns szekta egyik alapítójaként fogalmazta meg, s bizonyos értelemben egész életében ezt a gondolatmenetet követte. Úgy volt mindennek köze a háborúhoz, hogy a fiatalember romantikus kiindulópontja szerint meg kell értenünk, hogy milyen is az ember, aki olyan ostobaságokat csinál, mint a gyilkos

háború. (Mondja a biztonságos Svájc világából.) Egy olyan elképzeléshez jut el, amelyben az együttműködésen alapuló gondolkodási koordináció egyben az egyéni élet és a társas élet az érintkezési formákon keresztül való szabályozásának fontos elve lesz, illetve bizonyos társas formációknak felel meg.¹¹

A naiv elképzelést alátámasztandó munkához látó Piaget a gyermek megértésében látta az ember megértésének kulcsát. Hat évtizedes munkássága során a minket érdeklő szempontból, a gondolkodás racionalitásának és koherenciájának megértése szempontjából két fontos vizsgálsorozatot végzett. Óvodás gyermekek beszédét és világképi kategóriáit elemezve bemutatta, hogy a kezdetben én-központú beszéd fokozatosan veszi figyelembe a társakat, s e mellett a gyermeki világképet kezdetben animizmus és cél-okság jellemzi. A gyermeki világkép az első iskolai évek során fokozatosan veszíti el misztikus és teleologikus (céloksági: a fák azért vannak, hogy árnyékot adjanak) jegyeit. Hasonló módon a viselkedési szabályoknak, a naiv erkölcsnek a fejlődésében is megfigyelhető a váltás az erkölcsi szabályok tekintélyen alapuló heteronóm elfogadásától a kölcsönösségen alapuló autonóm erkölcs irányába, majd a következményetikától a szándéketikáig (Piaget 1923, 1932).

Mindezt Piaget egy jellegzetes szociológiai és történeti kontextusba helyezi. Egyrészt felteszi, hogy a gyermeki fejlődés menete megfelel egy általános társadalmi gondolati fejlődésnek, analógia van a gyermek és a kultúra autonomizálódása között. Tartalmában és szerkezetében mind a gyermeki, mind a társadalmi fejlődés egy tekintélyelvű koherenciától halad a racionális koherencia felé.¹²

¹¹ Piaget (1918a, b) a korai művek, melyek az emberek közti megértést az ember megismerésére alapozzák. Piaget korai munkásságának lelkes és romantikus erkölcsi mozgatórugóira lásd Ducret (1984) és különösen utolsó tanítványa, Fernando Vidal (1994) munkáját.

¹² Ezt az affinitást Piaget már korai munkásságában kifejtette (Piaget 1928). Az 1960-as években pedig erre vonatkozó írásait kötetbe gyűjtötte össze, mely magyar fordításban is megjelent (Piaget 2005).

Piaget két kiindulópontja a világképek minőségi változásának feltételezésében Lucien Lévy-Bruhl elmélete a primitív és modern gondolkodásról, illetve Durkheim elmélete a mechanikus és organikus szolidaritásról. Lucien Lévy Bruhl anekdotikus adatok rendszerezésén alapuló elmélete a primitív népekre jellemző animisztikus, inkohereus, érzelmi koherenciára alapozó és ugyanakkor tekintélyelvű gondolkodást tételez fel. Ezzel szembeállította a modern társadalmak embereire jellemző oksági, összefüggő, racionális logikus gondolkodást.¹³

Piaget fölfogásában azonban a kétféle gondolkodásban nem koherens és inkohereus áll szemben. A gondolkodás világára mindig jellemző a koherenciára törekvés. A koherenciának azonban több forrása lehet. A primitív társadalmakban, a primitív gondolkodásban és a kisgyermeknél is a koherenciára törekvés a *tekintélyen* alapul. A csoport hatalmi viszonyai révén állít korlátokat az egyén elé. A 2. táblázat társadalmi önkény oszlopa érvényesül a tartalmi kérdésekben is. Ennek megfelelően az egocentrizmus és a konformizmus kéz a kézben fejlődnek ki: átvesszük a társas világ gondolati mintáit, de meggyőzés és meggyőződés nélkül, mert ezek pusztán a tekintély korlátja révén elfogadott dolgok. Ez felel meg Piaget másik ihletője, Durkheim mechanikus szolidaritás fogalmának.¹⁴

¹³ Lévy-Bruhl (1922), (1971). Természetesen Lévy-Bruhl adatait és fel-fogását azóta sok kritika és kiegészítés illette (Keck 2008; Deprez 2010). A kritikai megfontolások fontos oldala maga a primitív-modern fejlődés lineáris elképzelése. Már Lévy-Bruhl korában is világos volt, hogy az ún. primitív gondolkodás számos eleme megjelenik például a modern vallásokban is, vagy a tömeghelyzetekben mutatott viselkedésben. De a mai internetes társas közegek érvelés nélküli érzelemalapú reakciómódja és a vélemények terjedése is figyelmeztet arra: primitív és racionális mindig együtt van. A kérdés éppenséggel súlyozásuk s egymáshoz rendelésük. Lásd Jonathan Haidt (2022) provokatív esszéjét, mely összekapcsolja a primitív koherencia újraéledését a webalapú társas közegek kultúrájával.

¹⁴ Durkheim (2001). Piaget és Durkheim összehasonlítására az erkölcs antropológiai megalapozásában jó forrás Eberhardt (2014).

Ezzel szemben áll a „*demokratikus*” *koherencia*, amely a vitára és a reprezentációk viszonylagosságának fölismerésére épít. Ez a koherencia az együttműködés és versengés sajátos kettősségén, a szempontok viszonylagosságának fölismerésén és a szempontok viszonylagosságából kiemelkedő decentráción, az önközpontúság meghaladásán alapul. Durkheim organikus szolidaritásának ez azzal felel meg, hogy itt a partnerek önálló egyéneknek tekintik egymást, s egyenlőként érvelnek.

Piaget fölfogása szerint a racionális koordináció s a neki megfelelő misztika nélküli világkép egy sajátos kapcsolatrendszerből fejlődik ki. Piaget még a görög demokrácia és a racionalitás keletkezésének kapcsolatáról is spekulál. Nem az a kérdés, hogy a racionalitáson alapuló korlátozás miként jönne létre valamilyen hozzá képest külső okból, a társadalmi hierarchia tekintélyvilágából, hanem az, hogy milyen kapcsolati feltételek engedik meg a racionalitás kibontakozását. A gondolkodás fejlődésmenete egyetemes, ennek az útnak a bejárásához azonban sajátos társas szerveződésre is szükség van. A hierarchiát a kölcsönösség és a szerepek cserélődésének lehetősége váltja fel.¹⁵ A 3. táblázat mutatja a Piaget idealizálta kétféle gondolkodásmód összehasonlítását.

3. táblázat. A gondolkodási koherencia két felfogása Piaget nyomán

Illogikus, autoriter	Logikus, demokratikus
primitív és kisgyermek	modern világ, felnőtt
egocentrizmus/konformizmus	decentráció
tekintélyhierarchia	demokrácia
kényszerítő erő	szerepcserék
konformizmus	kooperáció, vita
irracionális gondolatmenet	racionális koherencia

¹⁵ Piaget szociológiai mondanivalójának értelmezéséhez jó források Kitchener (1991), illetve a Lévy-Bruhl hatást is elemezve Jahoda (2000).

Mind Piaget, mind Lévy-Bruhl, mind Durkheim történetileg naiv volt. Azt álmodták, hogy az egykori mechanikus szolidaritás világát a „modern világban” le fogja győzni az organikus szolidaritás, a misztikát a racionalitás, a konformitást az érvelés. Itt azonban, mint Piaget szociológus értelmezői is rámutatnak, inkább ideáltípusokról van szó. Korunk is mutatja a kétféle gondolkodásmód küzdelmét. A ’csoportnyomás’, a saját csoport preferálása, mint alább bemutatom, például a mai világban is mutatják az individuáció nélküli mechanikus szolidaritás jeleit.

Politikai pszichológia és a szabadság

A mai politikai pszichológia is sokat foglalkozik azzal, hogy a hétköznapi életünkben ismert liberális és konzervatív dimenziók miként jelennek meg, mint emberi dimenziók is (Sass 2022). Az egyik a nagyobb autoritásnak való engedelmességre, illetve a bizalom és a biztonság állandó keresésére irányul, míg a másik ezzel szemben az emberi szabadságot és változatosságot hangsúlyozza. Haidt a New York-i Egyetem Business Schooljából sokat tett azért, hogy megértsük ezt a kettősséget. Felfogása szerint a konzervatív politikai hozzáállásnak egy sajátos gondolkodási típus felel meg, melyet a kis dolgokba (a mi helyi dolgainkba) beavatkozás és az újdonságtól (például idegenektől) való félelem dominanciája jellemez. A liberális gondolkodásmódot viszont az egyetemes elvek irányította beavatkozás igénye és inkább a kíváncsiság jellemzi. Emberi létmódunknak természetesen mindkettő része: egyszerűen félünk és keresünk. Ez a két attitűd sokszor azonban a kapcsolatokat elzáró társadalmi munkamegosztás részévé válik, például a pártok szavazatmaximalizációs stratégiáját követve. Haidt a két attitűd állandó megléte mellett érvel, s amellett, hogy a kettőnek el kell tűrnie egymást. Nem azonosíthatjuk a filozófiai vagy politikai szabadsággal a változatosságot kedvelő

személyi liberális stílust. A rendszerelvű szabadsághoz a bezárkózás szabadsága is hozzátartozik.¹⁶

Clark és Winegard provokatív elméletet kidolgozó szerzőpáros fogalmazta meg újra ezt a kettősségtűrést, egyben a társadalomtudományi metareflexió, ha pszichoanalitikus zsargonban fogalmaznák, a szupervízió szükségét is kiemelve. Abból indulnak ki, hogy az emberi törzsi gondolkodás, a szelektív észlelés a sajátcsoport-preferencia s hasonló torzítások a modern társadalomtudományt is befolyásolják. Miközben a különbségek kultuszáról papolunk, valójában egy preferált gondolkodásmódot használunk, egy szent értékeknek (pl. egyenlőség, különbségcsökkentés) elkötelezett liberális eszmerendszert. Pedig a (társadalom)tudomány kriticista módszertanát magára a társadalomtudományra is alkalmazzunk kell. Nem szabad, hogy csőlátással nézzünk, és azt higgyük, mindenben az Amerikában s számos európai közegben is domináns (baloldali) liberális társadalomtudomány a korrekt, sőt, ez az egyedül jogos létező. Saját tudományunkra is alkalmazni kell módszertani elveinket.

„A tudomány a szinte elkerülhetetlen eltolódást az ideológiai ismeretelmélet irányába nem úgy kezeli, hogy gyökerében kiirtja ezt a tendenciát az egyéneknél, vagy akár úgy, hogy különlegesen szenvedélymentes tudósokat választ ki, hanem úgy, hogy olyan incentivumszerkezetet alakít ki, mely a gondosságot, a szkepticizmust és az információs küzdelmeket támogatja. Mikor a legtöbb tudós osztozik egy ideológiában, s különösen mikor közös szent értékeik vannak, ez az incentivumrendszer kudarcot vall, lehetővé téve bizonyos gondolatok felvirágzását, anélkül hogy ezeket szigorú bírálatnak vetnék alá, miközben más gondolatokat elhallgattat vagy ignorál, anélkül hogy fair módon meghallgatná őket” (Clark & Winegard 2020: 16).

¹⁶ Haidt (2012) és Waytz, Iyer, Young, Haidt & Graham (2019).

Mindez olyan keretben fogalmazódik meg, mely az amerikai társadalomtudósok liberális kizárólagosságát bírálta. Óvatoságra int tehát abban is, hogy mennyire tekintsük örök győztesnek a racionalitás- és szabadságkultusz fent ígért egybekapcsolását, vagy Chomsky, Popper és Piaget számomra fontos összebékítését. Önkritikusan azt mondhatjuk, hogy a racionalis tudomány mint emberi tényrt látja a szabadságkorlátozás és az autoriter világ újramegjelenését is. Tudósi elkötelezettségéből annyi marad, hogy kiáll minden emberi változat létezési lehetősége mellett, nem csukja be szemét annak láttán se, amit nem szeret.

Sokat kell tennünk azért, hogy azt is elfogadjuk, hogy ezek az emberi változatok nem valamiféle levetkőzendő mozzanatai az emberi múltnak, amit a progresszív társadalmi evolúció kikiktat. Érdemes visszamennünk egy klasszikushoz, John Dewey-hoz. Dewey hangsúlyozta, hogy a demokratikus társadalom fontos alapelve, hogy az egyéni különbségek nem valamiféle leküzdendő rosszak, hanem az alkalmazkodás kulcsai. A társadalom Dewey szerint ugyanis a természethez hasonlóan egy darwini típusú, a korlátozott lehetőségeikért folytatott harc terepe. A demokratikus társadalom fontos alapköve szerinte az egyéni különbségek kultusza. Sosem tudhatjuk ugyanis, hogy a társadalom változásaival milyen tulajdonságok válnak fontossá, hiszen maga a társadalom is állandóan változik. Az evolúciós gondolat Dewey és követői számára az állandó, korlátlan fejlődés, a bevégezetlenség, az új terepeket, a vonzó feltáratlan Nyugatot felfedező, praktikus s állandóan küzdő emberképbe illeszkedik be, mely minden dogmatizmus és intolerancia ellensége. Dewey számára a darwinizmus fontos üzenete az a gondolat, hogy az emberi univerzum nem véges természetű, s ez adja meg a demokratikus s haladáselvű világkép alapját.

„Oly sok féle felsőbbtség és inferioritás van, amennyi elérendő fejlemény és teljesítendő feladat. Amíg csak nem válik statikussá a társadalom, állandóan új tevékenység módok keletkeznek, melyek mindegyik sajátos szuperioritást vár el s sajátos inferioritástól szenved.”¹⁷

A tudomány szabadsága. Két példa

Intézményes szabadság és a pszichológia kapcsolatának elméleti elemzése helyett csupán két példát mutatok be arra, hogy a tudósok a mi szakmánkban is miként álltak ki a kutatás és a szólás szabadsága mellett. Íme egy idézet 1918-ból:

„Vegyük az oktatás szabadságának általános tézisé. Ismeretes, hogy eljutottunk odáig, hogy létrejött a fegyelem nélküli iskola. Ez természetesen hatalmas irracionális hiba. [...] A kérdés megválaszolására felhasználom a fiziológiát. Ma már vitathatatlan, hogy a szabadság és a fegyelem teljesen egyenjogú mozzanatok. Amit szabadságnak nevezünk, fiziológiai nyelven ingerületnek hívjuk. ...amit pedig általában fegyelemnek nevezünk, fiziológiailag a »gátlás« fogalmának felel meg. Az egész idegrendszeri működés e két folyamatból áll. S ha tetszik, a második még fontosabb is. Az ingerület világa kaotikus, a gátlások világa kereteket ad annak a káosznak.”¹⁸

Ma az idézet olyan, mint egy idegtudományi politológiai röpirat. A 30 évvel később kommunista idolummá tett Pavlov azonban mindezt a tudomány szabadságának védelmében mondta, hosszan ecsetelve a tudomány szabadságának abszolút elsőbbségét is a megismerés előrehaladásában, s ostromozva a szalmaláng orosz mentalitást. Előadás-sorozata 1918-ban, már a bolsevik uralom alatt, Péterváron szólt az 'orosz elméről'. Jellemző, hogy ezek csak 2014-ben jelentek meg először az orosz levéltárak fel-

¹⁷ Dewey (1922: 61). Részletesebben kifejtve Dewey (1916/2009). A darwinizmus ilyen értelmezéséről pedig Dewey (1910).

¹⁸ Pavlov (2014: 305). 1918. május 20, előadás az orosz lélekről.

szabadulása után. Pavlov előadásai saját korában szenzációt jelentettek. Rendőrök őrizték az egyetemi előadó ajtóit, nehogy illetéktelenek bejussanak a felforgató eszmék meghallgatására. A bolsevik világban a klasszikus orosz nemzeti liberalizmust képviselte előadásáiban, s a tudomány autonómiáját.¹⁹

A másik példám, egy cikk címe, amelyet egy német professzor írt 1933. április 28-án, már a hitleri felhatalmazási törvény elfogadása után. Ez volt az egyetlen olyan cikk, amelyben egy sok zsidó munkatársától megválni kényszerült berlini nagy tekintélyű professzor az egyébként akkor már 30 éve létező északnémet rendkívül konzervatív újságban kiállt a zsidók szellemi hozama mellett. Köhler (1933: 1) hosszan leírja a Zsoltárok könyvére hivatkozva, hogy a zsidóság mekkora kulturális jelentőségű, mi-csoda nagyon fontos mozzanat a német kultúra egész életében.

„Egyik barátom beszélgetés közben a Zsoltárok könyvéért nyúlt s ezt olvasta: »Az ÚR az én pásztorom, nem szűkölködöm...« Nehéz egy németre gondolni, aki mélyebben megmozgatta volna a szívet s jobban megvizsgálná azokat, akik szenvednek. S ezeket a szavakat a zsidóktól kaptuk.”

Wolfgang Köhler ekkor a berlini Pszichológiai Intézet igazgatója volt. Egyetlen emberként és tudósként, szembe mert szállni Hitlerrel. Vagyis nem csak Heideggerek voltak a német kultúrában. Köhler egyébként háttérét tekintve német nemzeti elkötelezettségű balti német volt.

Egy dologban hasonlított helyzete Pavlovhoz. Miközben az akkori egyetemi kancellárok zaklatták leltárügyekben, s kinevezési javaslatai zátonyra futottak, ő is provokatív előadásokat tartott. Köhler óráit náci tüntetések zavarták, s hűségese diákjai

¹⁹ Az amerikai orvostörténész Daniel Todes (1995), (2014) igen részletesen bemutatja, milyen küzdelmeket folytatott Pavlov a bolsevik hatalommal, és milyen sokáig ellenált a beintegrálásnak a szocialista rendszerbe. Pavlov általunk ismert kanonizációja csak másfél évtizeddel halála után ment végbe.

csatáztak a náci egyenruhás diákokkal. Köhler két év küzdelem után hagyta ott Berlint (Henle 1978).

Mindenkinek kívánom, hogy nyitott ajtók mellett, szabad gondolatok világában éljünk, s ne rendőrök vagy önkéntesek biztosítsák az egyetemi és akadémiai szabadságot.

*

Természetesen a nekem fontos elméleteket állítottam be követendőnek, nem voltam elköteleződésmentes. A tudományos elméletek azonban (nem a jók, a szépek, hanem a szigorúan tudományosak), nem adják magukat könnyen az ideológia(k)nak. A tudós igazsága sokszor valahol középen lesz, ha azt bizonyos korok baloldalának (vagy jobboldalának) akarják is láttatni. Az evolúciós elmélet politikai sorsa jó példa erre. Félrevivő volt a 19. század végi, a társadalmi harcot és a túlélést hangsúlyozó, biológiai evolúció és a társadalmak változása között folyamatosságot hirdető ún. szociáldarwinista ideológiai értelmezés. Ugyanakkor magának a társas létnek (nem a társadalomnak) a modern biológiai értelmezése nem tetszik sok mai baloldali értelmezőnek, hiszen azt sugallja, hogy nem minden társadalmi, és van biológiai meghatározottság.

Világképem e tekintetben nem pártos, de világkép. Hiszek abban, hogy az optimális játékszabályok megtalálása nem politikai, hanem társadalmi kérdés. Bízom abban, hogy nem ideológiai erőfeszítés egy sajátos világkép megalkotása, azt emelni ki a tudományból, ami olyan világ felé mutat, melyben háború és öldöklés nélkül tudnak együtt élni emberek.

Irodalom

- Angyal, A. (1941): *Foundations for a Science of Personality*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Baross J. & Király I. (2017): A természetes pedagógiáról dióhéjban: A kulturális tudás hálójában. *Opus et Educatio* 4, 18–28.
- Brewer, M. B. (1991): The social self: On being the same and different at the same time”. *Personality and Social Psychology Bulletin* 17, 475–482.

- Campbell, D. (2001): Evolúciós ismeretelmélet. In: Pléh Cs., Csányi V. & Bereczkei T. (szerk.): *Lélek és evolúció*. Budapest: Osiris, 336–375.
- Chomsky, N. (1978): Language development, human intelligence, and social organization. In: Feinberg, W. (ed): *Equality and Social Policy*. Champaign, Ill.: University of Illinois Press, 120–143.
- Chomsky, N. (1986): *Knowledge of Language*. New York: Praeger.
- Chomsky, N. (1988): *Language and Problems of Knowledge*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Clark, C. J. & Winegard, B. M. (2020): Tribalism in war and peace: The nature and evolution of ideological epistemology and its significance for modern social science. *Psychological Inquiry* 31, 1–22. <https://doi.org/10.1080/1047840X.2020.1721233>
- Cziko, G. (1995): *Without Miracles: Universal Selection Theory and the Second Darwinian Revolution*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Csibra G. & Gergely Gy. (2007): *Ember és kultúra: A kulturális tudás eredete és átadásának mechanizmusai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Csibra, G. & Gergely, Gy. (2009): Natural pedagogy. *Trends in Cognitive Sciences* 13, 148–153.
- Csibra, G. & Gergely, Gy. (2011): Natural pedagogy as evolutionary adaptation. *Philosophical Transactions of the Royal Society B*, 366, 1149–1157.
- Deprez, S. (2010): Actualités de Lévy–Bruhl. *Revue Philosophique de la France et de l'Étranger*, 235–248.
- Dewey, J. (1910): *The Influence of Darwin on Philosophy*. New York: Holt.
- Dewey, J. (1916/2009): *Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education*. New York: WLC Books.
- Dewey, J. (1922): Individuality, equality and superiority. *The New Republic* 12, 61–63.
- Ducret, J. (1984): *Jean Piaget savant et philosophe. Les années de formation, 1907–1924*. Genf: Droz.
- Dunbar, R. (2003): The social brain: Mind, language, and society in evolutionary perspective. *Annual Review of Anthropology* 32, 163–181.
- Dunbar, R. (2022): *Barátok*. Budapest: Gondolat.
- Durkheim, É. (2001): *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest: Osiris.

- Humphrey, N. (1976): The social function of intellect. In: Bateson, P. & Hinde, R. (eds.): *Growing Points in Ethology*. Cambridge: Cambridge University Press, 303–317.
- Eberhardt, N. (2014): Piaget and Durkheim: Competing paradigms in the anthropology of morality. *Anthropological Theory* 14, 301–316.
- Haidt, J. (2022): After Babel. *Atlantic* 329, Issue 4, 54–66.
- Keck, F. (2008): *Lévy-Bruhl. Entre philosophie et anthropologie*. Paris: CNRS.
- Haidt, J. (2012): *The Righteous Mind: Why Good People Are Divided by Politics and Religion?* London: Penguin.
- Henle, M. (1978): One man against the Nazis. Wolfgang Köhler. *American Psychologist* 33, 939–944.
- Jahoda, G. (2000): Piaget and Lévy-Bruhl. *History of Psychology* 3, 218–238.
- Kitchener, R. (1991): Jean Piaget: The Unknown Sociologist? *British Journal of Sociology* 42, 421–442.
- Köhler, W. (1933): Gespräche in Deutschland. *Deutsche Allgemeine Zeitung*, április 28.
- Kundera, M. (1984): A megraboló Nyugat avagy Közép-Európa tragédiája. *Hírmondó* 6–7.
- Lévy-Bruhl, L. (1922): *La mentalité primitive*. Paris: Alcan.
- Lévy-Bruhl, L. (1971): A természeti népek világképe. In: Ferge Zs. (szerk.): *Francia szociológia*. Budapest: Közgazdasági, 124–132.
- Mehler, J. & Dupoux, E. & Gervain J. (2008): *Ember születik*. Budapest: Gondolat.
- Mercier, H. & Sperber, D. (2019): *The Enigma of Reason*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Pavlov, I. (2014): *Ob ume voobsche, o russcom ume v chasnost'i*. Zapiski fiziologa. Moszkva: AST Kiadó.
- Piaget, J. (1918a): *Recherche*. Lausanne : La Concorde. Digitális változat: http://www.fondationjeanpiaget.ch/fjp/site/textes/VE/JP_18_Recherche.pdf
- Piaget, J. (1918b): La biologie et la guerre. *Feuille Centrale de la Société Suisse de Zoologie* 58, 374–380.
- Piaget, J. (1923): *Le Langage et la pensée chez l'enfant*. Neuchâtel: Delachaux et Niestlé.
- Piaget, J. (1928): *Revue Philosophique de la France et de l'Étranger* 105, 167–205.

- Piaget, J. (1932): *Le jugement moral chez l'enfant*. Neuchâtel: Delachaux et Niestlé.
- Piaget, J. (2005): *Szociológiai tanulmányok: a szociológus Piaget*. Budapest: Osiris.
- Piatelli-Palmarini, M. (1996): Evolúció, szelekció és megismerés. In: Pléh Cs. (szerk.): *Kognitív tudomány*. Budapest: Osiris, 223–253.
- Pléh Cs. (1994): Popper és a pszichológia. *Replika* 17–18, 67–86.
- Pléh Cs. (2000): A demokrácia, a szabadság és a pszichológusok. *Iskolakultúra* 10, No. 8, 83–87.
- Pléh Cs. (2009): Chomsky és a pszichológia. *Magyar Tudomány* 170, 1075–1081.
- Pléh Cs. (2019): Chomsky és a pszichológia. A nyelv mentális realitása és az egyéni különbségek. In: Kenesei István (szerk.): *Nyelv, biológia, szabadság*. Budapest: Gondolat, 55–83.
- Popper, K. (1999): *Test és elme. Az interakció védelmében*. Budapest: Typotex.
- Sass J. (2022): Politikai pszichológia. In: Pléh, Cs. (szerk.): *Pszichológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 739–815.
- Sperber, D & Mercier, H. (2015): A következtetés mint társas készség. *Magyar Tudomány* 175, 219–234.
- Szücs J. (1981): Vázlat Európa három történeti régiójáról. *Történelmi Szemle* 23, 313–359.
- Todes, D. P. (1995): Pavlov and the Bolsheviks. *History and Philosophy of the Life Sciences* 17, 379–418.
- Todes, D. P. (2014): *Ivan Pavlov. A Russian Life in Science*. Oxford: Oxford University Press.
- Tomasello, M. (2002): *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris.
- Tomasello, M. (2010): *Az együttműködés eredete*. Budapest: Gondolat.
- Tomasello, M. (2019): *Becoming Human. A Theory of Ontogeny*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Vidal, F. (1994): *Piaget before Piaget*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Waytz, A., Iyer, R., Young, L., Haidt, J. & Graham, J. (2019): Ideological differences in the expanse of the moral circle. *Nature Communications* 10(1), 1–12. <https://doi.org/10.1038/s41467-019-12227-0>

„Hogy vér a vért ne ontaná...”

Zárszó Arany Jánossal háborúról, békéről

A Magyar Tudományos Akadémia ügyrendje úgy fogalmaz, hogy „az Akadémia véleményt nyilvánít a hazai tudomány és a társadalmi élet alapvető kérdéseiben”. Háború zajlik Magyarországon közvetlen közelében; hazánk érintettsége, ha nem is közvetlenül a háborús események révén, mindannyiunk számára nyilvánvaló. A konferencia tehát, amelynek anyagát e kötet adja közre, témája révén a magyar társadalmi élet alapvető és aktuális kérdését érinti – azon túl pedig lehetőséget kínál arra, hogy az emberiség egész történetét végigkísérő jelenségegyüttest aktuális nézőpontból újraértelmezze.

Egy ilyen kötet zárszavának nem lehet feladata, hogy rendszerezze a konferencia előadásainak tanulságait. Ugyanakkor talán nem méltatlan az alkalomhoz, ha ezeket a tanulságokat szakterületem egyik főszereplőjétől, Arany Jánostól vett példák alapján gondolom tovább.

Ha a legnagyobb időtávlatot keresem, Vásáry István előadására hivatkozhatom, aki *Háború és béke az eurázsiai nomádoknál* című előadásában a nomád életforma kapcsán fejtegette, hogy az ilyen társadalmak számára – minthogy nem rendelkeznek saját gazdasággal – a hiányzó javak beszerzésének természetes útja a háború. Úgy is fogalmazhatnánk: a területiális és a nomád társadalmi állapot között az a különbség, hogy az előbbi számára a javak létrehozását biztosító béke, az utóbbi számára a hiányzó javak megszerzését biztosító háború jelenti az alapállapotot. A nomád társadalmak háborús attitűdjének eredményességét a hatalom dinamikus felfogása garantálta – ehhez a társadalmi lét-

formához nélkülözhetetlen volt az uralkodó törzs hatalmának koncentrációja és növelése. A hatalom – mint Vásáry István fogalmaz – a nomádoknál „vagy nő, vagy csökken”; „úgy tudom fenntartani, hogy állandóan növelni próbálok”.¹

És innen épül a híd a területiális versus nomád 19. századi magyar megítéléséhez, Arany János *Buda halála* című művéhez (1863). A várost építő Budával szemben a háborús programot sikerre vivő Etele a következőképpen fogalmaz:

Hatalom, mint a víz, vagy apad, vagy árad,
Soha középszerben tespelve nem állhat;
Ország, ha erőtlen növekedni, már fogy –
Nyakadba is omlik, támasszad akárhogy.

Arany a nomád birodalmi tudat manifesztumát fogalmazta meg itt, tudván, hogy az Etele alakjához kapcsolt hun eredet révén a magyar nemzeti tudatba mélyen beivódott a nomád eredetközösségi hagyomány. John A. Armstrong, a *Nations before Nationalism* című könyv szerzője megerősíti, hogy a magyaroké kivételes eset a területiális versus nomád viszonylatban; olyan etnikai csoportról van szó, amelyik a letelepedés után is megőrizte nomád identitását, s a két típus feszültsége hosszú távon fennmaradt.²

Ami háború és béke viszonyának egyetemes megítélését illeti, hadd kapcsolódjam Lamm Vanda megnyitójának Kant-hivatkozásához.³ Kant szerint „a békeállapot nem természetes állapota (*status naturalis*) az együtt élő embereknek, a természeti állapot hadiállapot inkább”; a jog általános szervezővé válása és az erőszak legyűrésének képessége azonban Kant szerint ugyancsak az emberi természetből következik; „a természet ellenállhatatlanul azt akarja, hogy a jog végül uralomra jusson”.⁴ Arany az utóbbi

¹ Lásd jelen kötetben, 100.

² Armstrong (1982: 47–51).

³ Lásd jelen kötetben, 21.

⁴ Kant (1997: 264., 285)

nézettel vitatkozik *Gondolatok a béke-kongresszus felől* című versében (1850. szept.);⁵ a vers közvetlen előzménye ugyanakkor az 1849. augusztus 22. és 24. között (alig tíz nappal a világosi fegyverletétel után) rendezett párizsi békekongresszus. Magát a kongresszust Victor Hugo nyitotta meg, az alábbi szavakkal:

„Uraim, mindenekelőtt arra a kérdésre kell felelnünk, vajon ez a gondolat, a világbéke gondolata, az összes nemzeteknek egy láncba fűzése, az evangéliumnak legfőbb törvénnyé emelése, a háborúnak választott bírósággal való helyettesítése, ez a szent gondolat vajjon gyakorlati gondolat-e? [...] Én önökkel együtt habozás nélkül azt felelem: Igen!”⁶

Ha Hugo optimizmusa abból a reménységéből fakad, hogy lehetséges „az evangéliumnak legfőbb törvénnyé emelése” a nemzetközi konfliktusok terén, Arany szkepticizmusa a bűnbeesés antropológiai képletéből ered. A *Gondolatok...* nyitó versszaka előrevetíti, hogy a bűnbeesésből fakadó gonosztságot „véges emberész”-szel ugyanúgy nem lehet megváltoztatni, mint a természet fizikai törvényeit:

A mult időnek bölcsei
Századokon keresztül
Örök-mozgót követeltek
A véges emberésztül:
Az új kor bölcsesége, mely
Amazokat neveti,
Az örök béke, *nyugalom* –
Vessző-lovát kergeti.

⁵ Itt és az alábbiakban Balogh Gergő tanulmányára támaszkodom, lásd Balogh (2017).

⁶ Idézi Balogh (2017: 71–72).

A vers keresztény antropológiájának üzenete, hogy az e világi béke programja mintegy ki akarja iktatni a megváltást, el akarja tüntetni az emberi történelem üdvtörténeti dimenzióját. Az ironikus alapállás természetesen nem korlátozza Aranyt abban, hogy azonosuljon azzal a mérhetetlen szenvedéssel és iszonyatos pusztítással, amit a bűnössé vált emberi természet gonoszsága a háborúk által előidéz, s amelyeknek a világbéke tervek elejét akarják venni (ezekben az együttérző strófákba természetesen a magyar szabadságharc reminiscenciái is belejátszanak). E versszakok azonban mégiscsak arra a tanulságra vezetnek, hogy a majdani, túlvilági béke állapotát itt, e földön emberi erőfeszítésekkel megteremteni – „hiú szándék”, mondhatni, maga is olyan bűn, amelyben az „eritis sicut Deus” sátáni csábítása visszhangzik.

Mikép egy isten-atyja van
Az égben e családnak,
Kit (a művelteken kívül)
Minden népek imádnak:
Úgy lenne földön józan ész
Az egy közös hatalom,
Törvény, igazság... akitől
Jó büntetés, jutalom.

Hogy vér a vért ne ontaná
Hiú bálványi végett;
Boszulni sértett áljogát,
Vagy nemzet-büszkeséget;
Hogy fajra fajt ne költene
Az ápoltnépgyűlölség
S nemzet ne kísérné tapssal
Más nemzet sírbadöltét.

Hogy a virág és a gyümölcs,
Mit a jó föld hoz ingyen,
Soha ne lenne had miatt
Feldúlva téreinken:

S a vérvonalt, hol lengtenek
 Hazug hir-név zászlói,
 Ne kísérnék az éhhalál
 Sötét szárnyú hollói.

Hogy ne siratná az anya
 Élő fiát halottúl:
 Ne retteghetne a jegyes
 A mátkai napoktúl;
 Ne venné fel a kora gyászt
 Kicsiny árvákkal, árván,
 A nő, ki nem virraszta még
 Férje halálos ágyán.

Hogy az utódok sírjait
 Ne számlálná meg a vén,
 Hazája vagy idegen föld
 Vidékeit nevezvén;
 S ne nézne könnyező szemmel
 A kéklő messzeségbe,
 Keresve, kérve hasztalan:
 Ki fogja már szemét be?

Hogy a késő Emlékezet,
 Mikép gyermek-korára,
 Álom gyanánt eszmélne csak
 A rég eltűnt csatákra;
 És lenne béke, oly örök,
 Mint isten szellemében;
 Megkezdve itt, – állandóul
 Folytatva majd az égben.

Hiú szándék! vesztett erő
 Ily küzdelemre szállni,
 Megáradott nemes lelkek
 Sziklába vert hullámai!

Isten ugyanis „egészbe” működik / Egészre fordít gondot”; ezt az egészegséget a bűnbeesett ember e világi történelme és a megváltás együttesen alkotják. Az embertől annyi telik – s ez el is várható tőle –, hogy legyen / Békében, harcban ember”, „Méltó képmása istennek, / S polgára a hazának”.

Aranynak nemcsak a békekongresszusokról, de a békekötés modern gyakorlatáról is lesújtó véleménye volt. Alig egy évvel *Plevna* című verse után, nagy valószínűséggel az orosz–török háborút lezáró, 1878 júliusában véget ért berlini kongresszusra írta *Civilisatio* című szösszenetét. A kongresszus korlátozottan ugyan, de biztosította az Orosz Birodalom háborús szerzeményeit.

Ezelőtt a háborúban
Nem követtek semmi elvet,
Az erősebb a gyengétől
A mit elvehetett, elvett.

Most nem úgy van. A világot
Értekezlet igazgatja:
S az erősebb ha mi csint tesz,
Összeül és – helybehagyja.

Az iróniát maga a *Plevna* című vers magyarázza. A verset az orosz–török háború fontos epizódja, az 1877 augusztusában lezajlott plevnai csata ihlette, amelyben a törökök átmeneti sikert értek el az orosz hadsereggel szemben. A győzelmet óriási ünneplés fogadta Magyarországon; Jókai Mór *Zenta – Mohács* című verse szerint „Plevnáért és a Balkán-harczokért / El van feledve Zenta – és Mohács” (a zentai csata – 1697. szeptember 11. – a törökellenes felszabadító háborúk utolsó nagy csatája volt Magyarországon.)

Jovan Jovanović Zmaj viszont, aki szerb nyelvre fordította a *Toldit* és *A walesi bárdokat*, felháborodottan reagált a magyar közhangulat megnyilvánulásaira. A *Plevna* című verset ugyan még nem ismerhette, így nem tudhatta, hogy a plevnai török

győzelmet ünneplő költőn kéri számon a balkáni népek szabadságküzdelmé iránti magyar szolidaritás elmaradását. Így ír Aranyhoz intézett levelében:

„Képzelve el, mit érezhetek én, mit más akármely szerb, a midőn látjuk, hogy a Törökök dicsőségére meggyújtott millio láng közül, egy mécsvilágnyi rokonszeny nem nyilatkozik azon szerencsétlen, keresztre feszített nemzet mellett, mely élethalálharcot küzd az emberiség, a nemzeti önállás legszentebb jogainak <le> jogainak [!] s életfeltételeinek kivívásában. Képzelve, mit érezhet a szerb, a midőn látja, hogy a mindentfel<t>karoló szabadságszeretetről világszerte ismeretes magyar nemzetben e napokban nem találkozott egyetlen egy költő sem, a ki, nem mint Byron, mások szabadsága mellett küzdöttre szállani, de legalább egy kis rokonszenves dallal beismerni jónak találta volna, ezen alkalommal is beismerni, hogy a zsarnokság mindenha és bárhol rút dolog, a szabadsági ha[r]cz pedig mindenha és bárhol szép dolog, hogy a szabadság közös kincs, hogy a saját szabadságukért harczoló bajnokok és vértanuk, egyzersmint a közszabadság bajnokai és vértanui.”⁷

Arany válasza, amely nemcsak a magyar reakciót magyarázza, de a háború által kivívható „üdv” tekintetében is sokatmondó, így szól:

„Ön, mint magyarországi ember, bizonyosan ismerni fogja nemcsak az itteni hangulatot, de azt is, mi e hangulat alapja. A keleti keresztyén népek szabadságküzdelmét a magyar nemzet épen oly rokonszenyvel kísérné, mint a lengyelekét mindenkor, – ha orosz terjeszkedést nem látna benne, mely első sorban hazánkat fenyegeti végromlással. Adja isten, hogy Ön fajrokonai, most kivívandott »függetlenségökért« idővel ne kényszerüljenek még hatalmasb zsarnokság ellen küzdeni!”⁸

⁷ Arany (2015: 393).

⁸ Arany (2015: 395).

A *Gondolatok a béke-kongresszus felől* című vers végén Arany az emberi belátás korlátoltságára hivatkozik a világbéke megteremtésének esélyeit illetően: „Hagyjátok a meddő vitát! / Bölcs Isten az, ki rendel”. Lev Nyikolajevics Tolsztoj a háborúról elmélkedik hasonló szellemben, a *Háború és béke* harmadik könyvének elején:

„A gondviselés arra kényszerítette ezeket az embereket [akik ti. elmenekültek Moszkvából Napóleon elől], hogy egyéni céljaik elérésére törekedve, előmozdítsák egy olyan óriási eredmény létrehozását, amelyről egyetlen embernek sem volt a leghalványabb sejtelme sem. (Napóleonnak se, Sándornak se, hát még a háború többi résztvevőjének!)”

„A napóleoni francia hadsereg pusztulásának a következő két oka volt: egyrészt, kései időszakban mélyen behatolt Oroszország területére, anélkül, hogy téli hadjáratra felkészült volna; másrészt, mivel az orosz városokat felégették, és mivel az orosz népben gyűlölet támadt az ellenséggel szemben, a háború sajátos jelleget öltött. De akkor senki se látta előre (ami most már nyilvánvaló), hogy csakis ezen az úton-módon pusztulhat el a világ nyolcszázezer főnyi, legjobb hadserege – amelyet a legjobb hadvezér vezényel – a tapasztalatlan parancsnokok vezette, a feleennyire sem erős, tapasztalatlan orosz hadsereggel való összecsapásban, *ezt senki se látta előre, sőt az oroszoknak* minden erőfeszítése állandóan arra irányult, hogy meggátolják azt, ami egyetlen menekvése lehetett Oroszországnak, a *franciáké* pedig, Napóleon tapasztaltsága és úgynevezett katonai lángelméje ellenére is – arra irányult minden erőfeszítésük, hogy a nyár végére Moszkváig húzódjanak fel, vagyis azt cselekedjék, ami elkerülhetetlenül pusztulásba sodorta őket.”⁹

Tolsztoj nézőpontja nem abban különbözik az Aranyétól, hogy a győzelem, a vereség, a háború és a béke esélyeit emberi szándékok által befolyásolhatónak tartotta volna, hanem abban, hogy

⁹Tolsztoj (1972: 107–108).

míg Arany egy súlyos és embertelen háborúnak személyesen is vesztese volt, Tolsztoj fél évszázaddal az általa leírt győztes háború, másfél évtizeddel a magyarok szabadságharcának oroszok általi leverése után (s ugyanennyivel az orosz–török háború előtt) kezdte írni regényét. Arany az e világi életben nem lát esélyt a háború megszüntetésére – e téren Kant elgondolásának csak az első felét fogadja el,¹⁰ s ezzel azt sugallja, hogy „*Nulla salus bello*” – Tolsztoj viszont az oroszok (előre nem látott) győzelme felől tekintve ítél úgy, hogy a Gondviselés irányítja a háborúkat, s ha így van, a háborút követő béke is tőle ered.

Ám mind Arany, mind Tolsztoj nézetére igaz, hogy még a 19. század második felében is volt rálátás az ember – akár a háborúban győztes ember – esendőségére, az emberi szándékok hiúságára. Meglehet, ha egy 19. századi (vagy akár egy korábbi) mű a háborúk kimenetelének kiszámíthatatlanságát fensőbb hatalmakkal magyarázta, a modern olvasó fölényesen utal arra, hogy a szerzők a vallási hagyomány segítségével elégítették ki az ember értelem iránti szükségletét. A transzcendens értelemadás lehetőségének elvesztése azonban nem a véletlennek való kiszolgáltatottságot – a történesek értelmezhetetlenségének tapasztalatát – erősítették. Ha a történelem értelmezésének transzcendens perspektívája elveszett, az (európai) emberiség egyre inkább az „emberész”-be helyezte bizodalmát – mintha önmaga ura és istene lehetne. Nem túl biztató perspektíva.

Irodalom

Arany János (2015): *Összes művei* (kritikai kiadás). Korompay H. János (szerk.): XIX., *Arany János Levelezése (1866–1882)*, s. a. r. Korompay H. János. Budapest: Universitas – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet.

¹⁰ „A gonoszság, akárcsak Kantnál, Aranynál is antropológiai állandó” (Balogh 2017: 80).

- Armstrong, John A. (1982): *A Magyar Exception? = Nations before Nationalism*. Chapel Hill, NC: The University of North Carolina Press.
- Balogh Gergő (2017): Arany János és a béke. Arany János: Gondolatok a békekongresszus felől. *Alföld* 68, 68–83.
- Hugo, Victor (1919): *A párisi békekongresszus 1849-ben. Victor Hugo elnöki megnyitó és záró beszéde*. Fordította: Gábor Ignác. Budapest: A „Forradalmi Könyvtár” Kiadása.
- Kant, Immanuel (1997): *Az örök békéről. Filozófiai tervezet* (1795–96). Fordította: Mesterházi Miklós = I. K.: *Történetfilozófiai írások*. H. n.: Ictus, 255–333.
- Tolsztoj, Lev Nyikolajevics (1972): *Háború és béke. Harmadik könyv, Második rész, I.*. Fordította: Makai Imre. Budapest: Európa Könyvkiadó.

A kötet szerzői

ADORJÁNI ZSOLT: Dr. habil.; tudományos főmunkatárs; HUN-REN Magyar Kutatási Hálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Moravcsik Gyula Intézet; adorjani.zsolt@abtk.hu

ÁCS PÁL: a Magyar Tudományos Akadémia doktora; tudományos tanácsadó; HUN-REN Magyar Kutatási Hálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet; acs.pal@abtk.hu

DÁVIDHÁZI PÉTER: a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja; kutató professor emeritus; HUN-REN Magyar Kutatási Hálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet; davidhazi.peter48@gmail.com

HETÉNYI ZSUZSA: a Magyar Tudományos Akadémia doktora; egyetemi tanár; Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Orosz Nyelv és Irodalom Tanszék; hetenyi@elte.hu

KERTÉSZ ANDRÁS: a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja; professor emeritus; MTA–SZTE–DE Elméleti Nyelvészeti és Informatikai Kutatócsoport; kertesz.andras@arts.unideb.hu

LAMM VANDA: a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja és társadalomtudományi alelnöke; professor emerita; HUN-REN Magyar Kutatási Hálózat, Társadalomtudományi Kutatóközpont, Jogtudományi Intézet; lamm.vanda@mta.hu

MITROVITS MIKLÓS: PhD, tudományos munkatárs; HUN-REN Magyar Kutatási Hálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet; valamint Nemzeti Közszerológiai Egyetem, Eötvös József Kutatóközpont, Közép-Európa Kutatóintézet; mitrovits.miklos@abtk.hu

PLÉH CSABA: a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja; vendégkutató; Central European University, Kognitív Tudomány Tanszék; vispleh@ceu.edu

S. VARGA PÁL: a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja; professor emeritus; Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet; varga.pal@arts.unideb.hu

TÁTRAI SZILÁRD: Dr. habil.; egyetemi tanár; Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet; Mai Magyar Nyelvi Tanszék; tatrai.szilard@btk.elte.hu

VARGYAS GÁBOR: a Magyar Tudományos Akadémia doktora; professor emeritus; Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék; valamint kutató professor emeritus; HUN-REN Magyar Kutatási Hálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet; mpaqtoan2@gmail.com

VÁSÁRY ISTVÁN: a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja; professor emeritus; Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Török Filológiai Tanszék; vasary@gmail.com